

debats_

revista valenciana de cultura i societat
#139 _ 2025

Valencians migrants i immigrants
del segle XIII al XXI

debats_

revista valenciana de cultura i societat
#139 _ 2025

Diputació de València

President de la Diputació de València
Vicente José Mompó Aledo

Diputat de Cultura
Francisco Teruel Machí

Institució Alfons el Magnànim

Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació

Correcció lingüística: Roger Sarrià

Disseny i maquetació: Espirelius

Impressió: Guada Impressors (Aldaia)

Coberta: Detall de *l'Embarcament dels moriscs al Grau de València*, de Pere Oromig, de la sèrie «La expulsió dels moriscos». 1613. Col·lecció Fundació Bancaixa

Correspondència i venda:

Debats. Revista valenciana de cultura i societat

Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació

Carrer Corona, 36 / 46003 València / Tel. 963 883 169

secretaria.debats@dival.es

www.revistadebats.net

www.alfonselmagnanim.net

Preu: 10 euros

Distribució: Sendra Marco, distribució d'edicions, SL / Carrer Taronja, 16
/ 46210 Picanya / Tel. 961 590 841 / Correu-e: sendra@sendramarco.com

ISSN 0212-0585 (imprés)

ISSN 2530-3074 (digital)

Dipòsit legal: V-978-1982

Aquesta revista és membre d'ARCE

Equip editorial

Direcció

Vicent Josep Escartí Soriano (Universitat de València)

Subdirecció

Alejandro Llinares Planells (Universitat de les Illes Balears)

Carles Xavier Senso Vila (Universitat de València).

Consell de redacció

Esther Alba Pagán (Universitat de València)

Rosa Agost Canós (Universitat Jaume I - Castelló)

Antoni Ferrando Francés (Universitat de València)

Antoni Furió Diego (Universitat de València)

Francesc Hernández Dobon (Universitat de València)

Anna-Isabel Peirats (Universitat Catòlica de València)

Rosabel Roig Vila (Universitat d'Alacant)

Mariona Taulé Delor (Universitat de Barcelona)

Consell científic

Rosa Maria Alabrús Iglesias (Universitat Abat Oliba CEU)

Anna Maria Babbi (Università degli Studi di Verona)

Paola Bellomi (Università degli Studi di Siena)

Mónica Bolufer Perugia (European University Institute)

Marc J. Borràs Barberà (Museu Valencia de la Il·lustració i la Modernitat)

Emilio Callado Estela (Universitat CEU - Cardenal Herrera)

Immaculada Cerdà Sanchis (Acadèmia Valenciana de la Llengua)

Anna Maria Compagna (Università degli Studi Federico II - Napoli)

Marco Antonio Coronel Ramos (Universitat de València)

Emanuella Forgetta (Univesità degli Studi Suor Orsola Benincasa - Napoli)

Francesc Granell Sales (Universitat de València)

Gil-Manuel Hernández Martí (Universitat de València)

Maria Carmen Irlas Vicente (Universitat d'Alacant)

Milton Alexánder López de León (Universidad de Granada)

José María Lozano Velasco (Consell Valencià de Cultura)

Carles Magraner (Fundació Capella de Ministrers)

Robert March Tortajada (Universitat d'Alacant)

Vicent Olmos Tamarit (Editorial Afers)

Carles Padilla Carmona (Universitat de València)

Maria Luisa Pérez Rodríguez (Universitat Politècnica de València)

Núria Puigdevall Bafaluy (Univesità degli Studi Suor Orsola Benincasa - Napoli)

Juan Leonardo Soler Milla (Universitat d'Alacant)

Pau de Vilchez Moragues (Universitat de les Illes Balears)

Les opinions expressades en els articles i altres escrits publicats a *Debats. Revista valenciana de cultura i societat* són responsabilitat exclusiva dels seus autors/es i no expressen l'opinió de Debats o de la Institució Alfons el Magnànim – Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació. Alhora, els autors es comprometen a respectar les normes d'ètica en la publicació de la revista, així com a assegurar la veracitat en la declaració d'autoria, l'originalitat en la publicació, el no enviament a altres revistes i la declaració de conflictes d'interessos en relació amb els articles. Per tant, malgrat que Debats fa tots els esforços possibles per assegurar les bones pràctiques en la publicació de la revista i detectar males pràctiques o plagi, la revista *Debats* declina qualsevol responsabilitat sobre els possibles conflictes derivats de l'autoria dels treballs que s'hi publiquen. Els autors poden trobar les normes per als autors i una guia de bones pràctiques i ètica al final de la revista i a la seua pàgina web.

Tots els articles del monogràfic i de la secció Miscel·lània han passat un filtre inicial de l'editor i, posteriorment, un rigorós examen d'avaluació d'experts amb cegament doble d'almenys dos acadèmics especialistes en la matèria.

Debats. Revista valenciana de cultura i societat es publica sota el sistema de llicències Creative Commons segons la modalitat: Reconeixement – NoComercial (by-nc): Es permet la generació d'obres derivades sempre que no se'n faça un ús comercial. Tampoc es pot utilitzar l'obra original amb finalitats comercials.

Bases de dades i directoris

- Compludoc
- Dialnet
- Directory of Open Access Journals (DOAJ)
- Emerging Sources Citation Index
- ERIH PLUS
- ISOC – Revistas de CC. Sociales y Humanidades
- Red de Bibliotecas Universitarias (REBIUN)
- Red Iberoamericana de Innovación y Conocimiento Científico (REDIB)
- Periodical Index Online

Sistemes d'avaluació

- Scopus
- CARHUS+ 2014
- CIRC (Clasificación Integrada de Revistas)
- DICE. Difusión y Calidad Editorial de las Revistas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas
- IN~RECS (Índice de Impacto de Revistas Españolas de Ciencias Sociales)
- Latindex
- MIAR (Matriz de Información para el Análisis de Revistas)
- Revistas Españolas de Ciencias Sociales y Humanidades (RESH)—MIAR (Matriz de Información para el Análisis de Revistas)
- Revistas Españolas de Ciencias Sociales y Humanidades (RESH)

ÍNDEX

005	Editorial. Vicent Josep Escartí
013	Reflexió: La memòria esborrada de les inundacions. Vicent Baydal
022	MONOGRÀFIC. VALENCIANS MIGRANTS I IMMIGRANTS
024	Les migracions, en el centre del debat. Carles Senso
030	La gran migració del segle XIII vers les terres valencianes. Enric Guinot
040	La major migració forçosa de l'edat moderna: la deportació dels moriscos valencians el 1609. Rafael Benítez
050	Emigració, consciència col·lectiva i sentiment identitari: l'emigració mallorquina al Regne de València. Del passat al present. Antoni Mas, Joan-Lluís Monjo, Josep Mas
066	«¿Qué raza de gente tan maldita sois vosotros que nadie os quiere?»: Els jesuïtes valencians exiliats al segle XVIII. Francesc Monjo
076	L'efecte modernitzador de l'estada a Nord-amèrica en l'emigració valenciana. Juli Esteve
088	Set de cada deu persones migrants experimenten malestar psicològic: anàlisi sociodemogràfica de 801 persones. Alejandro López
102	Migrar per a créixer: aportacions positives de la migració. Immaculada Carda
114	Migracions, drets humans, cinema per a la transformació social: una perspectiva des d'Itàlia. Valentina Ripa
130	ENTREVISTA A HELENA MALENO GARZÓN Voro Contreras
138	MISCEL·LÀNIA
140	29 d'octubre de 2024: crònica d'un desastre natural anunciat. Victòria Rosselló
152	El Corredor Mediterrani: un vintenni decisiu (2005-2025). De la marginació a la realització. Josep Vicent Boira
170	TikTok i els fact-checkers espanyols en la cobertura de l'incendi de Campanar i la DANA de València. Arán Reig
188	El MuVIM. Entre el pecat original i la redempció museogràfica. Marc Borràs
200	Una reflexió sobre l'expansió i l'alterització a les festes de moros i cristians valencianes. Raül Sanchis
208	LLIBRES I LECTURES
209	Alexandre Mateu: Granell, F. <i>Jaume I en la València baixmedieval</i> ...
211	Juan Vicente Fuertes: Senso, C. <i>El riesgo de la variedad</i> ...
213	Josep Cerdà: García, M. - Palau, M. <i>Indignas hijas de su patria</i> ...
215	Robert Martínez: Ventura, V. <i>L'ofici que em furtaren</i> .
217	José Martínez: Alfonso, P. <i>Pilar Dolz: Elogi del gravat</i> .
219	Justo Serna: Reig, P. <i>Hermanos de la desinformación</i> ...
222	Carles Senso: Martínez, F.A. - Martínez, F.T. <i>La premsa valencianista</i> .
225	SOBRE L'ACTUALITAT CULTURAL Coordina: Carles Senso
232	RESUMS EN CASTELLÀ

EDITORIAL

VICENT JOSEP ESCARTÍ

Universitat de València

Vicent.J.Escarti@uv.es

ORCID: 0000-0002-3195-6510

Certament, no resulta gens fàcil afrontar la direcció d'una revista amb una trajectòria tan consolidada com *Debats*. En el treball de Francesc Martínez Sanchis «*Debats*, cultura i pensament sense fronteres» (dins el volum coordinat per Gustau Muñoz, amb el títol *El Magnànim: setanta anys de cultura valenciana*, València, Alfons el Magnànim-CVEI, 2018, p. 89-112), l'autor feia una definició de la revista que trobe que és ben encertada, ja que la considera «una publicació feta des de València, centrada en les dinàmiques socials, polítiques i culturals valencianes i d'arreu del món», i afegeix que «és sobretot una revista cosmopolita, ja que els seus continguts abracen qualsevol problemàtica de debat intel·lectual del planeta, tant del passat com dels moments presents». És una caracterització d'aquesta publicació ambiciosa, àmplia i que, en veritat, pot abastar qualsevol de les èpoques per les quals ha passat, al llarg de més de quatre dècades. En concret, quaranta-quatre anys ja, amb un recorregut que ha estat —vist des de l'actualitat— canviant, però que, en essència, sempre s'ha mantingut fidel a promoure, des de València, un *debat*, tot aportant al conjunt de la intel·lectualitat occidental alguns punts de vista concrets, alhora que —i això em sembla més interessant— es volia incorporar al pensament valencià tota una sèrie d'aportacions que provenien majoritàriament de més enllà de les nostres fronteres. Era, en certa manera, una finestra al món: la revista *Debats*, patrocinada per una institució tan prestigiosa com la Institució Alfons el Magnànim, a l'aixopluc de la Diputació de València, permetia veure el món de fora —amb la publicació de traduccions de textos d'autors de l'estranger, de vegades al valencià, de vegades al castellà, tema que ara no comentaré— i aportava al món escrits i *pensament* que es volia *made in casa nostra*. Cal dir que, tot això, amb diferents intensitats i sempre amb les diverses orientacions que han anat donant a la publicació els directors respectius, que, òbviament, mostraven els

seus interessos i les seues preferències. També, les de cada època política per la qual ha passat el govern de la Diputació.

La primera època —sempre seguint l'estudi de Martínez— abraçaria entre els anys 1982-1995, durant els quals la revista va estar dirigida per Josep Picó (1982-1983) —que passà a ser director de la IVEI— i Màrius Garcia Bonafé (1983-1995): la projecció estatal i fora d'Espanya estaria representada per la incorporació de plantejaments historiogràfics renovadors —per denominar-los d'alguna manera— i que passaven per l'escola dels *Annals* o la microhistòria que propugnaven noms com Ginzburg. Bonafé, a més, des d'una clara òptica valenciana i que s'ajustava als canvis dels nous temps, va ser qui va marcar aquella etapa de reflexió teòrica i d'establiment de qüestions fonamentals. Van ser, des del meu punt de vista, els anys de major «absorció» de cultura europea des de les terres valencianes, i *Debats* em sembla una punta de llança: la democràcia es consolidava, la universitat valenciana es renovava i creixia. La història, la política, el pensament i la cultura ocupaven un lloc destacat en aquella empena que es volia donar a la nostra societat des de les pàgines de *Debats*, que pretenia la internacionalització i per això adoptà el castellà com a llengua vehicular, des d'un determinat moment ben primerenc. En una conversa privada, Joan Fuster em digué que allò pretenia obrir mercats a Hispanoamèrica. I m'assenyalà que, així, potser se'n vendrien dos exemplars a Ciutat de Mèxic i un a Buenos Aires. Ara mateix dubte si també em va dir que tres a Madrid. Desconec quines foren les xifres de les vendes: augmentaren, amb el canvi lingüístic? Es troba present *Debats* —aquells números d'aquell temps— almenys en biblioteques importants dels països del món iberoamericà de llengua espanyola? No ho sé. Però caldria esbrinar-ho.

Va ser —si deixem la qüestió lingüística al marge— el moment de major efervescència valenciana dins *Debats*, de manera paral·lela amb el que es vivia

en la societat local. A tot això s'afegien les aportacions que provenien des de l'exterior, amb signatures de prestigi. No em detindré més en aquesta època fundacional, fonamental i referencial per a *Debats*. L'ha sintetitzada magníficament Martínez i no cal insistir-hi. Només afegiré que aquells anys foren un període en què es pensava que les revistes podien influir en la forma de pensar de la societat i tractaven de difondre *pensament*. La revista *Debats* va ser, en aquest sentit, un espill on podien mirar-se altres productes semblants, en un temps fecund en papers i iniciatives i on es volia accelerar el canvi, tot deixant arrere un passat fosc i repressor. Josep Picó, en el primer editorial de la revista, ho expressava clarament: «Treballarem, doncs, en l'aprofundiment teòric, la informació i el debat crític per a tenir un coneixement més acurat i precís dels fenòmens i moviments socials que es produeixen al País Valencià en el seu context espanyol i europeu». I afegia, més avall: «Si en la paraula escrita resideix una de les formes més profundes i reflexives d'exercir la llibertat de l'home, *Debats* pretén ésser un instrument obert d'aquesta paraula, més enllà del concepcions elitistes, de grups o d'ideologies tancades» (*Debats*, 1 (1982), p. 3). Però la bona veritat és que aquell *Debats* inicial va ser, especialment, un mitjà de comunicació sobretot *universitari*: adreçat als lectors amb una formació capaç de dialogar amb els textos que s'hi publicaven. I no podia ser d'una altra manera, ni calia.

Els estudiants, en la universitat, guiats pels bons mestres d'aquell temps, ens hi acostàvem amb interès. I prou que vam aprendre de les seues pàgines. Sobretot, els de geografia i història, que obríem els ulls amb deler als nous corrents que ens arribaven, també, des d'allà. Dossiers, temes a debat, temes actuals, finestres a la història o entrevistes podien córrer —originals o fotocopiades— entre els estudiants encuriosits. També perquè, en les traduccions d'articles publicats en altres llengües alienes, accedíem més fàcilment al pensament de grans figures euro-

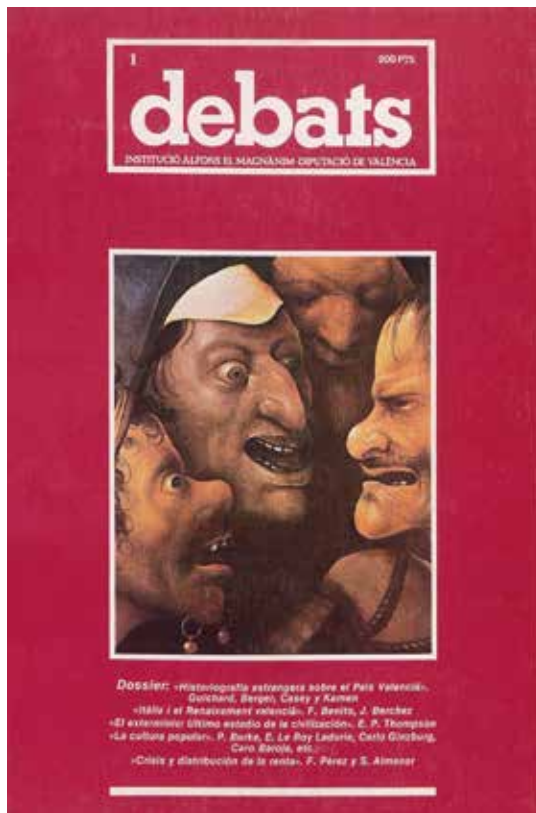
pees o nord-americanes. No m'estendré més i em remet a la síntesi ja citada: no es tracta, ací, de repetir. Simplement, traçar unes línies i aportar una visió personal —*meua*. En aquella època —i concretament en els primers cinc anys d'existència, *Debats* arribà als 2.000 exemplars de tiratge.

El segon gran període, que aniria entre el 1996 i el 2015, va ser bastant diferent. L'arribada de Manuel Tarancón a la presidència de la Diputació va fer que, en paraules de Martínez, «la revista deriva cap a temàtiques situades dins l'òrbita del liberalisme conservador». Agustín Andreu Rodrigo va ser el primer director de la IAM (1995) d'aquest període, i la revista va anar a mans de José Luis Villacañas (1995-1996), que accentuaria la deriva filosòfica i de pensament polític neoliberal. No serà, però, fins un poc més tard, que una nova direcció, encapçalada per Rosa María Martínez Magda, també de l'àmbit de la filosofia, accentuarà la nova orientació de *Debats*, d'acord amb els nous temps que s'aproximaven o que ja havien arribat. Com ella mateixa afirma en l'editorial del núm. 62-63 (1996, p. 6), l'objectiu que es proposa és convertir *Debats* «en foro de avanzadilla de los debates intelectuales que constituyen el panorama cultural de nuestro presente. Y ello hoy, cuando los discursos unitarios flaquean, significa abrirse, más allá de una opción ideológica o una catalogación académica, a todo un entrecruzamiento de ideas, disciplinas, usos, perspectivas». En aquesta segona època van predominar, però, treballs de filosofia, sociologia, economia, ètica, religió, literatura i urbanisme, amb aportacions destacades sobre temes que aleshores eren *actuals* —com la Modernitat i la Postmodernitat— i algun dossier destinat a temes valencians: l'època d'Alfons el Magnànim i la seua figura, el pes de Gregori Maïans en la Il·lustració —tema preferit de Tarancón—, l'escriptor Juan Gil-Albert i la figura i l'obra de Blasco Ibáñez. Suppose que la intenció inicial era anar «más allá de una opción ideolò-

gica o una catalogación académica», però jo no sé veure-la. *Mea culpa*...

La bona veritat és que, si fem cas de les dades aportades per Martínez (p. 111), pel que fa a la repercussió de la revista en aquesta segona etapa, «hi hagué una davallada acusada de la difusió»: se'n distribuïen només 716 exemplars (2004) i del número de gener del 2015 es van quedar 439 exemplars als magatzems. Es van perdre subscriptors, que passen de 556 el 2004 a 289 el 2015. No obstant això, aquesta reculada en xifres no hauríem d'atribuir-la només al canvi de rumb ideològic en la revista, sinó, també, al canvi dels usos lectors i de formes d'accedir a la cultura i a la informació que anaven guanyant terreny en aquells anys: la ideologia progressista que havia vist nàixer *Debats* i l'havia fomentada, desembocava en un *establishment* que consolidava altres formes de pensar.

Segurament pesava una certa decepció entre la intel·lectualitat que podia accedir a la revista pel plaer de llegir i *formar-se* i, si, al fet que els temes no eren els que més els podien interessar, hi afegim que el pensament crític semblava haver-se relaxat i la institucionalització de determinats aspectes *tel·lúrics* valencians —sempre esquivats, a més, per evitar polèmiques— semblaven haver estat assumits —*assumptes*—, millor o pitjor, per les institucions culturals autonòmiques, el resultat podia ser un descens de l'interés per *Debats*, pel descens i pel fet que ara, l'accés a allò que podia constituir *novetat* o *modernitat* arribava gràcies a un mitjà destinat a revolucionar-ho tot: internet. Ja no calia traduir articles publicats en anglés originalment —o en altres llengües— perquè es podia accedir fàcilment als textos i la població universitària i acadèmica —recordem que era el major espectre de població que podia acostar-se a *Debats*— ja tenia una formació lingüística suficient per a llegir-los en format original. A més, eren textos que no interessaven, molt possiblement, a les línies editorials dels primigenis lectors de *Debats*.

Portada del primer número de *Debats*

El divorci s'havia consumat, de manera silenciosa, i per un cúmul de factors que jo ara només he esbossat i que obeeixen més a una intuïció reflexiva que a una constatació empírica que demanaria un estudi aprofundit. Potser, una tesi doctoral.

L'any 2015 passàrem a una tercera etapa de *Debats*. Radicalment diferent al que havien estat fins aquell moment els dos períodes anteriors. Tot i que, en teoria, amb la voluntat d'acostar-se al producte original que havia nascut el 1982. La Diputació havia fet un canvi en la seua orientació política i la IAM-CVEI passà a mans de Vicent Flor. La direcció de *Debats*, des d'aquell moment, va estar encomanada a Joaquim Rius Ulldemolins, professor de la Universitat de València i ara catedràtic del Departament de Sociologia i Antropologia Social. Amb ell, *Debats* patiria una sèrie de transformacions importants, totes dirigides a restablir l'interès dels possibles lectors —i dels autors—, i en base a noves estratègies que passaré a comentar succintament. De fet, la primera qüestió a destacar és que la revista —que al llarg de la seua història va adoptar periodicitats variables (dos o tres números per any, depenent del moment)—, ara passava a tindre una periodicitat semestral. D'altra banda, basava la seua formulació en el sistema obert *online* —a la manera de les actuals revistes acadèmiques— i incorporava un sistema d'avaluadors externs —com hi ha en les revistes acadèmiques esmentades. Aquell fet la va portar a assolir ràpidament un reconeixement d'indexació i d'impacte que era no només desitjat, sinó potenciat. En aquest darrer període, *Debats* ha estat una revista *universitària* del més alt nivell, amb aportacions d'autors de tot arreu del món —ho propicia el mateix sistema global de les revistes *online*— i estructurada a partir de temes concrets que, des de l'òptica sociològica i de pensament, s'han preocupat de temes diversos, d'interès molt academicista, amb objectius molt elitistes i amb els ulls posats més en una projecció interna-

cional que no valenciana ni en clau valenciana. Un objectiu ben lícit, òbviament.

Cal assenyalar, però, que aquest darrer període, en començar, no presenta un escrit programàtic en el número inicial (130/1, 2016) signat pel director de la revista, sinó que hi podem trobar un escrit de presentació signat per Vicent Flor, director del Magnànim, que prou que evidencia que aquest volia convertir la publicació en un element insígnia de la institució que dirigia. En aquest paper, Flor lloa l'etapa fundacional i la connecta amb la situació d'afirmació democràtica d'aquells anys, i assenyalava que «en els propers mesos escanejarem el primer període de la revista (1982-1995) i el penjarem en el nostre web a l'abast dels investigadors (de fet, caldria una monografia sobre *Debats*) i del públic en general. Més endavant farem el mateix amb el període 1995-2015» (p. 4). Extrem al qual no s'ha arribat —i aprofite per reivindicar que es porte a cap, tal com es va fer durant el meu període de direcció de la *Revista Valenciana de Filologia* (2017-2024) amb els números que van aparèixer entre els anys 1951 i 1981. És evident que en el cas de la *RVF*, el volum dels números publicats era irrisori, en comparació amb la gran quantitat de pàgines publicades per *Debats*, del 1982 al 2015, i això, potser, rau en la base de per què aquest projecte proposat des de la direcció de la IAM-CVEI no va arribar a rams de beneir. En qualsevol cas, és un tema que caldrà reprendre en el seu moment.

Però tornem al text de presentació de la nova etapa, on Flor reivindica el moment inicial de *Debats*, tot afirmant que «presentem el número cent trenta amb un munt de novetats però amb el mateix esperit crític d'aleshores. De fet, a l'editorial esmentada [la del núm. 1 que ja he citat jo ací també, més amunt] se'n feia referència a què la revista pretenia “fixar també la seua atenció en temes d'actualitat”. La nova revista *Debats* també pretén fer-ho, posant èmfasi en la cultura en un sentit ample, és a dir, amb

les seues relacions amb la política i amb l'economia. Aquestes relacions, al capdavant, conformen allò que els sociòlegs anomenem societats». I si això ens sembla destacable, més encara ho són, quant al programa de la revista, les següents declaracions de Flor, i en referència a fer de *Debats* una revista d'*actualitat*: «aquest objectiu pretén abordar-lo des de la combinació d'una revista científica, amb voluntat de complir les normes de rigor acadèmic (amb revisions anònimes dels articles) així com contribuir als debats científics internacionals aconseguint així ser indexades i reconegudes per les bases de dades de prestigi. Però també pretenem superar l'estricta març de la Universitat per abastar un públic molt més ampli. Correm el risc de no aconseguir una cosa ni l'altra però crec que estàvem obligats a intentar combinar el rigor i la investigació amb la divulgació i el debat públic». Ens trobem, doncs, davant una revista acadèmica clarament orientada al món universitari. Un extrem al qual el seu director, l'esmentat Rius, feia referència de passada quan presentava el dossier d'aquell primer número de la darrera època: «iniciem una nova etapa de la revista *Debats* que pretén combinar el rigor acadèmic i la innovació intel·lectual, amb la voluntat de contribuir al debat d'idees en la societat valenciana» (p. 9).

Comptat i debatut, la tercera etapa consolida la presència universitària i fixa la difusió en les línies acadèmica, valenciana i *actual*, que semblen guiar la publicació. No m'entretindré ara a comentar si això es va aconseguir totalment: deixe al lector la possibilitat de recórrer els dossiers dels números publicats —en valencià i castellà, amb un resum en anglès a la fi de cada any—, en paper i *online*, i en podrà extraure les seues conclusions.

Tres períodes, tres maneres d'entendre *Debats*, durant tres etapes polítiques diferents. La primera i la segona clarament definidores de *Debats*, i la tercera molt menys, en tant que més acadèmica i més desvinculada de dicteris institucionals i polítics.

Totes elles vàlides i riques en aportacions, totes elles d'un valor innegable per a entendre la nostra societat, la nostra cultura, la nostra realitat i algunes altres coses més. Totes tres amb encerts i amb desencerts: totes tres, signes d'uns temps ben particulars —com ho són tots, i no podem enganyar-nos.

Ara toca afrontar una nova etapa. Serà la quarta. No sabem quin temps durarà. En desconeixem l'abast a la llarga o a la curta. És evident que tot això no es pot preveure ni, al remat, ens ha de preocupar, ara. Tanmateix, sí que m'agradaria indicar algunes línies de treball que a l'equip de direcció ens agradaria portar endavant i mantindre en el temps, encara que som més que conscients que, també, el mateix avanç de la revista ens podrà fer variar en alguna directriu inicial. *Debats* vol, en aquests moments, recollir el bo i millor de les etapes anteriors. Però, també, distanciar-se de directrius que ara com ara ens semblen allunyades del que pensem que han de ser les nostres metes.

Així, de la primera part ens atrau i volem conservar l'esperit de ser un observatori del que passa al món. Però no tant per portar a casa nostra les idees que provenen d'altres àmbits —com, fonamentalment, va ser el que es pot veure en aquells primers temps—, ja que actualment accedir al pensament de qualsevol autor o de qualsevol país és ben fàcil, gràcies a internet, sinó per incorporar-nos als debats —a les temàtiques que s'escolliran— en clau valenciana. I, sempre que siga possible, amb veus que, des de fora, ens puguen aportar idees, novetats o contrapunts. El pensament valencià és ja suficientment madur per a mirar-nos— el sense complexos. Aquell temps d'aperturisme —rere la dictadura— va ser necessari. Ara, per sort, estem en una altra dimensió —ni millor ni pitjor, simplement diferent. Aquella etapa ens va aportar la possibilitat de pensar en clau europea, i hem de mantindre aquell esperit.

D'altra banda, si en aquell temps les traduccions al valencià o al castellà podien ser ben útils, ara mateix, amb l'ús dels programes d'intel·ligència artificial

(IA), fer l'esforç de traduir determinats textos no té massa sentit: amb uns quants clics, la IA ens ofereix —en un nivell més que acceptable— una traducció digna. Amb això no volem dir que menyspreem la tasca d'introduir a la nostra cultura els textos que provenen d'altres llengües, però sí que volem ser realistes davant el panorama actual de globalització, amb internet com un gran contenidor de cultura. I això, encara, en el sentit contrari: la presència d'*abstracts* en anglés ens permet ser rastrejats per les màquines d'indexació i tinguts en compte a nivell global, i la mateixa operació, però inversament, es podrà fer des d'altres llengües respecte de la nostra.

La segona etapa va ser més introspectiva i molt dirigida a temes i enfocaments filosòfics i econòmics. Tant els uns com els altres es van pensar sempre en clau hispànica, generalment. El món valencià va ocupar un espai molt reduït. Per posar un exemple: la Il·lustració és cert que va comptar amb Maïans —i amb un parell més de noms valencians— i en va ser un exemple excels. Però aquell esperit il·lustrat només va arribar a casa de l'erudit d'Oliva i poc més. Les terres valencianes, durant el XVIII, van continuar sent bàsicament *barroques*. Mai, cap *Debats* s'ha dedicat a un període tan important i de tan llarga durada a València com aquest ara esmentat. Amb això, volem indicar que no voldríem caure a tractar temes un poc peregrins, des d'una revista promoguda i sostinguda per una Diputació: no som un departament universitari, no som la veu d'una editorial privada. Hem de mirar de cobrir, *també* un vessant públic, que arribe, de manera rigorosa però divulgativa i a l'abast de tothom, a un ampli espectre del poble que la genera, la sosté i, a la fi, que n'ha de ser el primer beneficiari.

I això ens permet enllaçar amb la darrera etapa, quan la revista es va transformar en una publicació acadèmica, indexada i al més alt nivell, amb tots els ets i uts. Però, per això mateix, també allunyada de la realitat valenciana en molts aspectes i oblidant que,

com ja hem dit, aquesta revista és una publicació sota l'empareda d'una Diputació provincial i que ha d'assumir, en principi, uns objectius concrets de proximitat: una geografia concreta —sens negligir, òbviament, un abast superior. No cal dir que aquesta darrera etapa, on *Debats* es va transformar en una publicació també *online*, ens permet seguir, ara, aquest camí de la virtualitat i la globalitat a la qual ens va portar la que ha estat l'última etapa fins ara.

El resultat final de la nostra proposta serà, per tant, fruit de la reflexió de les etapes anteriors i, alhora, l'adaptació de cara al món concret que ens envolta: clau valenciana en el pensament recollit en les seues pàgines, publicació de treballs rigorosos prèviament avaluats per especialistes, aposta clara per la llengua del poble valencià i difusió també en castellà —amb resums generosos dels treballs que permetran endinsar-se en la versió valenciana fàcilment, si és el cas— i amb *abstracts* en anglés, en atenció a la màxima internacionalització de la revista, i com a herència de la voluntat acadèmica de l'etapa anterior —un objectiu ben recomanable. També, com ja hem comentat, perquè això ens permetrà arribar més enllà de les nostres fronteres: la traducció automàtica a qualsevol llengua ens estalvia despeses i problemes i ens obri possibilitats infinites.

No sabem —no sé, jo, tampoc— fins on ho aconseguirem. La voluntat és ferma i treballarem de valent per aconseguir-ho. A través d'una estructura simple —dossier temàtic, entrevista a alguna persona

destacada en relació amb el tema del dossier i una secció miscel·lània— temptarem d'estructurar números que tinguen un interés evident per als lectors. També, unes altres seccions donaran compte de llibres publicats cada any i d'actes relacionats amb la cultura i que, al nostre parer, meresquen ser ressenyats. No som una revista d'actualitat estricta ni de societat, ni som el butlletí d'una associació de canaricultura —posem per cas, i amb el benentés de la respectabilitat d'aquestes altres opcions. Serem una publicació anual destinada a lectors amb inquietuds pel món que ens envolta i amb un nivell mitjà de cultura i, sobretot, encuriosits i disposats a saber-ne més. Volem recollir en les nostres pàgines la diversitat de perspectives ideològiques, estètiques, culturals, etc. com la millor eina per a la informació i la formació de criteris personals o col·lectius. Sempre, però, amb una clara preferència pels temes que més poden interessar als lectors valencians de manera directa (com ara, els problemes de l'aigua o de la turistificació) i, en especial els interessos econòmics i socials; i de manera indirecta, aquells que ens concerneixen com a ciutadans del món actual, com la globalització, la implantació de la cultura digital, la crisi dels valors a Occident i un llarg etcètera que volem que siga extens i fecund.

Esperem assolir-ho tant com siga possible i fer, així, una transferència de la cultura adequada a la societat que la genera i que, en principi, l'ha de consumir. És el nostre objectiu.

REFLEXIÓ

rebut: 06/07/2025

acceptat: 21/07/2025

publicat: 20/11/2025

doi.org/10.28939/iam.debats-139.0

debats #139 (p. 12-21)

LA MEMÒRIA ESBORRADA DE LES INUNDACIONS

VICENT BAYDAL SALA

Cronista oficial de la ciutat de València

ORCID: 0000-0002-5996-1880

Durant molts anys, el comportament dels habitants d'Alzira i d'altres poblacions de la Ribera travessats pel riu Xúquer davant l'amenaça de fortes pluges ha estat mirat amb certa incomprensió i curiositat per la resta de valencians, com si el fet de pujar els cotxes a llocs alts o parar taulons a la porta de casa foren gestos d'alarmisme innecessari davant d'improbables catàstrofes. Però la memòria de les catastròfiques inundacions de fa quaranta anys, les de la pantanada de Tous del 20 d'octubre del 1982 i la riuada del 3 de novembre del 1987, encara estaven i estan ben presents entre molts veïns que les visqueren, i la transmissió generacional havia funcionat de manera destacada fins als nostres dies.

A la ciutat de València i l'Horta, per contra, la memòria emocional de les dues grans darreres riuades del Túria, les del 28 de setembre del 1949 i el 14 d'octubre del 1957, pareixia haver-se perdut en un avenc de llunyania pretèrita. Com si la desaparició de la majoria dels que les havien viscudes, el pas d'una setantena d'anys i el desviament del llit del riu al seu pas per la capital des de la dècada del 1970 hagueren fet desaparèixer el risc de repetició. La memòria del perill de les inundacions, en termes generals, entre la població i els governants, havia estat esborrada quasi per complet fins a la terrible catàstrofe produïda el passat 29 d'octubre del 2024.

Com és possible tal cosa si les inundacions extremes, especialment a les conques del Túria, el Xúquer i el Segura, han condicionat de manera essencial les poblacions assentades en terres valencianes des de fa més de dos mil·lennis? És el que veurem a continuació, a partir de les investigacions fetes per una llarga llista de geògrafs, historiadors, arqueòlegs i climatòlegs, com Pilar Carmona, Albert Ribera, Javier Martí Oltra, Joan Mateu, Vicenç Rosselló, Innocenci Font, Miquel Bosch, Francesc Almela o Armand Alberola.

«SI PLOU POC ÉS LA SEQUERA, SI PLOU MASSA ÉS LA CATÀSTROFE»

El fet que en bona part de la geografia valenciana es produïsquen inundacions de manera recurrent es deu al seu medi físic; és a dir, a la part del medi natural que fa de suport als cicles geològics, químics i biològics, i que condiciona la configuració del territori en base a la geologia, la superfície, el clima i la hidrologia. Resumint-ho molt, podem dir que els valencians habitem un país muntanyenc, encara que habitualment no tenim aquesta sensació perquè la major part de la població es troba concentrada a les planures al·luvials del litoral que han anat formant històricament els rius que baixen de les mateixes muntanyes. Això, combinat amb un clima mediterrani subàrid, d'estius calorosos, hiverns suaus i precipitacions escasses, però potencialment torrencials durant el més d'abril i sobretot entre setembre i novembre, provoca dues coses molt ben resumides per la coneguda cançó de Raimon: «Si plou poc és la sequera, si plou massa és la catàstrofe».

En conseqüència, a les terres valencianes hi ha hagut de manera històricament reiterada períodes de sequera, i fins i tot de sequera extrema, alhora que també s'han produït avingudes catastròfiques, fins al punt que determinades localitats de les riberes del esmentats rius Túria, Xúquer i Segura ostenten el tràgic rècord de patir inundacions amb una recurrència desenal des de fa més de cinc-cents anys, un fenomen realment extraordinari i que sembla convidar a evitar l'assentament poblacional en aquestes zones. No obstant això, evidentment també hi ha profundes raons que expliquen la concentració dels habitants del territori valencià a les planures al·luvials costaneres: són un medi agradable, fàcilment comunicat, obert a la mar i, sobretot, excepcionalment fèrtil. No debades, el fet que estiguen formades per capes i capes d'avingudes fluvials fa que la seua superfície tinga molts nutrients i siga extremadament fecunda, de manera que representen una gran oportunitat per al desenvolupament humà. Els valencians, en definitiva, hem escollit habitar àrees amb un risc més que evident d'inundació, però per una raó de gran pes: això ha

ajutat al nostre progrés, tot i comportar sempre un equilibri fràgil i arriscat.

Cal dir, en tot cas, que no sempre ha estat així, ja que en època prehistòrica i protohistòrica els grups humans eren nòmades o s'establien en llocs en altura i no inundables, com feien encara els ibers durant el segle previs a la nostra era. Però va ser a partir de la romanització, l'època andalusina i el període encetat amb la conquesta de Jaume I quan, en capes successives d'establiment poblacional, han anat ocupant-se progressivament aquests espais tan fèrtils, però inundables, de les planures al·luvials.

DELS ROMANS A LA FÀBRICA DE MURS E VALLS

No tenim fonts escrites que parlen d'inundacions en l'actual territori valencià durant l'època romana, però en coneixem algunes a través d'anàlisis paleohidrològiques, com les que ha fet Pilar Carmona per al cas del Túria i la ciutat de València. De fet, com és sabut, la colònia romana de Valentia es fundà l'any 138 aC sobre una menuda illa fluvial que hi havia al marge dret del riu Túria, amb la intenció de disposar fàcilment d'aigua i d'una comunicació fluvial còmoda, però tractant alhora d'evitar les inundacions, atès que l'illa era un turonet elevat a uns 10 o 12 metres sobre el nivell del mar. Amb tot, ni tan sols aquesta altura impedí les inundacions causades per les recurrents avingudes del Túria, com mostren les sedimentacions de fortes riuades trobades ja als segles II i I aC a l'actual plaça de l'Almoina, i també als segles I, II i III a la zona de la plaça de la Reina, el carrer de la Mar o la plaça de Nàpols i Sicília.

A partir de llavors, en tot cas, s'ha de dir que entre els segles IV i IX, en època tardoromana, visigòtica i l'inici d'al-Àndalus des de l'any 711, la ciutat de València esdevingué un nucli molt reduït i per tant, encara que hi hagué riuades, no afectaren greument, atès que no hi havia molta gent a la zona. Aquesta situació, però, canvià a partir del segle X, quan la ciutat començà a créixer i ja no ha parat de fer-ho fins a l'actualitat al llarg de més de mil anys. No debades, en el període andalusí avançat tornen a multiplicar-se les notícies relatives

a violentes avingudes del Túria —el Guadalaviar o riu Blanc, com es coneixia aleshores— que afectaren notablement la ciutat de València.

De fet, segons han estudiat autors com Karl W. Butzer i Joan Mateu, sembla que a partir del segle XI, per raons climatològiques, demogràfiques i paisatgístiques, es produí un canvi en el comportament del règim hidrològic del Túria i del Xúquer, amb un augment de la freqüència i la intensitat de les crescudes. És un fenomen que coincideix amb els primers textos escrits que parlen de grans riuades sobre la geografia valenciana, com la que tingué conseqüències molt dures per a la ciutat de València l'any 1064, citada per Ibn Bassam, o una altra del 1088, que, segons sembla, va ser terrible. D'una banda, l'historiador tunisenc Ibn al-Kardabús registra que «el mes d'octubre hi hagué una enorme avinguda que causà destrosses en diversos llocs» fins al punt que «a València enderrocà la torre del pont [dels Serrans]», mentre que, d'una altra banda, arqueològicament s'han documentat moltes cases amb portes rebentades, pous cegats per gruixudes capes de pedres, grava i arena, etc. No en va, la riuada del 1088 degué causar moltes morts, atés que és la més forta documentada a València en tota l'època andalusina.

A continuació, a partir de la conquesta cristiana encapçalada per Jaume I a mitjan segle XIII i la creació del Regne de València amb unes fronteres molt semblants a les de l'actual País Valencià hi ha constància recurrent de crescudes dels rius Túria, Xúquer i Segura. Per exemple, ja en el mateix segle XIII es degueren produir crescudes del Túria a la ciutat de València, atés que el 1257 Jaume I concedí al prior del Convent de Sant Domènec un terreny adjacent per tal que hi poguera fer un ribàs amb pendent, segons es deia, «contra l'ímpetu del riu». Però serà a principis del segle XIV quan tenim notícies més detallades de grans riuades.

En primer lloc, el 1304 Jaume II hagué de declarar Alzira el que podríem anomenar *zona catastròfica* a causa d'una inundació provocada pel riu Xúquer, ja que atorgà una exempció fiscal del principal impost directe sobre el patrimoni que existia per deu anys, per tal d'ajudar a la reconstrucció. I un poc més avant, a

mitjan octubre del 1321, hi ha constància de granissades i inundacions per tot el regne, que causaren la destrucció d'una part de la muralla de la ciutat de València, de desenes de cases i també dels ponts del Real i de la Trinitat. Però això no va ser res comparat amb la furiosa avinguda que es va produir set anys després, el 28 de setembre del 1328: «Se esdevengueren e's donaren [semblants perills] per ocasió del riu de Godalaviar, lo qual no és memòria d'hòmens que vengués tan gran [...] Els dampnatges que la dita ciutat ha soferts e sostenguts són molt inextimables, e significar d'aquells seria prolixitat d'escriptura, mas, en substància, són aquests: que no ha hom en la ciutat ne en lo terme d'aquella que no sia participat e's condolescha, no sens causa, dels dits dampnatges. Una, per ço car molts e diverses alberchs són enderroquats, altres estalonats, qui són en peryll de caer; altres, qui els alberchs e els béns qui en aquells havien recullits, ensemps han perdut; altres, qui per diluvi del dit riu, qui per multitud de les aygües pluvials, han perdut llurs veremes, paniços, daçes, arroços e altres esplets [...] De les dites aygües no és memoria de sarrahins ne de crestians que fossen en la dita ciutat ne en son terme».

De fet, la riuada del Túria del 28 de setembre del 1328 va ser tan gran i destructiva que les narracions escrites són diverses, especialment entre la documentació emanada del Consell municipal de València. Però també d'altres llocs, ja que, com va passar en la inundació del 2024, també afectà les poblacions del barranc de Xiva, com la mateixa Xiva, Bunyol o Xestalgar, aleshores poblades per musulmans, o les localitats de l'entorn de l'Albufera i de la Ribera del Xúquer, com Alzira, que patí severes destrosses. Igualment, al llarg dels segles XIV i XV es documenten grans avingudes del Túria, el Xúquer i el Segura de manera persistent, almenys una cada vint o trenta anys, entre les quals podem destacar la que va afectar Oriola l'octubre del 1379, amb desenes de víctimes, o la de València del 17 d'agost del 1358 —en aquest cas, a l'estiu—, quan, en plena guerra contra Castella, un enorme «diluvi d'aygua», segons deia la documentació, destrossà tots els ponts de la ciutat, arrasà barris sencers, enrunà vora mil cases i causà la mort, segons es deia, de centenars de persones.

De fet, el xoc de la riuada del 1358 va ser tan gran que motivà la creació d'una nova institució municipal, la Fàbrica de Murs e Valls, que a partir de llavors coordinà les obres públiques de la ciutat de València. Però encara havia d'arribar la més gran de totes les inundacions conegudes durant els primers segles del regne cristià de València, la del 1517, ja a les albers de l'època moderna.

DE LA INUNDACIÓ DELS SANTS METGES A LA DESMEMÒRIA DEL BARRANC DE XIVA

Segons l'historiador del clima Innocenci Font, l'anomenada inundació dels Sants Metges, la del diumenge 17 de setembre del 1517, Sant Cosme i Sant Damià, «va ser una de les majors riuades registrades en els darrers mil anys» i, de fet, va ser tan brutal que hi ha molts documents que en parlen, tant en arxius com en cròniques i dietaris. Per exemple, el cronista Gaspar Escolano, sens dubte exagerant, deia que la riuada s'havia produït després que ploquera «cerca de cuarenta días continuos, que pareció un retrato del diluvio de Noé». En tot cas, el que mostra sobretot la magnitud del fenomen de pluges és novament l'enorme extensió espacial que abastà, just com en l'any 1328 o com en el 2024, ja que la inundació colpejà no només l'Horta de València, sinó també la Plana d'Utiel-Requena, on va ser recordada com el «día del aguaducho» —de tant que va ploure—, i la Ribera del Xúquer, on sabem que va demolir mitja Gavarda, tot Alcosser, trenta cases a Sumacàrser, cent a Carlet i assolà quasi per complet el raval d'Alzira.

Particularment, la cosa va ser dantesca a la ciutat de València, on es van produir dues avingudes del riu Túria: una cap a les tres de la vesprada i una altra en caure la nit, sobre les nou, quan «el riu tornà a créixer tant e més que en la primera vinguda». Les catastròfiques conseqüències les recull el *Llibre de memòries de la ciutat de València*, que explica que «vinqué lo riu de València molt gros, tan gros que derrocà lo pont dels Serrans y lo del Real [...] y també derrocà lo pont Nou». Així, la riuada assolà el barri del Carme, les aigües pujaren més de dos metres dins

d'esglésies i convents, desenes de cases s'afonaren, «tota la plaça de Prehicadors paria fos mar», «ab barques se anava» i els molins i els camps de l'Horta quedaren arrasats, com també una gran quantitat d'alqueries, bo i provocant moltíssimes morts, no comptabilitzades, però segurament centenars.

De fet, es produí fins i tot un episodi de psicosis col·lectiva, que donà lloc a la llegenda del lleó de València: «en aquella nit del gran infortuni de la venguda del riu se mogué un altre molt gran avalot, que la gent tota cridava que es guardasen del lleó que anava solt per València; e la gent eixia ab alabardes, ganjos, bastons y altres armes per a matar dit lleó. E quant lo pensaven tenir en un carrer se movia lo avalot en altre. Uns diuen que ab tot effecte fon vist lleó y que no saben què's feu, altres deyen que sols fon visió, altres imaginació [...] De la qual alteració moltes dones, diuen, se afollaren ['avortaren'] y altres caygueren malaltes d'espant». Afirmava Escolano, en definitiva, que «todos entendieron que había llegado el ultimo fin de Valencia» i que «estaba la ciudad hecha una Babilonia de llantos y voces, nacidas de los que morían ahogados en las aguas».

No debades, per la magnitud dels danys registrats, sembla que, a nivell climatològic, l'episodi de pluges del 1517 va ser el més fort conegut en terres valencianes, juntament amb la riuada i barrancada del 2024. En relació amb això, és també interessant observar com els valencians hem intentat abordar al llarg del temps aquest problema i com alhora, també de manera reiterada, hem perdut la memòria col·lectiva del perill. Pel que fa al primer supòsit, per exemple, s'ha de dir que després d'una nova riuada del Túria que es produí el 1589, no tan greu com la del 1517 però que causà novament danys i enderrocs, el Consell municipal de València decidí ampliar la Fàbrica Vella de Murs e Valls de dos segles abans amb una Fàbrica Nova dita del Riu, que és la institució que construí els paretons i les baranes de pedra que hi ha al marge dret del Túria al seu pas per la ciutat i que a partir d'aquell moment serviren per a protegir-se millor de les avingudes fluvials.

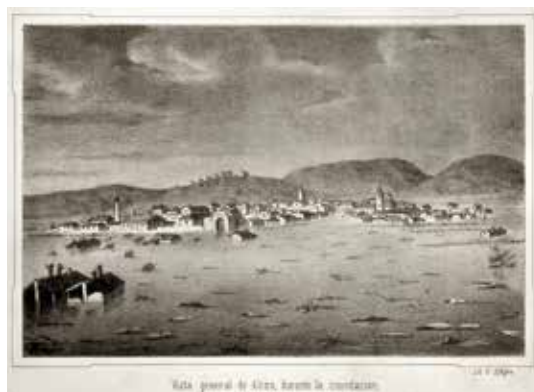
Per contra, si atenem el que deixà escrit l'il·lustrat Josep Joaquim Castelló, sembla que a Xiva, una po-

blació històricament molt afectada per les barranques, a finals del segle XVIII s'havia perdut la memòria de la prevenció, de manera que succeí el següent: «Para desviar las aguas del barranco de Chiva, que no entrasen en dicha villa, de tiempos mui antiguos había un fuerte paredón en las inmediaciones. Pensaron los del pueblo en edificar un suntuoso templo en aquel parage, como lo edificaron en efecto. E, incomodándoles para ello el dicho paredón, sin reflexionar los motivos que tuvieron sus maiores para levantarlo, lo hicieron venir a tierra, creyéndole inútil [...] El día quatro de noviembre del año 1776 fue el caso que en toda Chiva llovió en términos que nunca se ha visto. Creció con desmedida el barranco, no encontró quien se lo impidiese, y entróse por el lugar. Derribó muchas casas y se llevó arriba de cien personas, cuios cadáveres se encontraron en todo el llano de Quarte. Y algunos fueron a parar a la Albufera». Això sí, deia el mateix il·lustrat que, just a continuació, «escarmentados sus naturales, conocieron el yerro que habían cometido y, desde luego, se pusieron mano a mano a reponer el paredón».

El de Xiva del 1776 no és, però, l'únic episodi de falta de prudència o previsió que es documenta al llarg de la història de les inundacions valencianes, atès que en certa manera també passà això en una de les dues crescudes més catastròfiques que hi hagué al segle XIX, ja en època contemporània.

LES CATASTRÒFIQUES RIUADES CONTEMPORÀNIES

Concretament, en l'anomenada Gran Riuada de Sant Carles, del 3 i 4 de novembre del 1864, es documenten diverses actuacions que es poden qualificar d'imprudents davant l'enorme avinguda del Xúquer i dels seus afluents meridionals, com el riu Albaida, que afectà greument tres comarques: la Ribera del Xúquer, la Costera i una part de la Vall d'Albaida. Novament com si els valencians no tinguérem memòria col·lectiva contra les inundacions, molta de la gent tardà a reaccionar, segons explicà l'enginyer forestal Miquel Bosch en un extens informe que publicà poc després, l'*Estudio de las inundaciones del Júcar de 1864*.

Vista d'Alzira. Vicent Boix, *Memoria histórica de la inundación de la Ribera de Valencia en los días 4 y 5 de noviembre de 1864*, València, 1865.

Oriola. *La ilustración Española y Americana*, 1879.

Inundació de València. *La ilustración Española y Americana*, 1870.

En aquest text, parlant del cas de Carcaixent, constatava que «A las nueve de la noche el huracán silbaba estrepitosamente; las cataratas del cielo se abrieron, y verdaderos torrentes se desprendían de aquellas nubes cargadas de electricidad. A las doce de la noche los truenos y relámpagos infundían un terror espantoso. Cesó un instante la lluvia, y á los cortos momentos continuó de nuevo, no con tanta furia, pero mezclada con granizo. Granizó cerca de media hora, trascurrida la cual, el aguacero siguió con crecientes proporciones hasta las ocho de la mañana del día 4. A las diez empezaron á esparcirse las voces de que el Júcar había abandonado su cauce; que discurría por los campos del término, y a las once se hallaba ya á las puertas de la villa y media hora después la invasión amenazaba las primeras casas. No se inquietó, sin embargo, el ánimo del vecindario por este suceso. La ciega confianza fue la causa de muchas pérdidas y desgracias que se deploran [...] A la una de la tarde cesó la lluvia, pero la invasión de las aguas en las casas se hizo general. Entonces todo el mundo se alarmó, si bien nadie imaginaba lo que iba á suceder. A las tres de la tarde corrían por algunas calles tres ó cuatro palmos de agua; entonces fue cuando empezó á reinar la confusión».

Llavors, després de tota la nit plovent i amb l'inici de la crescuda ja dins del mateix poble, la gent sí que s'alertà, però era massa tard: «Hasta las cuatro de la tarde subieron las aguas con lentitud; pero desde esta hora en adelante, el aumento fue tan extraordinario, que se podía calcular en medio palmo por hora. Sin duda á la avenida del Júcar se unió la del Albaida, y esta fue la causa de la rapidez de la crecida. Los ayes lastimeros que desgarraban el corazón del más impávido fueron ahogados por el ruido de los truenos, del huracán, del agua que caía á torrentes. La tempestad siguió creciendo, hasta que á las nueve y media se mitigó algún tanto, y las aguas se estacionaron. Un silencio sepulcral reinó por unos instantes: todos creían ver el ansiado descenso. ¡Vana quimera! Subieron de nuevo las aguas, y de un modo tan rápido que su ascenso se calculó en más de un palmo por hora, hasta las once en que la inundación

se hallaba en su apogeo. [...] El agua había subido á la altura de 15 palmos [vora 3 metres]. Desde las ventanas de algunas casas se tocaba con las manos, y se veían pasar arrastrados por la corriente, muebles, animales domésticos y, para colmo de desdicha, hasta cadáveres».

Tot plegat, els danys de la Gran Riuada de Sant Carles foren terribles: desenes de morts i centenars de cases totalment assolades, sobretot a la Ribera del Xúquer, però també en quasi tota la Costera i en diversos pobles de la Vall d'Albaida. No debades, la catàstrofe marcà en especial els habitants de la Ribera, ja que, d'una banda motivà tota una sèrie de mesures impulsades des de l'administració de l'Estat i la Diputació de València per a previndre futurs danys en cas de riuada, i, d'una altra banda, l'episodi perdurà en la memòria de moltes famílies, de manera que encara en la pantanada de Tous del 1982 funcionà entre algunes com a record preventiu.

Però si aquella riuada del 1864 va ser catastròfica, encara ho va ser més la que es va produir quinze anys després al Baix Segura, la que es coneix com a Riuada de Santa Teresa, del 15 d'octubre del 1879, i que és la que té un major registre de persones mortes comptabilitzades fins als nostres dies. No en va, també és la inundació que compta amb uns registres històrics més alts de cabal de la conca del Segura i ocasionà una autèntica hecatombe a Oriola i Múrcia. En concret, la riuada superà els 2.000 metres cúbics per segon i en alguns carrers arribà a 3,80 metres d'altura, de manera que fins i tot anegà els primers pisos. Al remat, la inundació arrasà tota la vega del Segura i causà la destrucció de vora sis mil cases i la mort de més de vint-i-dos mil animals, tres-centes persones a Oriola i set-centes seixanta-una a Múrcia. Evidentment, la commoció fou enorme, de manera que durant diversos anys motivà una onada de solidaritat al conjunt d'Espanya, amb col·lectes benèfiques i tot tipus d'ajuda, cosa que contrastaria amb les avingudes posteriors de la dècada del 1940, ja en el segle XX, a causa del context opressiu de la postguerra i el franquisme.

Per exemple, si bé una nova riuada del Segura el 21 d'abril del 1946 provocà centenars de cases des-

Estació d'Alzira. Vicent Boix,
*Memoria histórica de la
inundación de la Ribera de
Valencia en los días 4 y 5
de noviembre de 1864,*
València 1865.

Oriola, 1946. <https://www.informacion.es/opinion/2023/05/13/riada-1948-87319498.html>

La plaça Major d'Algemesí,
rere la pantanada del 1982.
Col·lecció Juanvi Trull

truïdes a Oriola i algunes víctimes, l'auxili rebut, en plena autarquia i repressió, fou mínim. De fet, el dictador Francisco Franco visità Oriola i parlà des del balcó de l'Ajuntament davant d'una audiència captiva que duia pancartes amb lemes que deien coses com «Con pan o sin pan, sin aceite o con aceite, estamos con Franco» o «No pasa nada. Dios nos quiere. Franco nos dirige. Arriba España». Igualment, només tres anys després, el 28 de setembre del 1949, es produí l'anomenada Riuada de les Xaboles, dita així perquè, encara que també es desbordaren els barrancs del Carraixet i Catarroja i danyaren severament diverses poblacions de l'Horta Nord i l'Horta Sud, les víctimes mortals es concentraren especialment en el llit del riu Túria al seu pas per València, on durant els anys de la postguerra s'havien establert vora dues mil infravivendes. Oficialment moriren quaranta-una persones, tot i que segurament en foren moltíssimes més, atesa la manca de registre dels qui habitaven les xaboles.

Amb tot, tornà a passar el mateix només vuit anys després, amb la Gran Riuada del 14 d'octubre del 1957, en què els centenars de xaboles que s'havien reinstal·lat al llit del Túria van ser les primeres afectades per una nova catastròfica crescuda. No debades, va ser una de les més grans de la història, amb una doble avinguda del riu, com ja havia passat el 1517: la primera arribà en la matinada i la segona a les dues del migdia, quan superà els 3.700 metres cúbics d'aigua per segon, i en alguns punts de la ciutat aplegà als 3 metres d'altura. En aquest cas, els morts comptabilitzats van ser huitanta-un, tot i que els diaris parlaren de fins a tres centenars, i barris sencers quedaren destrossats, com el Carme, Marxalenes o els Poblat Marítims, de manera que les tasques de reconstrucció en nombrosos punts de la ciutat s'allargaren penosament durant molt de temps.

De fet, la tragèdia del 1957 comportà una decisió dràstica que canvià per sempre la fesomia de la ciutat: el Pla Sud, que, amb unes obres faraòniques, desvià el llit del Túria i l'amplià de forma descomunal per tal d'evitar noves riuades dins de València, però que, al mateix temps, destrossà l'Horta Sud i

feu malbé els desaigües naturals del barranc de Torrent cap al nord, cosa que el 2024 perjudicà les poblacions de la zona. En qualsevol cas, com hem vist, si no són el Túria o els barrancs els que es desborden, són altres grans rius com el Xúquer i el Segura els que prenen el relleu de la catàstrofe, com succeí només vint-i-cinc anys després amb la pantanada de Tous.

En realitat, més que una pantanada —que també ho va ser, perquè provocà el trencament de la presa de Tous—, l'episodi fou sobretot una nova riuada del Xúquer, produïda el 20 d'octubre del 1982, que ocasionà vuit morts segons les xifres oficials, deixà desenes de milers de persones sense vivenda i causà danys per valor de 60.000 milions de pessetes de l'època. De fet, juntament amb una altra riuada del Xúquer el 1987 —novament el 4 de novembre—, que en aquest cas no causà víctimes mortals, però sí que produí un gran desbordament i molts danys, i la dana de setembre del 2019, que provocà sis morts a Oriola i el Baix Segura, la pantanada de Tous era el gran record històric de les inundacions que havia arribat a l'actual generació de valencians, com hem apuntat al principi. No obstant això, com també hem vist que ha passat al llarg de la història, sembla que novament la desmemòria i la despreocupació s'havia apoderat de nosaltres.

EL DEURE DE LA MEMÒRIA, TAMBÉ EN LES CATÀSTROFES NATURALS

Va ser a principis del segle xx quan el filòsof George Santayana publicà el famós aforisme segons el qual «Els qui no recorden la seua història estan condemnats a repetir-la» i més recentment, a finals de la mateixa centúria, entre els intel·lectuals francesos com Paul Ricoeur es desenvolupà el concepte del deure de la memòria, una eina per a recordar i transmetre de manera crítica, responsable i compromesa socialment els crims, les tragèdies i les catàstrofes històriques. És una responsabilitat individual i col·lectiva que els valencians havíem abandonat de manera evident pel que fa al cas dels desastres naturals, foren les riuades i inundacions o també d'altres com les gelades extremes o els terratrèmols, que, per

exemple, afectaran més prompte o més tard un Baix Segura on no s'han fet els treballs i les mesures necessaris que evitarien nombroses morts en cas d'una previsible catàstrofe sísmica.

En aquest sentit, la major part dels plans d'actuació sobre rius i barrancs elaborats en les darreres dècades, que haurien pogut evitar uns danys també més que previsibles, no s'havien executat. Vista la nostra història, sembla mentida que en ple segle XXI hàgem estat incapaços de prioritzar les accions preventives per tal d'evitar catàstrofes humanitàries com

la succeïda el 29 d'octubre del 2024. En els dies posteriors, sentírem alguns representants institucionals i mitjans de comunicació afirmar que la dana havia estat «la més adversa del segle» i que «no tenia precedents», però és evident que no podem dir que no coneixíem un problema estructural que ha afectat de manera recurrent la geografia valenciana al llarg dels segles. És per això que, ara sense excuses, la memòria de la barrancada i la riuada del 2024 ha de quedar gravada de manera permanent en la consciència col·lectiva del poble valencià.

www.nationalgeographic.com.es/medio-ambiente/asi-se-ve-catastrofe-dana-valencia-espacio_23574

LOS MORISCOS. REVE
LADOS. DELA. SIERRA. DE
CORTES QUELES. HIZIERON. VE
NIR. POR CONCIERTO. AL GRAV. FVERON
TRES MIL. QVATROCIENTOS. NOVENTA
Y DELOS. REVELADOS. QUE POR
DON GARCIA BRAVO. BAXARON
A ENBAR ILLOS QUE ALLON POR
EL REINO. QUE LOS TENIAN.
POR CAPTIVOS FVERON

1503

EL GRAV

MONOGRÀFIC

VALENCIANS MIGRANTS I IMMIGRANTS

00 Les migracions, en el centre del debat

CARLES SENSO

01 La gran migració del segle XIII vers les terres valencianes

ENRIC GUINOT RODRÍGUEZ

02 La major migració forçosa de l'edat moderna: la deportació dels moriscos valencians el 1609

RAFAEL BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO

03 Emigració, consciència col·lectiva i sentiment identitari: l'emigració mallorquina al Regne de València en el segle XVII i la seva petjada, passada i actual

ANTONI MAS FORNERS, JOAN-LLUÍS MONJO MASCARÓ, JOSEP MAS MARTÍ

04 «¿Qué raza de gente tan maldita sois vosotros que nadie os quiere?»: Els jesuïtes valencians exiliats al segle XVIII

FRANCESC-JOAN MONJO I DALMAU

05 L'efecte modernitzador de l'estada a nord-amèrica en l'emigració valenciana

JULI ESTEVE CARBONELL

06 Set de cada deu persones migrants experimenten malestar psicològic: anàlisi sociodemogràfica de 801 persones

MILTON ALEXANDER LÓPEZ-DE-LEÓN, SUSANA PUERTAS VALDEIGLESIAS

07 Migrar per a créixer: aportacions positives de la migració

INMACULADA CARDA ISACH

08 Migracions, drets humans, cine per a la transformació social: una perspectiva des d'Itàlia

VALENTINA RIPA

◀Detall de l'*Embarcament dels moriscos al Grau de València*, de Pere Oromig, de la sèrie «L'expulsió dels moriscos». 1613. Col·lecció Fundació Bancaixa

00

Foto: Daniel García

Les migracions, en el centre del debat

MIGRATIONS, AT THE CENTER OF THE DEBATE

CARLES SENSO

Coordinador del monogràfic

Migrar és una decisió o una imposició que transforma qui l'emprén. La nova vida obliga a una mutació identitària profunda. No tan sols vinculada a la realitat de la destinació, sinó també a un procés migratori solitari i frustrant, sovint traumàtic, que queda marcat en la pell. Qui migra deixa de ser i naix de nou sense referents, sense res de conegut que oferisca certesa. És una recreació en l'estret aram, que exigeix un qüestionament constant sense xarxa de suport. El sentiment generalitzat és que es perd la connexió tant sobre l'origen com sobre la destinació, i s'obri en canal el qüestionament de la pertinença. Obliga al desarrelament emocional, ja que tot el que es coneix i, per tant, l'aliment dels records queda sovint per a sempre a una distància irretornable. A voltes, també, inenarrable, una inefabilitat que impedeix la construcció sòlida d'un nou relat fundacional.

La migració és tot o res de tot això, perquè la migració és col·lectiva i també individual i cada persona que se'n va viu una experiència amb causes i conseqüències generals (i, per tant, investigables i

desxifrables), però també úniques i, en conseqüència, més complicades de rastrejar i d'analitzar.

Aquest monogràfic que capitaneja la nova etapa de *Debats* aporta claus per a això, per al debat. És una declaració d'intencions iniciar una nova fase històrica amb un tema de l'abast de la migració, tan delicat com cardinal per a explicar-nos com a societat, tant als valencians i valencianes com a qualsevol col·lectiu del món. Perquè ningú és alié als processos migratoris.

«La paraula que em ve és vergonya: és una vergonya», va exclamar el papa Francesc per referir-se al naufragi de Lampedusa l'any 2013. 368 refugiats i migrants morts. Ofegats. Silenciats. La consternació per aquell succés va semblar que marcava un punt d'inflexió social i polític, però, des del 2014, 52.000 persones migrants han mort mentre escapaven de crisis humanitàries, segons els informes de l'Organització Internacional per a les Migracions, i el Mediterrani central s'ha situat com la ruta migratòria més perillosa del món, amb quasi 25.000 persones ofegades al mar. L'any 2024 (l'últim del qual es tenen dades completes) va ser el que va re-

gistrar més morts de tota la mostra històrica analitzada, i per segon any consecutiu va superar les 8.700 víctimes.

El discurs humanitari del ja difunt papa Francesc contrasta, poc més de deu anys després, amb el de Donald Trump: «Els sensepapers que es queden als Estats Units s'enfrontaran a durs càstigs: un temps significatiu a la presó, multes enormes, la confiscació de les seues propietats i l'embargament dels seus sous, i s'enfrontaran a deportacions sorpresa al lloc i en la forma en què vulguem».

Corren temps convulsos per a la migració. O, més ben dit, especifiquem-ho: corren temps convulsos per a les persones humils econòmicament que migren. De migracions, n'hi ha milions, diàriament. De mercaderies, d'animals, de recursos borsaris. En canvi, l'expansió de determinades visions excloents de la política ha situat en el focus mediàtic un sector de la població, que s'interpreta com una amenaça. El segon mandat de Donald Trump ha tingut en els primers mesos una consigna clara contra les persones immigrants, fins i tot d'aquelles que ja eren molts anys al país. És per això que està protagonitzant el que ja es coneix com la deportació més gran de la història dels Estats Units, inclús contra les directrius de la justícia. Una recerca de *CBS News* va mostrar a l'abril de 2025 que el 75% dels immigrants deportats dels EUA a El Salvador no tenien antecedents penals, de manera que el seu trasllat forçós es va dur a terme sense les garanties processals degudes i malgrat tindre una ordre judicial que en prohibia la deportació immediata. El Govern de Trump, que va suspendre l'admissió de refugiats inclús dels procedents de zones de guerra, amb la qual cosa se saltava els principis fonamentals del dret internacional humanitari, va arribar a un acord amb el president d'El Salvador, Nayib Bukele, per a poder enviar migrants detinguts als EUA cap al CECOT, una presó notòria per les denúncies d'abusos dels drets humans. El portal *Bloomberg* va anar més enllà i va investigar que era el 90% dels més de 200 homes que els EUA tenien empresonats al país centreamericà. El discurs trumpista els venia com a «terroristes» i «pandilleros». La població llatina que durant la campanya electoral va mostrar suport pel

magnat republicà va organitzar manifestacions en contra poc després, quan va observar que les deportacions no es limitaven a suposats delinqüents i que anaven molt més enllà. El Govern va invocar una llei del segle XVII, coneguda com la Llei d'enemics estrangers, per a justificar les expulsions.

Segons va informar uns dies més tard el diari *The Washington Post*, l'Administració de Donald Trump va incloure més de 6.000 persones migrants, la major part llatines, en la base de dades de gent morta, i va eliminar així les seues opcions per a treballar legalment al país o per a sol·licitar prestacions socials. La mesura la va ordenar la secretària de Seguretat Nacional, Kristi Noem, amb l'objectiu de pressionar les persones sense papers perquè abandonaren el país. «Els animarem a autodeportar-se», va adduir Elizabeth Huston, portaveu de la Casa Blanca. Al cap d'uns mesos, el Suprem dels EUA va limitar el poder dels jutges federals per a oposar-se a l'agenda de Trump, i això va permetre l'entrada en vigor parcial del decret que ordenava posar fi a la nacionalitat automàtica per als fills dels indocumentats.

Els processos migratoris són universals i, per tant, les mirades centrades en l'àmbit nacional o regional són limitades, descontextualitzades i fins i tot etnocèntriques. Cal que hi haja veus migrants, diverses i conscients, herència de segles i avantguarda del futur. Les persones migrants no poden ser reduïdes a xifres, a problemes geoestratègics o a mirades descendents consolidades en la perspectiva occidental i etnocèntrica. Parlar de la migració ha d'estar allunyat de biaixos, clixés i estereotips reduccionistes. De quina manera es mostra la persona migrant és el primer biaix ideològic. També com es dimensiona. Segons una enquesta monogràfica sobre immigració feta per l'Institut 40dB a l'octubre de 2024, el 54% de la ciutadania espanyola creu que la proporció d'immigrants a Espanya és superior a la real. Els enquestats creuen que és d'un 30,2%, però la realitat és que representa el 18,5%. Precisament, els votants de l'extrema dreta van ser els que creien que n'estaven més ben informats. Al maig del 2019, l'agència EFE va publicar que la majoria dels estatunidencs, el 56%, opinava que a les escoles no s'haurien d'ensenyar els

Foto: Daniel García

números aràbics, tot i no saber què són i per un prejuí envers la paraula *aràbic*, segons una enquesta publicada pel canal estatunidenc Kron4. Els números aràbics moderns són 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 i 9, es van originar a l'Índia al voltant del segle v i se'ls coneix com a *aràbics* perquè els musulmans els van introduir a Europa. Entre les persones que van dir que s'haurien de prohibir, el 72% es van identificar com a republicanes; el 57%, com a independents, i el 34%, com a demòcrates. En l'enquesta espanyola de 40dB es va observar que el 57% creia que hi havia «massa» immigrants a Espanya, a pesar que el 75% els associava a conceptes positius.

Encara que s'han enfortit en les últimes dècades per la interconnexió mundial, els processos migratoris es documenten des de 2.300 anys abans de Crist, com a mínim. Del nomadisme a la transhumància. Dels èxodes a les expulsions. De les conquestes a les fugides. Des dels 2,5 milions d'esclaus de les Amèriques del 1770 fins als migrants silencisats per la falta de papers i obligats a fer treballs precaris avui dia. El monogràfic compta amb una àmplia mirada que per-

met contemplar la dimensió multifacètica i multicausal de la migració al llarg de la història valenciana. Enric Guinot Rodríguez ofereix una investigació sobre la considerada gran migració del segle XIII. La València medieval es va transformar amb les expansions europees que es van allargar entre els segles XI i el començament del XIV. Un primer moviment en el segle XII sobre el sud de les actuals Catalunya i Aragó, i un segon en el segle XIII sobre les illes Balears i el territori que l'any 1240 va fundar el rei Jaume I com a Regne de València. El professor analitza la diversitat de classes i grups socials que van participar de la migració a València, des de famílies de la noblesa fins a una molt gran majoria de famílies llauradores; com també, ja en el segle XIII, una notable presència de població urbana, com és el cas de mercaders, artesans, juristes o notaris, sense oblidar l'arribada de tots els quadres eclesiàstics de l'Església, des dels bisbes fins als abats i les abadesses dels convents, els monjos i monges respectius i les desenes de rectors i sacerdots de les primeres esglésies construïdes. També, les comunitats jueves i la població musulmana.

Foto: Daniel García

D'altra banda, Rafael Benítez Sánchez-Blanco actualitza la mirada sobre la principal migració forçosa de l'edat moderna, la deportació dels moriscos valencians en 1609. Un fet de rellevància internacional que va protagonitzar Felip III, que, sota l'influx del seu favorit el duc de Lerma, va decidir expulsar entre el 1609 i el 1614 prop de 300.000 persones. Els vora 120.000 moriscos valencians van ser els primers a eixir deportats sota un estret control de les autoritats, i foren traslladats en flotes reials i vaixells mercants a les costes del nord d'Àfrica. El buit que van deixar en terres valencianes i els problemes dels censals —és a dir, dels crèdits hipotecaris que tenien carregats sobre les seues terres— van causar ruïna i van dificultar la repoblació. El Regne de València va tardar un segle a recuperar els nivells demogràfics i econòmics anteriors a l'expulsió.

La mirada històrica es complementa amb dues recerques valuoses que, a més, ofereixen unes pers-

pectives inèdites. El professor d'Història Medieval de la Universitat de les Illes Balears Antoni Mas Forners, el doctor en Filologia Catalana del CFPA Paulo Freire d'Alacant Joan-Lluís Monjo Mascaró i l'investigador expert en la història de la repoblació del Regne de València després de l'expulsió dels moriscos Josep Mas Martí firmen «Emigració, consciència col·lectiva i sentiment identitari: l'emigració mallorquina al Regne de València en el segle XVII i la seua petjada, passada i actual». Els membres del Centre d'Estudis de Repoblació Mallorquina al Regne de València analitzen quines van ser les causes i característiques i quin és el llegat actual de l'emigració que, des de les illes Balears, fonamentalment des de Mallorca, es va dirigir cap al sud del Regne de València després de l'expulsió dels moriscos el 1609. Aquest procés migratori va tindre com a conseqüència l'aparició d'un nombre signifi-

catiu de pobles i viles d'origen insular, alguns dels quals mantenen la memòria del seu origen mallorquí i conserven elements dialectals de l'idioma parlat a Mallorca.

Finalment, la mirada al passat es completa amb «“Qué raza de gente maldita sois vosotros que nadie os quiere?” Els jesuïtes valencians exiliats al segle XVIII», de Francesc-Joan Monjo i Dalmau. Les cròniques i les cartes dels desterrats constitueixen un testimoniatge imprescindible per a poder conèixer les seues experiències personals i els sentiments que els provocava el dolorós exili, primer a Bunifazzu i després a Ferrara. Monjo i Dalmau ho recupera en el seu treball, en un minuciós exercici de rastreig de mostres.

La migració, però, no és, ni molt menys, un fet (exclusiu) del passat, i per això aquest monogràfic s'ha volgut nodrir de visions actuals que permeten entendre la realitat de la societat valenciana. Milton Alexander López-de-León i Susana Puertas Valdeiglesias (els dos, de l'Institut de Migracions de la Universitat de Granada) mostren que set de cada deu persones migrants experimenten malestar psicològic. Ho afirmen després d'una anàlisi sociodemogràfica de més de vuit-centes persones, totes elles amb experiències migratòries. Aquest malestar psicològic (entès com un estat emocional perjudicial i caracteritzat per símptomes d'ansietat i depressió) és molt més elevat que el que pateix la població espanyola. L'afectació emocional dels immigrants es relaciona repetidament amb el país de naixement, el nivell educatiu, la situació laboral, l'estatus administratiu-legal, el temps de residència, les dificultats lingüístiques i la creença religiosa. En general, la població migrant afronta en silenci els símptomes del malestar psicològic, de manera que s'aconsella millorar el sistema d'acolliment per a activar uns programes de prevenció i intervenció psicoterapèutica, replantejar els protocols d'acolliment per a grups vulnerables i sensibilit-

zar la societat d'acolliment sobre la necessitat de la inserció saludable de les persones migrants.

Valentina Ripa, de la Universitat de Salern, mostra les característiques comunes i divergents de les migracions a través del seu estudi sobre les migracions, els drets humans i l'activisme, amb una perspectiva des d'Itàlia. La voluntat o necessitat de migrar va lligada als processos de canvi social, cultural i econòmic. Segons ha constatat Hein de Haas, catedràtic de Sociologia de la Universitat d'Amsterdam, en el seu llibre recent *Els mites de la immigració*, el percentatge global d'immigrants es manté més o menys estable des de mitjan segle passat i representa el 3% de la població total a escala mundial. No obstant això, el debat s'ha intensificat per la proliferació de missatges alarmistes que usen termes com ara invasió o gran reemplaçament. L'únic canvi és que en el segle XIX i fins a mitjan segle XX eren els europeus els que migraven, mentre que ara és Europa la que rep migrants.

Finalment, la coordinadora de Resposta al Senellarisme a Sant Joan de Déu de València, Inmaculada Carda Isach, firma «Migrar per a créixer: aportacions positives de la migració». L'article defensa que la migració no és una amenaça, sinó més prompte una oportunitat per a enfortir l'estat del benestar, sempre que es garantisquen els drets, la igualtat i la convivència. És clau reconèixer les persones migrants com a protagonistes dels seus processos i afavorir un model de societat justa, plural i cohesionada. L'impacte de la migració és múltiple i, per exemple, en l'àmbit demogràfic, ajuda a contrarestar l'envelliment poblacional. Econòmicament suposa una aportació de mà d'obra i un augment dels contribuents, mentre que els serveis públics (educació, sanitat o serveis socials) s'han vist tensionats però també adaptats amb figures com els mediadors interculturals. L'impacte sociocultural enriqueix la convivència.

01

La gran migració del segle XIII vers les terres valencianes

THE GREAT MIGRATION OF THE 13TH CENTURY
TOWARDS THE VALENCIAN LAND

ENRIC GUINOT RODRÍGUEZ

Universitat de València

enric.guinot@uv.es

ORCID: 0000-0002-3229-3712

rebut: 14/04/2025

acceptat: 25/04/2025

publicat: 20/11/2025

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-139.1>

debats #139 (p. 30-39)

Segell de Jaume I. Biblioteca Valenciana

RESUM

Durant els segles XII i XIII es produí l'expansió territorial dels regnes cristians de la Península Ibèrica sobre al-Àndalus. La Corona d'Aragó en el Dos-cents protagonitzà la conquesta de les illes Balears i del territori que el 1240 el rei Jaume I constituí com a regne medieval de València, i en aquests dos nous regnes es va produir la construcció de la societat feudal en tots els seus aspectes: institucionals, de poder, econòmics, religiosos, culturals i també socials. Això va provocar una gran migració des de Catalunya i Aragó a Mallorca i a València, que substituï bona part de la societat andalusina local expulsada a la força, i s'ocupà l'espai rural i el món urbà. Aquest estudi explica com va tractar-se d'una migració de llarga durada en el temps; també, com s'ha pogut identificar a través de l'estudi de l'antroponímia medieval la procedència estadística d'aquelles famílies de colons pobladors, majoritàriament procedents de Catalunya a la majoria de les comarques valencianes; la quantificació aproximada del volum de persones que migraren en aquell primer segle; la diferent distribució comarcal que protagonitzaren, i, finalment, la diversitat de classes i grups socials que en participaren.

Paraules clau: colonització feudal; repoblament; Regne de València medieval; Corona d'Aragó medieval

ABSTRACT

The twelfth and thirteenth centuries saw an increase in the territory occupied by the Christian kingdoms of the Iberian Peninsula in al-Andalus. In the 1200s, the Crown of Aragon led the conquest of the Balearic Islands and the territory which, in 1240, King James I established as the medieval kingdom of Valencia, and, in these two new kingdoms, feudal society in all its aspects, institutional, relating to power, economic, religious, cultural, as well as social, was consolidated. This gave rise to significant migration from Catalonia and Aragon to Mallorca and Valencia, replacing a large part of the local Andalusian society expelled by force, and occupying the rural space and the urban world. This study explains how this migratory wave was extended over time; likewise how it was possible to identify, through the study of medieval anthroponymy, the statistical origin of those families of settlers, mostly from Catalonia in the majority of the regions of Valencia; an approximate estimate of the volume of people who migrated in that first century; their distribution in the different regions; and finally, the diversity of classes and social groups involved.

Keywords: Feudal Colonization; medieval population; kingdom of Valencia; medieval Crown of Aragon

Les societats d'Europa Occidental protagonitzaren entre els segles XI i principis del XIV un gran moviment de creixement intern, social, demogràfic, econòmic i d'ocupació de l'espai rural intern, tot en el marc de la construcció del feudalisme. Però aquesta expansió també va ser exterior, en les fronteres de les illes Britàniques, del mar Bàltic, de l'Europa central, dels Balcans i també del sud del continent, amb una rellevància especial en el cas de la Península Ibèrica sobre al-Àndalus.

És en aquest context continental en el qual emmarquem tant el naixement de la Corona d'Aragó medieval l'any 1137, arran de l'acord entre l'alta noblesa aragonesa i Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona i de diversos comtats occitans, com de les dues expansions territorials sobre la seua frontera meridional andalusina. Efectivament, els dos regnes s'estengueren militarment vers el sud, sobre Tortosa, Lleida i la Catalunya Nova en un cas, i sobre les comarques del sud d'Aragó fins a Albarrasí, Terol i Alcanyís en l'altre. A més, aquestes conquestes del segle XII comportaren, primer, l'expulsió forçada d'una part majoritària de la seua població local de religió musulmana; també, una gran migració nord-sud des del Pirineu de famílies de colons cristians de les diverses classes i grups socials, i el repartiment de terres, pobles i ciutats entre aquests; a més, la reorganització agrícola, ramadera, urbana, econòmica i comercial de tot el territori, i, en un sentit global, la construcció de la societat feudal en aquests àmbits meridionals.

Va ser un segle després quan aquella primitiva Corona d'Aragó va procedir a una segona onada d'expansió de nou sobre el sud i al-Àndalus. El context inicial va ser l'expulsió del sud de França de la seua monarquia arran de la croada francopapal contra els càtars occitans, amb la mort del rei Pere II el

Catòlic en la batalla de Muret el 1213. I el desencadenant més proper, el trencament polític de l'Imperi Almohade, estès entre el Magrib marroquí i al-Àndalus, en diversos menuts regnes de taifes, com ara els de Mallorca, Múrcia i un de radicat a la ciutat de València, que quedà en mans d'un governador almohade aïllat: el *sayyid* Abu Saïd. La conseqüència principal fou una marcada debilitat militar de la València andalusina, que fou aprofitada per la noblesa aragonesa i catalana per a espantar el jove rei Jaume I a fer els primers passos de les conquestes de Mallorca el 1229 i de València el 1233.

Després de quatre campanyes militars dirigides pel rei Jaume I entre el 1233 i el 1258 i la fundació del nou Regne de València l'any 1240, el control politico-militar del territori entre el riu de la Sénia al nord i la frontera terrestre des del port de muntanya de Biar fins a la costa, al sud del terme de la Vila Joiosa, va consolidar-se. I, al mateix temps, va encetar-se un procés polític, social, econòmic, religiós i cultural molt més complex. Perquè l'assentament de milers i milers de famílies de colons cristians de totes les classes socials a través dels repartiments de terres i la concessió de cartes de poblament comportà la instauració de la societat feudal en tots els seus aspectes.

Noves terres cultivades i amb nous productes agrícoles, l'ampliació de les hortes i els espais irrigats; la vertebració de les rutes ramaderes de la transhumància entre Aragó i Catalunya i València; la creació d'una nova propietat de la terra, tant físicament com jurídica; la fundació de pobles i viles-mercat, i la desaparició consegüent de centenars d'alqueries andalusines com a forma de poblament.

A nivell econòmic, el desplaçament de noves xarxes comercials, especialment marítimes, entre València i Tortosa, Mallorca, Barcelona, Perpinyà i les ciutats costaneres occitanes. O la creació de barris

comercials i artesanals a les principals viles valencianes i la fundació de mercats i fires a les diverses comarques. A nivell social, la generalització de les senyories nobiliàries, laiques i eclesiàstiques, arreu del territori i, per tant, la instauració de les relacions socials feudals de vassallatge.

A nivell polític, la instauració d'una xarxa bàsica d'institucions del poder reial que representaven l'autoritat de la corona: lloctinent general del regne, batalla general, batles locals, jutges reials, etc., en paral·lel a la promulgació d'una nova extensa llei per a tot el regne: els Furs de València. Així mateix, el rei Jaume I va aprovar la creació progressiva de municipis autònoms del poder reial, començant per la ciutat de València el 1247, i pocs anys després va convocar les primeres reunions de ciutats, nobles i eclesiàstics en el que foren les primitives Corts del regne a partir del 1261. Finalment, però no l'últim, la gent que vingué a poblar aquell nou Regne de València portà la seua religió cristiana i construí amb les pròpies mans les primeres esglésies locals, mentre la Corona i l'Església organitzava els bisbats i fundava monestirs i convents.

Però la gent migrant també portà la seua llengua, el català i l'aragonés-castellà, que s'estengueren per les comarques valencianes amb decantaments envers una o una altra com a dominant en cadascuna segons els tants per cent de famílies de colons d'una llengua o de l'altra. Sense oblidar que, tot i la violència de la conquesta militar de les terres valencianes, arran dels pactes que se signaren amb la població andalusina també quedaren desenes de milers de musulmans en aquell regne valencià, que durant el segle XIII representaven al voltant del 50% de la població i que, de forma general, començaren a ser anomenats *mudèjars*.

COM VA SER AQUELL PROCÉS MIGRATORI?

El procés de construcció de la societat feudal a les terres valencianes del Dos-cents va ser protagonitzat per milers de famílies de tota classe social que migraren de nord a sud de la Corona d'Aragó, des de les diverses comarques de Catalunya i Aragó en direcció a Mallorca i València. I repetiren així en molts

aspectes allò que havia passat a mitjan segle XII en la mateixa Corona.

Ho sabem per la relativament abundant documentació que se'ns ha conservat en els arxius. La més antiga és l'anomenat *Llibre del Repartiment de la ciutat i regne de València*, en realitat tres manuscrits que anoten els noms de part de les persones que vingueren en les dues primeres guerres de conquesta (1237-1238 i 1247-1258) i a les quals es van donar cases i terres com a recompensa. La segona font rellevant són les anomenades «cartes de poblament», els documents atorgats pels poder feudals (rei, noblesa laica, institucions eclesiàstiques) per a assentar grups de persones en els pobles, les viles i les alqueries que s'havien repartit com a senyories i viles reials. La tercera font són els originals i còpies dels documents particulars, redactats per notaris, que parlen de les donacions de terres i també de la seua compravenda posterior al llarg del segle XIII. I la quarta font principal són els primers llibres d'actes i processos judicials dels incipients municipis organitzats, i dels quals ens han arribat exemplars del darrer terç d'aquella centúria de la ciutat de València i també d'Alcoi, Cocentaina i Sagor. Gràcies a ells és com podem veure, com si fora una finestra, l'escenari tant de les persones immigrants al Regne de València de Jaume I com de les primeres generacions de gent ja nascuda a València i que posaren dempeus aquella societat.

LA LLARGA DURADA DEL PROCÉS MIGRATORI DURANT TOT EL SEGLE XIII

El primer aspecte que podem constatar és la seua llarga durada en el temps. En el segle XX s'havia interpretat que el repoblament havia estat un fenomen curt en el temps, lligat als repartiments dels anys de la conquesta dels anys 1230 a 1250. Però l'ampliació de la mirada a tota la documentació que hem enumerat més amunt, palesa que, després d'aquella primera onada més «guerrera», la gran majoria de les persones que vingueren a València ho feren per raons econòmiques i de millora de la seua situació respecte de les condicions de vida que tenien a Catalunya i

Entrada del rei Jaume I a València. Pintura mural del Castell d'Alcaniys

Aragó. I aquest procés s'allargà durant diverses generacions fins al començament del segle XIV.

A més, no fou homogeni en el temps: alternaren períodes de major intensitat en la migració amb altres de dinàmica més lenta en l'arribada de persones. Els anys posteriors a les dues guerres de resistència dels andalusins valencians (1247-1258 i 1277-78) comportaren una acceleració d'aquesta migració, en bona part perquè era afavorida per la monarquia a fi d'aconseguir la instal·lació de més famílies de colons cristians que asseguraren el territori militarment davant la important població musulmana que hi continuava vivint.

I, de fet, la documentació local del final del segle XIII palesa que fou en aquelles dècades quan progressivament arribà més gent, amb casos concrets que podem documentar clarament. Per exemple, la

nova vila d'Alcoi fundada el 1248 tenia una seixantena de famílies l'any 1263, i havia passat a vora 200 vers l'any 1300. La vila de Castelló de la Plana havia estat fundada l'any 1251 per Jaume I amb les primeres desenes de veïns, i l'any 1272 el rei havia de donar permís per a ampliar la seua superfície urbana amb un nou barri a l'oest per a encabir a dins d'una nova muralla més gran l'accelerat creixement demogràfic. Ampliacions de nuclis urbans dels anys 1270, 80 i 90 que també estan documentats a Cocentaina, Gandia i altres viles del Regne.

LA GEOGRAFIA DE LA MIGRACIÓ: D'ON VENEN I ON ARRIBEN

Aquell moviment migratori del segle XIII a la Corona d'Aragó tingué dos pols, com en tants altres casos: punts de partida a les comarques d'Aragó i Catalu-

nya i punts d'arribada a Mallorca i València. Una migració, per tant, de llarga distància, a diferència d'altres d'aquells segles, que eren de radi curt, bàsicament d'àmbits rurals envers els nuclis urbans caps de comarca.

S'ha escrit molt sobre l'origen d'aquells pobladors, tot i que, bàsicament, durant molt de temps se n'havien fet estudis només amb les dades del *Llibre del Repartiment de València*, que ens parla d'algunes comarques a més de la ciutat i l'horta de València, i per a un període curt: els anys immediats a les primeres guerres de conquesta. Però, tal com acabem de dir més amunt, el procés fou de dècades i d'almenys tres generacions fins a principis del segle XIV. És per això que fa uns anys, E. Guinot va dur a terme una àmplia recerca de milers i milers de noms de persones d'Aragó i Catalunya del segle XIII, i també de recopilació de milers de noms de les persones que apareixen en els documents vivint a terres valencianes en la segona meitat d'aquesta centúria i part del segle XIV. Eren bàsicament homes caps de família, perquè així és com s'identificaven les unitats familiars a nivell administratiu, fiscal i legal, i representaven al voltant de 40.000 noms i cognoms.

La metodologia per a identificar les zones d'origen de totes aquelles persones està basada en un procés històric general a tot Europa Occidental, desenvolupat entre el final del segle XI i l'inici del segle XIII. És allò que els acadèmics europeus han anomenat la «revolució antroponímica medieval», i que comportà que en aquelles societats la gent passara de tindre només un nom propi a tindre un nom més un cognom, i que aquest segon, de forma molt generalitzada, passara a ser hereditari de pares a fills. Es tracta, per tant, de la invenció del cognom, uns cognoms que han arribat a la nostra època i que són els que portem tots nosaltres avui dia.

Aquells cognoms es van generar de diverses maneres, i per això hi ha cognoms basats en aspectes físics i morals de la gent: Bru, Ros, Moreno, Rubio, etc. D'altres són noms de plantes, animals o geografia física: Romaguera, Olzina, Sorolla, Font, Costa, Coll, etc. Uns altres eren un nom propi es-

devingut cognom: Bernat, Ramon, Eximén (ara Jimeno), etc. També, procedents d'oficis: Fuster, Forner, Teixidor, Zapatero, Carpintero, etc. I encara alguns de més especials: els d'article salat (Saplana, Despont, etc); els aragonesos-castellans patronímics (Sánchez, Pérez, o Sanchis i Peris, que venen del nom de persona més el sufix -ez o -iz). I els que foren més abundants en aquell segle XIII: els antropotònims; això és, un topònim esdevingut cognom: Barberà, Girona, Tarragó, Saragossà, Terol..., i molts altres microtopònims de llogarets, que en aquell segle esdevingueren el percentatge majoritari. A més, el que es constata mirant les llistes d'Aragó i Catalunya és que en cadascun dels dos països, amb la seua llengua castellana i catalana, tots aquests nous cognoms inventats corresponien a les dites llengües: Fuster era a Catalunya i Carpintero a Aragó; Ros en la primera i Rubio en el segon regne, i així la gran majoria.

Per tant, quan es revisen les llistes de milers de persones de la València del seu primer segle (1233-1350 aproximadament), es veu com en cadascuna de les poblacions apareix gent amb cognoms en una llengua o l'altra, o corresponents a un topònim de Catalunya o a un topònim aragonés. Estem, doncs, davant un indicador de procedència per regnes i, en el cas dels topònims, per comarques dels dos països. És cert que una persona que s'anomenara Ramon de Jaca en realitat podia vindre del Rosselló o de l'Empordà, i un Bernat de Tàrraga podia vindre de Saragossa o de Terol. Però la comparació amb com s'anomenava la gent en aquell segle a Aragó i Catalunya mostra que n'hi havia algun cas, però la immensa majoria portaven cognoms del regne respectiu. I, en canvi, en les llistes d'habitants del Regne de València medieval, la immensa majoria de persones amb un cognom toponímic corresponien a un topònim aragonés o català, i són molt escassos els topònims valencians. Conclusió: els cognoms, en el segle XIII, tenint en compte que només feia una, dues o tres generacions que s'havien inventat, eren un indicador de procedència estadísticament raonable. I ací no parlem de «pureses genètiques» i coses similars, sinó de moviments de població, de llengües que porten aquelles persones i dels orígens

inicials d'una població que, en una generació, esdevingué ja veritablement valenciana.

Així mateix, el que constatem en revisar els cognoms dels pobladors de les diverses comarques valencianes d'aquell primer segle és que arreu arribaren persones tant d'Aragó com de Catalunya, de diverses comarques d'origen, però que estadísticament hi hagué diferències de tant per cent entre unes comarques valencianes i d'altres. Així, en la zona que entre aquells segles i l'actualitat ha estat de parla valenciana, les proporcions de famílies procedents de Catalunya pels seus cognoms representaren proporcions superiors al 60%, i que fins i tot arribaren al 90% en algunes comarques de Castelló. I que, en canvi, a les comarques, poques en època medieval, on s'ha parlat castellanoaragonés, l'estadística era la contrària: entre el 80% i el 90% eren cognoms procedents d'Aragó i, en menys quantitat, de Navarra i Castella.

Un segon aspecte que cal tractar és el dels llocs, les viles i els pobles d'arribada. En realitat, la distribució dels colons migrants no fou homogènia sobre les comarques valencianes, i això fou degut tant a la permanència en moltes d'aquestes de considerables contingents de població indígena musulmana, com a la desigual distribució dels nuclis urbans arreu del territori, i encara per la continuïtat durant dècades del segle XIII d'una situació d'inseguretat i violència, ja que en certs moments es produïen episodis de resistència d'aquells que ja havien passat a ser anomenats «mudèjars», la qual cosa va fer que a les zones al sud de Xàtiva restaren menys poblacions de colons cristians durant el primer segle.

Així, i a grans trets, l'assentament dels migrants cristians va concentrar-se a les comarques del nord de Castelló; també per tota la costa, des de Vinaròs fins a Dénia, i a les planes costaneres de les comarques centrals, des de Castelló de la Plana fins a la Vall d'Albaida passant per la ciutat i l'horta de València. Mentrestant, les comarques interiors de l'Alt Millars fins a l'Alcoià-Comtat i les Marines continuaren majoritàriament poblades de mudèjars, així com les zones rurals, fins i tot d'horta, de les Riberes i la Vall d'Albaida.

LA QUANTIFICACIÓ DE LA MIGRACIÓ

Una altra qüestió que la investigació medievalista ha intentar resoldre és de quines xifres parlem: ¿quantes persones vingueren com a migrants durant aquell primer segle, fins a l'arribada de la pesta negra el 1348 aproximadament? La resposta no és fàcil, ni tampoc podem donar-ne xifres massa exactes per la manca de documentació estadística d'aquella època. No se n'han conservat censos de població, o fins i tot no se'n van fer, ni tampoc hi havia llibres de batejos i defuncions a les parròquies, perquè aquests documents administratius són d'èpoques més tardanes. Així que només disposem d'alguns censos fiscals o d'assistents a assemblees de veïns, però sempre locals i sense continuïtat en el temps per a una mateixa població.

El que sí tenim són informacions indirectes, com ara les dades que confirmen que en aquelles dècades hi hagué un llarg creixement demogràfic, evidenciat per les noves rompudes de terres ermes, l'ampliació dels espais urbans, l'ampliació de les muralles de les viles i de les mateixes esglésies parroquials per a rebre més gent, la necessitat de més forns i molins, etc. I tenim en tot cas la documentació local: els llibres municipals i els protocols notariais ens aporten també per a uns anys concrets els noms i cognoms de les persones d'una localitat que hi apareixen per diverses raons i amb dades sobre si són veïnes de la localitat o d'un altre lloc. Per tant, reunint centenars i milers de documents ens acostem a uns mínims segurs de població. Tot això plegat és el que ens evidencia el creixement accelerat de la població, producte de la migració, fins al primer terç del segle XIV, tal com indirectament assenyalava l'aparició de nous cognoms que no existien en una població o una altra fins a aquell moment que documentem.

Ha estat el professor Josep Torró qui ha fet els balanços aproximatius més seriosos dels quals disposem a hores d'ara. Aquest investigador, centrant-se en alguns casos de viles valencianes més ben documentades, com ara Alcoi i Cocentaina, i també en llistes fiscals de la monarquia del segle XIII per a les viles reials, n'aporta algunes xifres indicatives. Els seus càlculs apunten a l'arribada d'unes 40.000 per-

sones fins a la mort del rei Jaume I l'any 1276, que creixerien fins a unes 100.000 en el primer terç del segle XIV, equiparades així a una població mudèjar en aquestes últimes dates que també fregaria els 100.000 habitants.

LA DIVERSITAT SOCIAL I HUMANA DE LA MIGRACIÓ

La darrera qüestió que podem explicar és que aquella migració medieval estigué protagonitzada per una diversitat total de grups i classes socials: camperols, artesans, mercaders, nobles, eclesiàstics, notaris, jueus, etc., si bé en tant per cent la gran majoria numèrica fou clarament de famílies camperoles. És lògic, ja que aquella societat medieval era fonamentalment agrària, i va ser gent llauradora qui ocupà la major part de les antigues alqueries andalusines i construï amb les seues mans les noves pobles de fundació arreu del Regne. Gent que tornà a posar en cultiu les terres i que procedí a desbrossar i rompre camps nous per a produir aliments.

Evidentment, tenim l'altra cara de la moneda: l'arribada de la gent que posà en marxa els nuclis urbans, que foren l'espai de vida on es concentrà la major diversitat de protagonistes socials. Des de la capital valenciana fins a les viles-mercat que començaren a fer de menudes capitals comarcals, entre vint i trenta viles esdevingueren els espais de residència on arribà gent que no treballava la terra. Perquè, en aquella migració del Dos-cents, la construcció des de zero d'una nova societat feudal comportà que tota la seua diversitat de sectors socials vingueren a València com a migrants. Per la capa més alta jeràrquicament, la noblesa, famílies de nobles catalans i aragonesos reberen de la Corona viles i pobles com a senyoria feudal, i una part d'aquestes s'hi quedaren com a nous pobladors, tot i que va ser habitual que mantingueren els lligams amb la resta de la família al país d'origen, especialment en el cas de la noblesa aragonesa, que, durant el primer segle, restà un poc a cavall entre els dos regnes.

Al mateix temps, també vingueren a les viles valencianes mercaders i artesans. Els primers conformaren l'elit urbana del primer segle i dominaren po-

líticament els municipis, mentre construïen les rutes d'importació i exportació amb la resta de la Corona d'Aragó i també amb el món occità. I vingueren com a migrants a València centenars d'artesans de tots els oficis, especialitzats però sobretot de manufactura bàsica i barata per a la vida quotidiana: teixidors, pe-rarres, fusters, sastres, ferrers, obrers de vila i un llarg etcètera. I esdevingueren necessaris, perquè, amb l'expulsió forçada dels andalusins urbans decretada per Jaume I, tots aquests grups professionals havien estat exiliats.

El mateix aspecte de necessitat per a la societat en construcció representen els grups més especialitzats, tot i la seua diversitat: notaris, escrivans, juristes, metges, mestres de lletra, però també joglars, per exemple. I, evidentment, tot el personal eclesiàstic. La migració també estigué nodrida per clergues que anaven des dels qui foren elets com a primers bisbes de València fins als abats, monjos i monges dels primers monestirs fundats al camp (Benifassà, el Puig, Valldigna...) i dels convents urbans dels ordes mendicants: franciscans, dominics, carmelites, agustins, etc. I la base humana de tota aquesta clerecia: els preveres i rectors de les primeres parròquies, tant a les ciutats com a les viles rurals on s'havia produït el repoblament de colons cristians.

Així mateix, hem de considerar la migració de persones dels dos grups etnoreligiosos minoritaris medievals: els jueus i els mateixos musulmans valencians anteriors a la conquesta. Sobre aquests, una part majoritària havien estat expulsats violentament per a expropiar-los cases i terres i repartir-les als colons cristians. Però la resta es quedaren a les terres valencianes, en part a les mateixes localitats i alqueries on vivien anteriorment, o també reassentats forçadament i traslladats d'una zona a una altra, i en altres casos també migraren pel seu compte a una altra localitat o retornaren d'allà on havien fugit en els anys de guerra.

D'altra banda, entre els migrants cristians que arribaren a València també trobem una minoria de persones de religió jueva, procedents majoritàriament de ciutats catalanes i també d'algunes d'aragoneses. Els primers apareixen en el moment de la conquesta de la ciutat de València, però la major part

arriben a partir de la dècada del 1280. Foren una població que vingué de barris jueus urbans de les ciutats més grans, i el seu assentament va ser similar en terres valencianes. Se'ls permeté fer jueries a les viles més importants, on podien dedicar-se millor al treball mercantil i artesanal.

TRETS SOCIOLÒGICS DE LA MIGRACIÓ

Unes consideracions finals més sociològiques que podem fer són que la migració, en una part dels casos, no fou definitiva en una primera localitat d'arribada. Són usuals, però no majoritaris, els casos de persones que arriben a una localitat, poden rebre terres per a cultivar-les o comencen a treballar de xicotets artesans per als seus nous veïns, però passat un temps continuen el viatge fins a una altra comarca o a una vila o ciutat més gran. La cerca d'oportunitats econòmiques, d'esperances de millors terres i de pagar menys rendes i impostos als nobles foren el motor d'aquesta mobilitat. S'han estudiat casos concrets de persones que rodaren des de Montblanc (a Catalunya) fins a Castelló de la Plana, Alzira i per acabar a Alcoi, tot en un període d'una dotzena d'anys. En el fons, són comportaments similars als d'altres migracions més recents i no haurien d'estranyar-nos.

Així mateix, tot i que, inclús de manera inconscient, tendim a identificar migrants amb homes, potser associat al procés de conquesta militar, en realitat al llarg d'aquell primer segle el moviment humà fou protagonitzat tant per dones com per homes, i també en bona manera per grups familiars, una condició humana indispensable, com és evident, perquè hi haguera noves generacions ja nascudes en terres valencianes. Aquesta habitual primera impressió d'una migració d'homes és deguda, en part, a la tipologia de la documentació conservada, però hem de sumar-hi una tradicional mirada esbiaixada de les relacions de gènere.

I convé aclarir també la qüestió del mestissatge. En l'àmbit cultural de la història d'Espanya ha exercit gran influència aquest discurs referit a l'Amèrica Llatina: homes de la monarquia hispànica dels segles XVII i XVIII que construïren famílies amb dones indi-

genes americanes. A banda, de nou, de la mirada deformada per prejudicis ideològics inconscients (el discurs tradicionalista sobre que el racisme i l'esclavitud americana fou cosa d'anglesos i nord-americans), cal insistir que les «trobades de pobles» en el passat no han estat idèntiques, i no poden traslladar-se situacions d'unes èpoques a altres. La confrontació ideològica medieval de base religiosa entre musulmans i cristians incloïa lleis específiques que amenaçaven el suposat «mestissatge». Sense anar més lluny, en els Furs de València consta que les relacions sexuals entre musulmans i cristianes comportaven la pena de mort immediata, evidentment per al musulmà. Una altra cosa era el que feien els amos cristians amb les esclaves musulmanes a la València dels segles XIII al XV.

Una tercera observació sobre el comportament dels migrants del segle XIII en terres valencianes és la de l'organització del viatge. Si en els primers anys en context de guerra els moviments de població foren més desordenats i amb decisions individuals, segons els punts de repartiments de terres o la possibilitat d'obtindre un botí, prompte les coses canviaren. A mesura que ja s'havia fundat una pobla o ja feia una generació que hi havia persones assentades en una antiga vila andalusina, les notícies de la situació a València arribaven a Catalunya i Aragó. Hi ha dades puntuals sobre persones, homes generalment, que es movien a soles, però també, en paral·lel, grups familiars que viatjaven cap al sud. Com aquell grup que en la dècada de 1260 foren assaltats i els van furar els béns quan anaven direcció a València, en el camí reial a la comarca catalana del Penedès.

Altres indicis apunten a una migració més avançada en el temps, ja en el darrer terç del segle XIII i començament del XIV, en la qual té un paper important l'existència de persones ja assentades en una localitat per a contactar amb gent de la comarca d'origen. No és tant que els documents detallen aquest fet, però casos com el de Sueca en aquelles dècades permeten veure que una sèrie de famílies porten cognoms toponímics de la comarca catalana de la Conca de Barberà més que de qualsevol altra comarca catalana o aragonesa. Quina és la relació?

Doncs que Sueca era una senyoria de l'orde militar de Sant Joan de l'Hospital, l'orde que li va atorgar la carta pobla el 1245. I que a la Conca de Barberà hi havia una de les grans comandes territorials i senyories d'aquest orde militar. Per això és raonable pensar que hi haguera aquesta comunicació al llarg dels anys i s'ajudaren a emprendre el viatge cap el sud i a acollir els inicis dels nouvinguts, com en tantes migracions en la Història. Sense descartar que també hi haguera, al mateix temps, una col·laboració, sens dubte interessada, a fer funcionar aquesta comunicació per part de la senyoria, l'orde militar dels Hospitalers, a fi de «controlar» els moviments dels seus vassalls i que l'abandonament de vassalls no perjudicaria la senyoria d'origen.

* * *

Al remat, és cert que hi ha molts aspectes, especialment humans i de vida quotidiana, que seran difícils de conèixer, tot i els exemples puntuals que brollen dels antics pergamins. Ací entra la tasca de les persones investigadores de la Història, perfilant no tan sols les qüestions més estructurals d'aquell procés, que tenim explicades més sòlidament, sinó també presentant els casos i les coses de la vida per a entendre millor el passat. I no podem acabar sense tornar a recordar que aquella gran migració medieval del segle XIII, que està en la base de la nostra societat valenciana contemporània, va fer-se, també, sota la destrucció, l'expulsió i l'expropiació de la societat valenciana autòctona, la valenciana andalusina, els derrotats d'aquella història que protagonitzaren, al seu torn, una migració vers l'exili.

BIBLIOGRAFIA

- Ferrando Francés, A. (2023). «Els orígens històrics del valencià», *Revista Valenciana de Filologia*, 7, 89-175.
- Furió, A. (1997). «Organització del territori i canvi social al País Valencià després de la conquesta cristiana», dins *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, Lleida, I, 131-166.
- Furió, A., i Garcia-Oliver, F. (2010). »The horizons of the city: rural mobility in a frontier land (the Valencian Country, 1250-1350)«, dins S. Carocci (ed.), *La mobilità sociale nel Medioevo*, Roma: École Française de Rome, 513-554.
- Garcia-Oliver, Ferran (2015). «La crida de l'oració s'ha fet vol de campanes. La colonització valenciana del segle XIII», dins *La encrucijada de Muret*, Sevilla: Sociedad Española de Estudios Medievales, 119-147.
- Guinot Rodríguez, E. (1999). *Els fundadors del Regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*. 2 vols. València: E. Climent.
- Guinot Rodríguez, E. (2002). «El repoblament aragonés: colonització i llengües (segles XII- XIII)», *Caplletra*, 32, 85-94.
- Guinot Rodríguez, E. (2009). «Una migració medieval: la colonització feudal al País Valencià al segle XIII», dins J. Santesmases (ed.), *Els processos migratoris a les terres de parla catalana. De l'època medieval a l'actualitat. Actes del VIIè Congrés de la CCEPC (València octubre de 2008)*, Barcelona-Valls: Centres d'Estudis de Parla Catalana-Cossetània, 31-52.
- Guinot Rodríguez, E. (2013). «La conquesta i colonització del regne de València per Jaume I. Balanç i noves perspectives», dins M. T. Ferrer i Mallol (ed.), *Jaume I: commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I. vol. 2: L'economia rural. L'articulació urbana. Les institucions eclesiàstiques. L'expansió territorial. El comerç*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 521-535.
- Torró, Josep (1996). «La herencia de la conquista. Inmigración colonial, ocupación del espacio y reparto de la población en el reino de Valencia», dins *La Población Valenciana. Pasado, presente y futuro, vol.1, Actas II Jornadas de Estudios sobre la Población Valenciana*, Alacant: Instituto Juan Gil-Albert, 321-344.
- Torró, J. (2006). *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*. València: Universitat de València.
- Torró, J. (2007). «Guerra, repartiment i colonització al regne de València (1248-1249)», dins J. Torró, i E. Guinot (ed.), *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó: segles XII-XIII*, València: Publicacions de la Universitat de València, 201-276.
- Torró, J. (2008). «Jaume I i la formació del Regne de València. Una perspectiva general», dins G. Colon i T. Martínez Romero (eds.), *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*, Castelló-Barcelona, Fundació Germà Colón-Publicacions Abadia Montserrat, 13-32.

02

La major migració forçosa de l'edat moderna

La deportació dels moriscos valencians el 1609

THE LARGEST FORCED MIGRATION OF THE MODERN AGE:
THE DEPORTATION OF THE VALENCIAN MORISCOS IN 1609

RAFAEL BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO

Universitat de València

rafael.benitez@uv.es

ORCID: 0000-0002-8159-698X

rebut: 19/04/2025

acceptat: 01/05/2025

publicat: 20/11/2025

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-139.2>

debats #139 (p. 40-49)

Detall de l'*Embarcament dels moriscos al Grau de València*,
de Pere Oromig, de la sèrie «L'expulsió dels moriscos». 1613.
Col·lecció Fundació Bancaixa

RESUM

El 1609 Felip III, amb l'impuls del seu favorit el duc de Lerma, va decidir expulsar els moriscos d'Espanya. Entre el 1609 i el 1614, prop de 300.000 persones van eixir d'Espanya, principalment cap al Magrib. Aquest èxode va suposar la major migració forçosa de l'edat moderna. Els vora 120.000 moriscos valencians foren els primers a eixir deportats sota un estret control de les autoritats. En flotes reials i naus mercants, foren traslladats a les costes del nord d'Àfrica. El Regne de València va tardar un segle a recuperar els nivells demogràfics i econòmics anteriors a l'expulsió.

Paraules clau: moriscos; migracions; història de València; raó d'estat; rebel·lions

ABSTRACT

In 1609, urged by his principal advisor, the Duke of Lerma, Philip III decided to expel the Moors from Spain. Between 1609 and 1614, nearly 300,000 people left Spain, mainly to the Maghreb. This exodus was the largest forced migration of the Modern Age. The approximately 120,000 Valencian Moors were the first to be deported under the strict control of the authorities. They were transported to the coasts of North Africa in royal fleets and merchant ships. It took the Kingdom of Valencia a century to recover the demographic and economic levels existing prior to the expulsion.

Keywords: moriscos; migrations; history of Valencia; reason of State; rebellions

L'Espanya contemporània ha conegut nombrosos processos d'emigració per motius polítics o econòmics. Per a fugir de la persecució van eixir des dels afrancesats, arran de la derrota dels exèrcits napoleònics, seguits pels liberals durant el regnat de Ferran VII, fins als exiliats republicans a conseqüència de la Guerra Civil. A més, la necessitat econòmica va obligar molts espanyols a emigrar a països d'Amèrica o d'Europa. Si ens remuntem a l'edat moderna, aquesta cerca de millors condicions de vida va provocar un flux constant d'eixides voluntàries cap al Nou Món, o cap als exèrcits espanyols que van combatre en les guerres d'Europa.

Però un caràcter diferent tingueren les eixides de grups socials forçats a abandonar Espanya pels governs de la Monarquia. Va afectar, sobretot, dues minories religioses obligades a optar entre convertir-se al cristianisme o exiliar-se. En aquesta disjuntiva es van veure els jueus el 1492, i els mudèjars —musulmans sota domini polític cristià— en la Corona de Castella el 1502 i en la d'Aragó el 1525. Si els jueus van abandonar Espanya en gran nombre, els segons van optar majoritàriament per acceptar el baptisme. Cal destacar que en els dos casos es tractava d'espanyols als quals es donava una opció, per molt contrària que siga als nostres valors actuals.

El cas que exposaré tot seguit té unes altres característiques. Els pacients d'aquell drama no disposaran de cap opció, ja que, a més de ser espanyols, súbdits naturals del rei d'Espanya, eren cristians, batejats en nàixer, i per tant fidels sotmesos a la disciplina de l'Església Catòlica. A pesar d'això, entre el final del 1609 i el començament del 1614 uns 300.000 moriscos espanyols van ser expulsats d'Espanya i van veure confiscats la major part dels seus béns. Molt possiblement, és la migració forçosa més gran feta en un breu temps durant l'edat moderna.

EL BAN D'EXPULSIÓ

El 22 de setembre es firmava i es feia públic a la ciutat de València el ban del virrei, el marquès de Caracena, que ordenava l'eixida dels moriscos, en compliment d'una carta reial de Felip III datada el 4 d'agost. Aquesta carta, els arguments de la qual exposaré més avant, conclouia així: «Aviéndolo hecho encomendar a Nuestro Señor, y confiado en su divino favor, por lo que toca a su honrra y gloria, he resuelto que se saquen todos los moriscos desse Reyno, y que se echen en Berbería».

Els articles del ban, que figuraven amb la firma del marquès de Caracena, desenvolupaven aquesta ordre radical i fixaven les condicions en què s'havia d'executar. Començava amb aquesta terrible frase (Arxiu del Reial Col·legi de Corpus Christi, Mayans, PV, 550, 18; Escartí, 2009, 193-194):

Primeramente, que todos los moriscos de este Reyno, assí hombres como mugeres, con sus hijos, dentro de tres días de como fuere publicado este vando en los lugares donde cada uno vive y tiene su casa, salgan dél y vayan a embarcarse a la parte donde el comissario que fuere a tratar desto les ordenare, siguiéndole y sus órdenes [...] para embarcarse en las galeras y navíos que están aprestados para passarlos a Berbería, adonde los desembarcarán.

He preferit presentar el text tal com el degueren sentir els vassalls de sa majestat catòlica, foren cristians vells o moriscos; el procés, evidentment, es va anar desenvolupant de manera gradual per tot el Regne de València, però des del primer moment, a partir d'aquell 22 de setembre, els moriscos sabien a què estaven abocats en un termini breu. I, al mateix temps, van rebre la notícia de quin seria el destí dels seus béns: els autoritzaven a portar «consigo, de sus haziendas muebles, lo que pudieren en sus personas»; és a dir, les cases, les terres,

el bestiar, les collites... quedaven confiscats; només podien disposar de la roba, i poc més, que pogueren dur damunt. La pena per a qui «no lo cumpliere, y excediere en un punto de lo contenido en este vando» era de mort, i s'amenaçava que recauria la mateixa pena sobre els veïns d'aquells pobles on s'amagaren o cremaren els béns que no podien endur-se, ja que el rei els havia concedit als senyors.

El ban dedica diversos articles a garantir als moriscos que no rebrien maltractaments ni a València ni durant el trasllat per mar a Barbaria; per això, a més, s'autoritzaria que alguns pogueren tornar per a informar els altres. Així mateix, s'exclou algunes persones de l'expulsió. Les categories d'exclusos són variades: en primer lloc, es permetia que es quedara un 6% dels veïns de cada indret «para que se conserven las casas, ingenios de açúcar, cosechas de arroz, y los regadíos, y puedan dar noticia a los nuevos pobladores que vinieren»; com es veu, l'objectiu era tractar de facilitar la repoblació que hauria de cobrir el buit que deixava l'eixida dels moriscos. No obstant això, la mesura fou qüestionada per les dues parts, tant pels moriscos com per les autoritats, i es va derogar de seguida.

Un problema diferent plantejaven els matrimonis mixtos, els xiquets i els qui foren bons cristians. Es pensava que aquests últims serien escassos i es va encarregar als capellans dels pobles que n'informaren. En el cas dels matrimonis mixtos, que tampoc eren molt nombrosos, era la «casta» de l'home la que determinava el destí de la família: si era cristià vell, la dona i els fills havien de quedar-se; si era a l'inrevés, s'expulsaria el pare mentre que la mare i els fills menors de sis anys havien de quedar-se, de manera que es trencava el vincle matrimonial, i a més per decret reial. La discussió més dura va afectar els xiquets, ja que l'arquebisbe Joan de Ribera i altres eclesiàstics defenien que els menors de deu anys no havien de ser expulsats a Barbaria, cosa a la qual s'oposaven els generals per a evitar que les lògiques tensions amb els pares dificultaren el procés de deportació. L'acord final permetia que els pares deixaren voluntàriament els fills menors de quatre anys.

El ban conclouia: «Tal es la real y determinada voluntad de Su Magestad, y que las penas deste di-

Ban de l'expulsió dels moriscos. Biblioteca de Maians, Arxiu del Reial Seminari de Corpus Christi de València, Maians, 550, 18, p. 1.

cho bando se executen, como se executarán irremisiblemente. Y para que venga a noticia de todos, se manda publicar en la forma acostumbrada».

LA DECISIÓ DE FELIP III

Com es va conformar aquella «determinada voluntat de Sa Majestat»? Com es va justificar una mesura tan radical com era la confiscació dels béns i la deportació a terra islàmica d'uns vassalls que eren naturals valencians i cristians pel baptisme? No va ser un procés lineal ni una justificació fàcil; s'havia discutit bastant

en temps de Felip II, sobretot arran de la rebel·lió dels moriscos de Granada el 1568, que va derivar en una dura guerra en aquell regne (1569-1570) que va concloure amb la deportació dels granadins per part de Castella (Benítez, 2012). El gran temor que va provocar la guerra de Granada envers els moriscos va fer que el 1582 una junta d'alts consellers acordara l'expulsió dels valencians, sense que el Rei Prudent es decidira a aplicar-la. El seu fill Felip III es manifestà partidari d'esta deportació el 1602, però, de nou, la decisió va quedar en suspens durant cinc anys, fins que l'assumpte es va reprendre amb noves discussions en el Consell d'Estat, òrgan suprem d'assessorament del rei, que al gener del 1608 va aprovar l'expulsió. Una vegada més es van plantejar dubtes de consciència sobre la seua justificació, i la presa de decisió es va posposar durant un any, fins que, a l'abril del 1609, Felip III, influït pel duc de Lerma, va donar el vistiplau a l'expulsió i va demanar el suport al Consell d'Estat i un pla per a dur-ho a terme. La seua execució, però, no s'inicià fins a començament d'agost; fou llavors, a Segòvia, quan Felip III firmà la carta a la qual feia menció el ban del marqués de Caracena, ja que s'havia decidit que es començara pels valencians. I va ser també aleshores quan es va posar en marxa l'enorme dispositiu militar i logístic de l'operació, ja que hi havia la por que es produïra un alçament morisc quan es coneguera la decisió. Para previndre-ho, es va organitzar una mobilització militar important, basada, fonamentalment, en les flotes de galeres del Mediterrani, reforçades amb infanteria d'Itàlia, i amb el suport de les galeres i els galions de l'Atlàntic.

No era fàcil justificar legalment un decret tan brutal, dictat sense procedir a un judici previ. El monarca podia basar-se en l'exercici del seu «poder absolut», però aquest, al seu torn, exigia uns certs requisits per a ser considerat just. El principal era que hi haguera un perill imminent per a la república, és a dir, per al conjunt dels súbdits, que impedira seguir el procediment normal que fixaven les lleis. A més, el monarca hauria d'haver-se assessorat per persones sàvies i justes. És el que s'exposa en la carta de Felip III a Caracena. En la missiva es fa referència a la

doble amenaça que suposava la permanència dels moriscos a Espanya: la constituïen l'heretgia, atesa la falta d'acceptació de la fe cristiana, i la traïció, per conspirar amb els enemics de la monarquia. En definitiva, se'ls condemna pel criptoislamisme i per l'amenaça d'alçaments amb el suport de l'imperi turc, dels algerians i fins i tot d'holandesos i francesos. De les dues causes, l'única justificació legal a la qual podia acollir-se el rei era la de la traïció, ja que no disposava de jurisdicció sobre l'heretgia. Corresponia a la Inquisició jutjar els delictes contra la fe cristiana, i havia de fer-ho de manera individual, seguint un procediment judicial lent i pesat, sense poder condemnar globalment una comunitat. Tot i això, la justificació que es va presentar en el ban davant l'opinió pública era, sobretot, de tipus religiós: l'apostasia morisca. En efecte, s'acusava els moriscos de manera global —no oblidem que eren cristians batejats— de seguir fidels a la fe islàmica malgrat tots els esforços que s'havien fet per convertir-los.

Darrere d'aquestes justificacions s'amagava la necessitat que tenia el duc de Lerma, preferit de Felip III, de signar una treva amb els rebels calvinistes de les Províncies Unides, arran de la falta de mitjans per a continuar una guerra llarga i costosa. L'expulsió dels moriscos es vendrà com un triomf, una decisió heroica, que compensarà la humiliació d'haver de fer concessions als holandesos. Si bé la publicació dels diversos bans d'expulsió provoca el desenvolupament d'una campanya propagandística per a lloar la mesura, aquesta unanimitat no existia abans i amplis sectors de l'Església i de la política s'hi havien pronunciat en contra. Un d'ells va ser l'humanista Pere de València, que, en un memorial del 1606 dirigit al confessor del Felip III, escrivia:

Volviendo a la consideración de la justicia, ¿cómo se puede justificar con Dios ni con los hombres, ni qué corazón cristiano había de haber que sufriese ver en los campos y en las playas una tan grande muchedumbre de hombres y mujeres bautizados y que diesen voces a Dios y al mundo que eran cristianos y lo querían ser, y que les quitaban sus hijos y haciendas por avaricia y por odio, sin oírlos ni estar con ellos a juicio, y los enviaban a que se tornasen moros? (Valencia, 1999, 106).

la majoria dels senyors a doblegar-se a l'ordre. Per a alguns oferia, com diré més avall, una oportunitat per a millorar, en benefici seu, la forma de gestió dels seus dominis.

La sorpresa més gran per a tots potser va radicar en la pacient acceptació del desterrament per part de la majoria de les comunitats morisques. Alguns dels apologistes de l'expulsió volgueren veure en la falta de resistència morisca una mostra del seu islamisme; segons la seua interpretació, se n'anaven contents perquè la deportació els facilitava la marxa a terres regides per la llei islàmica, on podrien practicar la seua fe de manera lliure. Un d'estos apologistes, l'italià Cosimo Gaci, interpretava aquest sotmetiment com una mostra de la voluntat divina, perquè, sense necessitat de recórrer a l'«estrèpit de les armes», més de cent mil homes disposats a combatre van abandonar les terres i les cases obedientment, sense saber on els conduiria l'exili. Era una mostra clara que Déu havia reservat aquesta gran acció a Felip III: «Dio [...] habbia voluto servirsi del mezo della Maestà Vostra per essequirla». Un tòpic que altres autors van repetir (Lomas, 2010).

Com ha mostrat Manuel Lomas (Lomas, 2009 i 2011), l'aplicació pràctica del decret d'expulsió va obligar a fer nombroses readaptacions. Com a ports d'embarcament, on van acudir les flotes reials, s'havien fixat Vinaròs al nord, Dénia al centre i Alacant al sud. Diversos problemes van obligar a alterar aquesta distribució: el principal era poder coordinar l'arribada dels moriscos als ports amb la disponibilitat d'embarcacions suficients. Això es va veure complicat arran de diversos temporals, ja que l'estació ja estava bastant avançada, cosa que va dificultar la navegació d'anada i tornada de les flotes al nord d'Àfrica. Com a complement d'aquest problema, les naus reials no disposaven de queviures suficients per a alimentar la gentada que havien d'embarcar.

Les solucions van exigir modificar el pla previst: d'una banda, els encarregats de la logística van haver de recórrer a contractar naus mercants de particulars, en bona part estrangeres, un fet que també van sol·licitar les mateixes comunitats morisques i que van poder fer. El pagament va anar a càrrec de l'Ad-

ministració, d'una part, i de les comunitats morisques d'una altra, pagant els rics pels pobres. Per a facilitar tot aquest procés, la mateixa Administració reial i alguns senyors van haver de permetre que els moriscos vengueren béns per a disposar de diners i queviures. El recurs a les naus mercants va permetre habilitar com a ports d'embarcament Moncofa, bastant més adequat per als moriscos de la zona de Castelló que el distant Vinaròs, i sobretot el Grau de València, on van acudir els moriscos d'una àmplia zona, des de Puçol fins a Bunyol i Carlet. Gràcies a aquesta adaptació va ser possible buidar, quasi completament, el Regne de València en tres mesos, d'octubre a desembre del 1609.

VIOLÈNCIES I REBEL·LIONS

No tot el procés de deportació va transcórrer pacíficament. Les autoritats hagueren de prendre mesures, algunes de molt dràstiques, per a evitar que es cometeren assalts contra els moriscos en els camins o que algun senyor no els permetera disposar de béns mobles o del bestiar per a aconseguir diners, però resultava impossible controlar tot el territori. El mateix amuntegament als ports, mentre esperaven a embarcar-se, fou una ocasió per a aprofitar-se d'una multitud que havia de comprar car el menjar i vendre barats els béns que havien pogut traure. I si en les flotes reials calia impedir els abusos dels soldats, més difícil era controlar la situació dels embarcats en mercants i impedir que els robaren o els maltractaren.

Un parell de testimonis dels mateixos moriscos, publicats per Manuel Lomas, il·lustren algunes d'aquestes situacions. Els de Teresa i Xarafull es queixen al senyor que el delegat que ha enviat a les poblacions «no hace otra cosa sino rovarnos; no nos ha dexado cabra ni hovexa, y también nos ha robado las yeguas y las guarniciones, y vanos metiendo miedo». Si això feia el representant del senyor, per a defensar els interessos d'aquest, què no farien uns altres en cerca de botí? (Lomas, 2020, 340-341).

Alguns moriscos de la zona de Sogorb s'havien embarcat en un mercant francès, el patró del qual havia pujat a bord més gent de la que podia portar, de manera que «veníamos muriendo y apretados y vamos

de manera que es lástima, porque somos más de trescientas personas», fins al punt que el Capità General de l'Armada li va ordenar que noliejara una altra nau per a repartir-los en dos. Un temporal els va obligar a refugiar-se a Maó, on «llegamos muertos y mareados y mojados», de manera que ens van donar «licencia para saltar a tierra y albergar las mujeres y niños, que venían perdidos», encara que després van voler obligar-los a tornar a les naus, on patrien males condicions higièniques (Lomas, 2020, 346-347).

La conformitat amb què la majoria de les comunitats morisques van acceptar el desterrament no va ser total. Dues àrees relativament pròximes, la de la Vall de Cofrents i la de la Marina Alta, es van revoltar al final del setembre, i un nombre important es va fer fort a la Mola de Cortes, en el primer cas, i a la Vall de Laguar en el segon. Aquest punt era més perillós, per la proximitat a Dénia. Els encarregats de gestionar la deportació van mobilitzar els terços arribats d'Itàlia i la Milícia Efectiva del Regne i van aconseguir aïllar els focus rebels, mentre continuava l'eixida d'altres localitats. No és clar què va promoure aquestes rebel·lions, instigades per alguns alfaquins i per líders de les comunitats. S'han considerat com a factors desencadenants els excessos d'alguns senyors —hem vist la denúncia dels de Teresa i Xarafull, que van acabar pujant a la serra—, així com la por de patir danys durant el trajecte i també en arribar a una destinació incerta. En definitiva, sembla que van intentar guanyar temps ajornant l'eixida per si arribaven socors d'Alger o per si l'ordre d'expulsió es deixava en suspens. Els dos nuclis foren sotmesos el mateix dia, el 21 de novembre: a Laguar, després de diversos dies de combats, mentre que els rebels de la Mola de Cortes estaven disposats a rendir-se, un fet que no va impedir que patiren l'assalt i el saqueig per part de les tropes. En els assalts van morir bastants moriscos, uns altres van fugir a les muntanyes i va costar treball capturar-los, la major part dels que van sobreviure foren expulsats i només alguns van quedar-se com a esclaus o, tractant-se de xiquets, encomanats a famílies.

Alguns d'aquests últims casos transmeten una sensació terrible de ruptura; així, Joana, una jove de vint-i-dos anys, declara davant la Inquisició de Múrcia

el 1613 que per la pressió dels seus pares «había vivido como mora hasta la expulsión de los moriscos del Reino de Valencia, y que, por no [querer] embarcarse con ellos, anduvo por los montes con otras moriscas seis meses hasta que fue a Alpera», on està de criada, i té «ánimo de ser buena cristiana». O, Juan Zárate, de quinze anys el 1615: vivia a Xeresa quan, amb nou anys, «fue la expulsión de los moriscos del Reino de Valencia y mataron a su padre y a su madre la embarcaron y a él le llevaron a la villa de Novelda», on està a càrrec d'una família (Arxiu Històric Nacional, Inquisició, lligall 2022, exp. 31-1 i 33). Els «vençuts —conclou Henri Lapeyre—, esgotats per les privacions i els combats, es trobaven en un estat terrible», i més de 1.500 van morir en els ports esperant a ser embarcats (Lapeyre, 2009, 70-71).

A BARBARIA

El ban d'expulsió dels moriscos valencià especificava que la seua destinació seria Barbaria; és a dir, les costes pròximes del Magrib. No va ser una explicació afortunada, ja que deixava clar que sa majestat catòlica deportaria súbdits cristians a terra islàmica, fet que no va deixar de causar escàndol a Roma, de manera que en els decrets següents es va evitar la menció i fins i tot es va ordenar que aquells que dugueren xiquets menuts haurien d'anar a terres catòliques, on, per cert, no van ser ben rebuts (Pomara, 22).

El govern, en l'afany de mantindre el secret, no havia pres cap mesura per a assegurar el desembarcament de tota aquella multitud de persones. El lloc que havien triat les flotes reials i els mercants que les acompanyaven va ser el port de la fortalesa espanyola d'Orà i Mers el-Kebir, a la costa d'Algèria. El governador d'Orà va haver de fer front, d'una banda, al problema d'impedir que els moriscos accediren a la plaça forta, i, de l'altra, a negociar amb les autoritats del regne de Tilimsen i altres poblacions sota sobirania marroquina que els acolliren. També va haver d'organitzar combois per a tractar d'impedir que grups d'«alarbs», és a dir, de berbers, fora de control marroquí o algerià, assaltaren els moriscos, fet al qual també es van sumar els soldats i la població espanyola d'Orà.

Una altra destinació dels deportats fou Alger, que estava sota la sobirania otomana, i on ja hi havia una població morisca notable dels que hi havien anat passant abans de l'expulsió. Tant a Alger com al port de Sersell van acudir molts dels expulsats, bé des de la zona d'Orà o directament els que van eixir en mercants. El testimoni d'un dels expulsats davant del Sant Ofici ens ho precisa (Benítez, 2012, 263-264):

«Fueron hechados de este reino quando la expulsión general, que ba en quatro años, y los desembarcaron en Orán, y después se fueron por tierra a Argel este y sus padres y otros muchos moros de los espulsos y fueron recibidos como moros y por tales se publicaron este y los demás, y se tubo y trató, guardando sus ritos y çerimonias como los demás moros de Argel, y acudiendo a las mezquitas los días y horas que los demás moros se guntaban, según la ley y secta de Mahoma.»

Com escriu Luis Bernabé, «Alger traurà un gran profit dels coneixements agrícoles dels moriscos valencians arribats al començament de la gran expulsió, entregant-los les zones més fèrtils del país perquè aquests en tragueren tot el rendiment que la població autòctona no estava en disposició d'obtenir» (Bernabé, 2009, 167). Uns altres van trobar ocupació en els ports, com a constructors d'embarcacions o com a corsaris. Són abundants les informacions que ens han arribat sobre l'activitat corsària, ja que, en cas de ser capturats, havien de passar pels tribunals inquisitorials, on relataven la seua odissea. Així, Jaime Lochget, àlies Zahat, d'Ondara, de vint-i-cinc anys el 1613, declara davant el tribunal de València que a l'abril del 1612 havia eixit d'Alger en cors «a robar cristianos y otras pressas que topasen en la mar, en compañía de otros moros y muchos moriscos de los espulsos deste Reyno» de València, en una de les diverses expedicions corsàries que havia efectuat (Benítez, 2012, 267).

LA RUÏNA DEL REGNE DE VALÈNCIA

El nombre d'embarcats fins al 19 de desembre és el següent (Lomas, 2011, 134):

Vinaròs i Moncofa	15.750
Grau de València	14.984
Dénia i Xàbia	42.945
Alacant	30.183
TOTAL	103.862

Altres relacions eleven la xifra fins a 116.000 (Lapeyre, 2009, 71), als quals cal sumar els morts en els combats i els fugits a les muntanyes, que, una vegada capturats, foren expulsats o venuts com a esclaus. Alguns càlculs quantifiquen la pèrdua en 120.000 persones, xifra que suposava, *grosso modo*, una tercera part de la població del Regne de València.

Immediatament, el govern va encarregar al Consell d'Aragó que fera front al problema de la repoblació (Benítez, 2008). El procés va ser terriblement complex des del començament. El primer problema va ser el de fixar el marc polític i legal en el qual s'havia de desenvolupar la repoblació. El duc de Lerma va voler confiscar els béns dels moriscos en favor de la hisenda reial, amb intenció de repartir-la després entre els senyors i aparèixer com el seu benefactor, i també pretenia fixar les línies mestres de les condicions en què s'assentarien els repobladors. Però l'Audiència de València li va fer veure que els furs concedien el domini útil de les terres dels moriscos als seus senyors. És a dir, que aquests tenien dret a recuperar l'usdefruit que els moriscos posseïen de les seues cases i les seues terres, i que tenia caràcter perpetu mentre els pagaren unes rendes anuals en espècie —una part de la collita— o en diners, una quantitat normalment fixa, o fins i tot en treball; rendes que tenien un import fixat i que no es podia alterar. I que una vegada recuperat aquell domini podien negociar fixar amb els repobladors les noves condicions de cessió de les terres, que van quedar establertes en «cartes de poblament».

Això era beneficiós per a aquells senyors que tenien bona part de les rendes fixades en diners feia molt de temps i que havien vist com es deva- luaven per efecte de la inflació del segle XVI: ara

estaven en condicions d'establir les terres a canvi d'una part de les collites i aprofitar-se així, això esperaven, de l'augment de les produccions i dels preus. De moment, però, els senyors veien com els seus ingressos s'havien afonat i havien d'enfrontar-se a un altre problema legal greu: el del pagament dels censals.

Es tractava de préstecs, també perpetus mentre el prenedor no volguera retornar el capital, amb garantia hipotecària fixada, en molts casos, sobre els béns de les comunitats o dels particulars moriscos. Era un tipus d'inversió molt generalitzada al Regne de València, buscada per tots els que disposaven d'un poc de capital i volien rendes segures: institucions eclesiàstiques, classes mitjanes urbanes, camperols acomodats i fins i tot nobles gaudien d'aquesta classe d'ingressos pels quals s'obtenia un 6% anual o encara més. Expulsats els moriscos, van veure com els censals van deixar de pagar-se i van plantejar nombrosos plets. L'Audiència va determinar que el pagament dels rèdits anuals corresponia als senyors que havien rebut els béns dels moriscos, però aquests, en molts casos, no disposaven d'ingressos per a pagar-los.

En lloc de fixar per decret una baixada general de l'interès dels censals al 5%, com alguns demanaven, però que topava amb la protesta dels censalistes, el govern va establir un complex mecanisme per a afavorir aquells senyors que pogueren demostrar que havien perdut tantes rendes que els era impossible fer front al pagament dels censals. Es va tardar uns quants anys a resoldre-ho i tampoc es va aconseguir redreçar la situació. Cal tindre en compte que, per a aquells censalistes, la baixada dels ingressos va fer disminuir també la seua capacitat econòmica en detriment del comerç. Mentrestant, la repoblació avançava lentament, ja que els repobladors, principalment del mateix regne, no acabaven d'assentar-se i anaven canviant en busca de localitats on trobaren millors condicions, de manera que la producció agrària es va ressentir i va tardar a recuperar-se.

En definitiva, si bé els moriscos no constituïen ells a soles el fonament econòmic del Regne de València,

com havien al·legat els contraris a l'expulsió, aquell procés va desbaratar de tal manera les seues bases demogràfiques i econòmiques que, afectades a més per la mala conjuntura econòmica de l'àmbit mediterrani durant el segle XVII, es va tardar fins a començaments del set-cents a recuperar els nivells anteriors.

* * *

En aquests temps en què s'alcen tantes veus contra els emigrants i ens arriben les notícies de deportacions de tants llocs, aquest exemple històric hauria de servir per a reflexionar sobre la seua justícia i les seues conseqüències.

BIBLIOGRAFIA

- Benítez Sánchez-Blanco, R. (2008). «Justicia y gracia: Lerma y los Consejos de la Monarquía ante el problema de la repoblación del reino de Valencia», dins J. Martínez Millán i M. A. Visceglia (dir.), *La monarquía de Felipe III, (Los reinos)*, Madrid: Fundación Mapfre, IV, 255-331.
- Benítez Sánchez-Blanco, R. (2012). *Tríptico de la expulsión de los moriscos. El triunfo de la razón de estado*, Montpellier: Presses Universitaires de la Méditerranée.
- Bernabé Pons, L. F. (2009). *Los moriscos. Conflicto, expulsión y diáspora*, Madrid: Libros de la Catarata.
- Escartí, V. J. (2009). *Jaume Bleda i l'expulsió dels moriscos valencians*, València: Fundació Bancaixa.
- Lapeyre, H. (2009). *Geografía de la España morisca*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- Lomas Cortés, M. (2009). *El puerto de Dénia y el destierro morisco (1609-1610)*, Dénia: Ajuntament de Dénia.
- Lomas Cortés, M. (2010). *El destierro morisc valencià en la literatura del segle XVII (els «autors menors»)*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Lomas Cortés, M. (2011). *El proceso de expulsión de los moriscos de España (1609-1614)*, València: Publicacions de la Universitat de València.
- Lomas Cortés, M. (2020). «Los moriscos en su destierro», dins B. Vincent (ed.), *Comprender la expulsión de los moriscos de España (1609-1614)*, Oviedo: Universitat d'Oviedo, 333-356.
- Pomara, B. (2022). *Refugiados. Los moriscos e Italia*. Granada: Comares.
- Valencia, P. (1999). *Obras completas, Vol. IV: Escritos sociales. 2: Escritos políticos y sociales*, Lleó: Universitat de Lleó.

03

Detall de mapa (p. 65)

Emigració, consciència col·lectiva i sentiment identitari

L'emigració mallorquina al Regne de València del passat al present

**EMIGRATION, COLLECTIVE CONSCIOUSNESS AND SENSE OF IDENTITY:
MALLORCAN EMIGRATION TO THE KINGDOM OF VALENCIA
PAST AND PRESENT**

ANTONI MAS FORNERS

Universitat de les Illes Balears

Centre d'Estudis de Repoblació Mallorquina al Regne de València s. XVII (CERM)

ORCID: 0000-0002-8451-2294

JOAN-LLUÍS MONJO MASCARÓ

Centre d'Estudis de Repoblació Mallorquina al Regne de València s. XVII (CERM)

CFPA Paulo Freire, Alacant)

JOSEP MAS MARTÍ

Centre d'Estudis de Repoblació Mallorquina al Regne de València s. XVII (CERM)

rebut: 11/09/2025

acceptat: 25/09/2025

publicat: 20/11/2025

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-139.3>

debats #139 (p. 50_65)

RESUM

Aquest article pretén ésser un estat de la qüestió sobre quines varen ser les causes, les característiques i sobre quin és el llegat actual de l'emigració que, des de les Illes Balears, fonamentalment des de Mallorca, es va dirigir cap al sud del Regne de València després de l'expulsió dels moriscs (1609). Aquest procés migratori tingué com a conseqüència l'aparició d'un nombre important de viles i aldees d'origen illenc, una part de les quals mantenen la memòria del seu origen mallorquí i conserven elements dialectals procedents del català parlat a Mallorca.

Paraules clau: processos migratoris precontemporanis; memòria col·lectiva; reivindicació i posada en valor dels orígens

ABSTRACT

This article aims to be a state of the art overview of what were the causes, characteristics and current legacy of the emigration which, from the Balearic Islands, in the main, from Mallorca, headed towards the south of the kingdom of Valencia after the expulsion of the *Moriscos* (1609). This migratory process resulted in the appearance of a significant number of towns and villages of island origin, some of which maintain the memory of their Mallorcan origin and preserve elements relating to dialect from the Catalan spoken in Mallorca.

Keywords: pre-contemporary migratory processes; collective memory; claim and valorization of origins

Fins fa poques dècades, l'emigració mallorquina —terme que, inexactament, sol incloure també la menorquina i l'eivissenca— que es dirigí cap al Regne de València després de l'expulsió dels moriscs només solia ésser coneguda per una de les petjades dialectals que va deixar, l'anomenat article salat, emprat al poble de Tàrbena (a la Marina Baixa, on encara forma part de la parla popular, i hi és anomenat «parlar de sa») i a la Vall de Gallinera (localitat de la Marina Alta, en les quals aqueix article ja ha desaparegut). Aqueixes reials lingüístiques foren donades a conèixer, sobretot —però no únicament— pel lingüista mossèn Antoni Maria Alcover el 1918. Tanmateix, no va ser fins al darrer quart de la passada centúria que les recerques d'en Josep Costa, des d'una perspectiva històrica, i d'en Jordi Colomina, des d'una perspectiva filològica, obriren el pas cap a una nova generació d'investigadors, que han estudiat el fenomen tant des d'una perspectiva històrica i antropològica com filològica. Tot plegat ha permès constatar que l'àrea afectada per la migració balear —i també aquella en què en romanien trets dialectals— abraçava unes dimensions molt majors que els municipis esmentats més amunt. Aqueixes recerques, d'altra banda, també han fet avinent que el flux migratori illenc es va concentrar la Marina i al Comtat i, en menor mesura, a la Safor, però que va ser present en moltes més comarques, de vegades de manera més que significativa, d'altres de manera més aviat testimonial. Això, és clar, tot depenent de quina havia estat la magnitud del buit demogràfic produït per l'expulsió dels moriscs en cada endret i de la importància de la partici-

pació en el moviment migratori d'altres col·lectius, entre els quals predominaren els valencians procedents d'altres localitats. Com a conseqüència de tot aqueix procés, es formaren diverses comunitats, per damunt de tot a la Marina i al Comtat, en les quals la majoria —de vegades, més de les tres quartes parts— dels nous pobladors procedien de les Illes Balears, fonamentalment de Mallorca. Més remarcable encara és que, en algunes d'aqueixes poblacions d'origen illenc, la totalitat de la població que n'és originària conservi en l'actualitat la memòria del seu origen mallorquí (és el cas de Tàrbena, la Vall de Gallinera i l'Orxa). I de més a més, també cal tenir present que hi ha localitats de procedència illenca en què part dels seus habitants en té constància o bé per transmissió oral (com a la vall de Seta i a la vall d'Ebo) o bé mitjançant documentació conservada als arxius familiars (com a Xaló). Aqueixa descoberta o, segons el cas, aqueix reviscolament, de la memòria i de la història dels ancestres i dels trets lingüístics d'origen illenc ha propiciat, en les darreres dècades, una posada en valor d'aqueix llegat, que s'ha traduït en nombroses iniciatives dedicades a difondre'l, entre les quals cal destacar els agermanaments amb pobles mallorquins i, des d'una vessant cultural, l'elaboració d'una bona partida d'estudis filològics, històrics i lingüístics, i d'activitats lúdiques i culturals tan reeixides com Sa Festa des Parlar de Sa, que té lloc a Tàrbena i que té com a objectiu mantenir i prestigiar la parla d'aqueixa població. El nostre objectiu ací és exposar, molt breument, quines varen ser les causes i característiques del procés migratori, com es va concretar l'assentament i quin és el seu llegat actual.

LA SITUACIÓ DE MALLORCA JUST ABANS DE L'EXPULSIÓ DELS MORISCS

La crisi de la baixa edat mitjana es va cloure a Mallorca amb la derrota de les revoltes populars —amb episodis revolucionaris— anomenades Aixecament Forà (1450-1453) i Germania (1521-1523). Les conseqüències d'aquests aixecaments i de la repressió de què foren objecte provocaren una important minva demogràfica. Tanmateix, diverses circumstàncies, com la reorientació productiva de les grans «propietats» i latifundis —en els quals es prioritzà la producció agrària, en detriment de la ramaderia— i el fet que l'illa es mantengués lliure d'epidèmies després de la Germania, varen propiciar un creixement sostengut de la població, concentrat sobretot a les àrees rurals, i l'esmicolament progressiu de les parcel·les de la pagesia mitjana i pobre. Tot això anterior, i la naturalesa extensiva d'aqueix creixement, que se sustentà en bona part en la posada en conreu de terrenys que, en general, eren poc aptes per als usos agraris, provocà, a darreries de la centúria, la reculada de la producció agrària, una puja important dels preus dels cereals —afavorida també per l'acaparament—, caresties freqüents i que la majoria de la població s'empobrí. A banda d'això, les lluites de bàndols i el bandidatge enverinaven la societat mallorquina. Una circumstància propícia, per així dir-ho, perquè molts de mallorquins se cercassen la vida fora de l'illa. Molts d'homes joves acabaren enrolats en les lleves que sovintejaren en aqueixes dècades; d'altres —tant homes com dones— optaren per l'emigració, que en un primer moment es dirigí sobretot cap a Sardenya. A darreries de la centúria ja havia assolit magnituds rellevants, circumstància que no va passar inadvertida als assessors reials. Ja el 1600, Felip III es queixava que no l'havien advertit: «muchos de la parte forana [la ruralia de Mallorca] apretados de la necesidad en que se las ha puesto el mal gobierno que ha avido en esse Reyno en el repartimiento de los trigos y en la administración del dinero de la consignación se han ydo a bivar a Cerdeña y a otras y que con aver sido de estos de algunos mesos acá en número de más de mil y quinientas

personas ay más de otras cinco mil que quieren hazer lo mismo» (Juan, 2008, p. 340.)

LA INCIDÈNCIA A MALLORCA DE L'EXPULSIÓ DELS MORISCS

Quan a Mallorca es vivia aqueixa tessitura i, com hem vist, l'emigració ja era una activitat habitual, es produí l'expulsió dels moriscs del Regne de València, que començà a materialitzar-se poc temps després del decret en què havia estat ordenada, el 22 de setembre de 1609. Aleshores l'illa es va convertir en un refugi improvisat de part dels expulsats, fins que el rei va ordenar, el 1614, que «en ninguna manera conviene que aquellos moriscos pueblen allí y que al punto los haga salir por ser aquella isla adyacente a España y estar tan cerca de Argel». Sembla que, més enllà de les diferències etnoreligioses, l'ordre d'expulsió dels moriscs era vista com a injusta, i que fins i tot s'hi va fer referència a fi de descriure actituds percebudes com a arbitràries, cruels i injustificades. Per exemple, el 1611 les mateixes autoritats illenques es queixaven que el governador d'Eivissa «desterrà tots los mallorquins que allí eran [...] ab tanta infàmia [...] com si fossen moriscos de València». I vint anys més tard tornaven a protestar d'així «com nos tracten [als mallorquins], que si fóssem moriscos no se'n faria més».

L'EMIGRACIÓ CAP AL REGNE DE VALÈNCIA, BENEFICIOSA O PERJUDICIAL PER A MALLORCA?

El fet, però, és que l'expulsió dels moriscs valencians va variar sobtadament els fluxos migratoris que, des de les Balears, es dirigien cap a d'altres endrets de la Mediterrània. Els senyors valencians —que havien vist com s'esvaïen bona part, o la majoria, dels habitants dels seus feus i, per tant, també dels seus ingressos— tot d'una malavejaren a aconseguir nous pobladors. Un d'aquests senyors era Joan de Vilargut, senyor d'Olocau i virrei de Mallorca, que va aprofitar el seu càrrec per promoure, en benefici propi i d'altres senyors valencians, l'emigració de mallorquins cap als territoris habitats abans pels moriscs. De fet, l'octubre de 1609 s'afirmava que el

virrei «donà [...]orde [...] que anassen en las vilas de Porreras, Petra y Menacor per a procurar persuadir alls habitants de dites viles que ab se casa, família y infants se desvezinan d'est regne de Magestad». Aqueixa iniciativa va tenir tant contraris com partidaris. Els primers, els qui hi estaven en contra, eren els jurats del Regne, que sostenien que el despoblament perjudicaria els interessos de la monarquia, tot i que no es pot deixar de banda que eren ells qui s'encarregaven de gestionar l'abastiment de cereals i que, en la institució, representaven sobretot els interessos d'aquells estaments que acaparaven els excedents frumentaris. Els segons, els partidaris de fomentar l'emigració, eren els síndics del Sindicat de Fora, una corporació representativa dels municipis de la ruralia, que havien de comprar blat per mantenir la població necessitada. El mateix octubre de 1609, els jurats propugnaven que «ningú se despoble de Mallorca», tot argüint els perjudicis que això causaria al regne i al patrimoni del rei («seria la gran destrucció sua y de la hazienda y patrimoni de vossa magestad»). Per la seva banda, els síndics del Sindicat de Fora argumentaven que els assalariats agraris —el gruix de la població rural— «la major part de l'any no troben jornal per poder viura» i que pertocava «affavorir-los y animar-los en les embercations». Finalment s'imposà el parer dels síndics forans, però sobretot, com és evident, l'interès particular del virrei. Tanmateix, pareix que l'arribada de l'hivern va depassar, en la gran majoria de casos (però no en tots!), l'inici del procés migratori fins a l'estiu de l'any següent (1610); concretament, fins a inicis del juliol, quan els pagesos ja havien acabat de segar i batre i quan la navegació era més segura. La intensitat que degué assolir des d'aleshores el flux de població degué preocupar les autoritats mallorquines, que ordenaren, el 22 de setembre, que es comptabilitzàs a cada municipi «quantas persones [...] així òmens com dones y mijons se'n són anats de acaxes vil·las fora del present regne per poblar-se en València o an altres parts». I —cosa curiosa— el mateix dia, en una assemblea del reverend comú de la població de Muro (de Mallorca), s'afirmava que «est temps tothom se'n va a la població de València».

QUI VA PARTIR CAP A LES TERRES VALENCIANES?

D'altres fonts, que ara no és necessari esmentar, confirmen la força que va revestir aqueix procés migratori, integrat sobretot per persones pobres de la ruralia —amb molt poca terra o sense— i que obtenien part, o la totalitat, dels seus ingressos treballant com a assalariats, però no hi mancaren tampoc els que fugien de la justícia i els desterrats per les autoritats. Possiblement, també hi hagué persones que, sobretot, cercaven aventura, o això és el que fa pensar l'entitat dels béns que posseïen a Mallorca, que semblen suficients per a assolir la subsistència sense gaire problemes.

D'altra banda, i a diferència d'altres emigracions contemporànies, com la dels occitans desplaçats a Catalunya i València —on predominaren, i de molt, els homes— l'emigració balear es va caracteritzar pel seu caràcter fonamentalment familiar —matrimoni amb fills—, que de vegades feien part de grups familiars més amplis o extensos, emparentats tant per via femenina com masculina. Això no vol dir que no hi hagués homes —casats o no— que emigrassen en solitari a València, o que s'hi desplaçassen enrolats, o per servir-hi qualche militar; de fet, sembla que foren ben nombrosos. La proximitat geogràfica i les facilitats per al viatge en vaixell propiciaren les anades i vengudes, en totes dues direccions, d'aquests emigrants sols, part dels quals pareix que retornaren, almanco ocasionalment, a la terra d'origen. Contràriament, la migració familiar, la majoritària, solia ser definitiva, i sovint constituïa la primera baula de cadenes migratòries que lligaren els dos regnes, tot i que amb intensitat decreixent, fins al darrer quart de la centúria. Ho veurem tot seguit.

L'ORGANITZACIÓ DEL PROCÉS MIGRATORI I L'ARRIBADA DELS PRIMERS MIGRANTS

Una bona partida de grans senyors valencians, encapçalats pel duc de Gandia seguit del marquès d'Aitona, el marquès d'Albaida, el comte de Bunyol, el marquès de Guadalest, el baró d'Íxer, el comte del

Principals àrees d'assentament dels migrants balears

Castellar o el comte d'Anna, entre d'altres, s'esforçaren per atreure cap als seus senyorius un nombre ben important —si el mesuram amb relació a la demografia illenca— de famílies mallorquines i, en menor manera, eivissenques i menorquines, que finalment s'establirien en els seus dominis. Això fa pensar —no hem pogut localitzar cap dada sobre l'organització del procés— que es degué produir una acció concertada o, com a mínim, coordinada, entre els diferents senyors a fi de transportar els migrants illencs caps a les terres valencianes. I més encara quan, d'entre aquests nobles, hi trobam en Joan de Vilaragut, senyor d'Olocau de Carraixet, Llanera, Cairent i Carbonell, el qual, com ja hem exposat, era llavors el virrei de Mallorca. Ell mateix va iniciar la repoblació del seu poble del Camp de Túria amb Carta Pobla, signada el dia 20 d'agost de 1610 en què els signataris eren dos llauradors de Deià i dos més de Sóller (Lloret, 2003). A l'entretant, moltes d'altres persones s'establiren a diferents comarques del Regne. Els documentats de manera més primerenca s'instal·laren al Raval de Gandia, el febrer de 1610, i després a d'altres dominis del duc de Gandia (les valls de Gallinera i d'Ebo, l'Atzúbia, la Vall de

Una mostra de migrants mallorquins assentats de manera primerenca al Regne de València

Al Raval de Gandia (Safor): 21 de febrer de 1610: Gabriel Torrents, mallorquí; 2 de juliol de 1610: Pere Vicenç i Margarida Sifre de Pollença (AP de la Col·legiata de Gandia, QL, batejos).

A Bufali (Vall d'Albaida): 10 de juliol de 1610: Joan Omar, fill de Joan, de Santa Margalida; Joana Mas, filla d'Antoni, de Santa Margalida; Melcior Mas i Rafela Ferragut de Santa Margalida (AP d'Atzeneta d'Albaida, matrim.)

A la Vall de Gallinera (Marina Alta): 9 d'agost de 1610: Antoni Arbona i Antònia Vicenç de Mallorca.

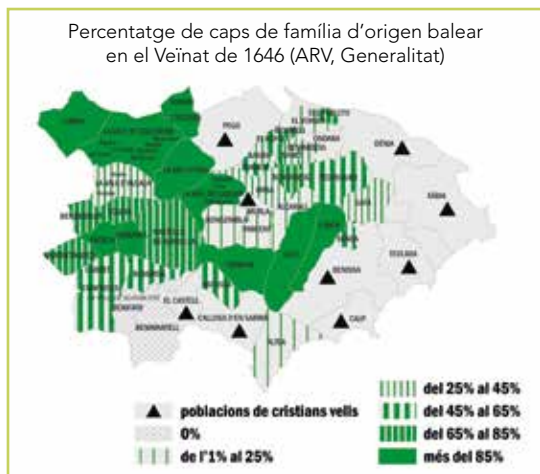
A Muro (Comtat): 10 d'octubre de 1610: Pere Llodrà, llaurador. (AM de Bocairent, protocols del notari Josep Ferre).

A la Vall d'Ebo (Marina Alta): 19 d'octubre de 1610: Gregori Ginard i Joana Puig de Campos.

Al Raval de Sant Joan de Xàtiva (Costera): 20 d'octubre de 1610: Jaume Vicenç i Joana Sastre, cònjuges mallorquins (AP del Raval de Xàtiva, QL, batejos).

A Llíber (Marina Alta): 22 d'octubre de 1610: Guillem Vidal i Coloma Noguera de Lluçmajor, residents a Llíber (AP de Benissa, QL, batejos).

A Senija (Marina Alta): any 1610: Joan Font i Margarida Monjo de Santa Margalida.

Laguar...) i, tot seguit, també als dominis d'altres senyors, com a Tàrbena (del marquès d'Aitona), a Llíber (del baró d'Íxer), a Bufali (del marquès d'Albaida), a Fageca, Famorca i Beniardà (del marquès de Guadalest), a Bunyol i Macastre (del comte de Bunyol) o a Olocau de Carraixet del ja esmentat Joan de Vilaragut.

POBLES «MALLORQUINS», «DESMALLORQUINITZATS» I «MALLORQUINITZATS».

L'arribada d'un nombre de nuclis familiars, sovint acompanyats dels seus parents i coneguts, va comportar l'aparició de comunitats de base quasi totalment mallorquina, com ara Tàrbena, la Vall de Gallinera, la Vall de Laguar, Llíber, la Vall d'Ebo, l'Atzúbia, Daimús, Guardamar de la Safor o Xeresa. Tanmateix, hi hagué algunes contrades, com Bufali o Barxeta, que tot d'una havien estat colonitzades sobretot per illencs, però que en les dècades posteriors experimentaren un procés de «desmallorquinització»; és a dir, que foren abandonades pels seus colons balears. Per contra, en altres localitats que inicialment havien estat poblades, de manera majoritària, per valencians, i només per una minoria d'illencs, posteriorment s'hi produí una

arribada continua dels mallorquins —que hem anomenat «mallorquinització»—, molts dels quals procedents dels pobles veïns, de manera que els mallorquins acabarien per esdevenir-hi la majoria de la població. Entre aquests podem citar l'Orxa, Xaló, Pedreguer, Benimeli, Gata, Orba, Aiolo de Rugat, Favara, Llaurí, etc... Cal parar esment, d'altra banda, que hi hagué localitats en les quals, com a resultat d'aquest procés, el gruix dels pobladors procedia d'una sola població, com, per exemple, Llucmajor (en el cas de Llíber) i Santa Margalida (en el de Xaló), o que era originària de viles confrontants, com esdevengué a la Vall de Laguar (on predominaven els originaris d'Artà, Manacor i Petra).

D'ON PROCEDIEN ELS POBLADORS ILLENCES?

Els senyors valencians volien llauradors que conrassen les seves terres i, per tant, no ha de venir de nou que la gran majoria dels migrants procedissin d'àrees rurals. Pel que fa a les viles mallorquines més implicades en la repoblació postmorisca del Regne de València, cal dir que la més afectada per l'emigració va ser Santa Margalida. Es calcula que una quarta part dels seus, aproximadament, 2.000 habitants s'assentaren a terres valencianes. Els seus habitants —margalidans— foren especialment nombrosos, particularment a Xaló, la Vall d'Ebo, Benimassot, Favara, Daimús, Bufali, Tàrbena, Senija i Xeresa. També foren molt nombrosos els llucmajorers, especialment a Llíber, Pedreguer, Gata, Alcudiola de Valldigna, la Vall de Gallinera, l'Orxa, etc... Igualment d'importants foren els procedents de Manacor (instal·lats principalment a Famorca, Tàrbena, Pedreguer, Barxeta, la Vall d'Ebo...) i els de Pollença, assentats sobretot a Beniardà, Tàrbena, Massalavés, el Raval de Gandia, Miramar, Bicorb, Montitxelvo... Els d'Artà es concentraren sobretot a la Vall de Laguar, però també a d'altres endrets, com el Raval de Gandia i Barxeta. Així mateix, cal destacar la migració procedent d'Andratx, localitzada sobretot a pobles com la Vall de Gallinera, l'Orxa, l'Aljorff, Orba, etc. Els de Sóller s'establiren a pobles com Benidoleig o Guardamar de la Safor, però sobretot al

Principals localitats d'origen dels
migrants a València

Raval de Xàtiva i Bicorb. Els eivissencs solien preferir els pobles a prop del litoral: foren molt nombrosos a Pedreguer i Xeraco, on es documenten alguns grups de famílies eivissenques, però també es documenten a Daimús, Piles, Xaló, els Poblets i a molts pobles i viles de la comarca de la Ribera. Els de l'illa de Menorca s'assentaren principalment a la comarca de la Ribera, sobretot a Sant Joanet i els seus voltants, però també a la Safor, on encara ha quedat el cognom maonès Todolí.

DUES CARES DE LA MATEIXA MONEDA: LA COHESIÓ DE GRUP I LES PRÀCTIQUES «ENDOGÀMIQUES»

Una de les característiques de l'emigració balear va ser la seua cohesió de grup i, fins i tot, en les primeres generacions, pràctiques que podríem arribar a considerar endogàmiques. Generalment els illencs, i els seus fills, es casaven entre ells. Així mateix, foren nombrosos els matrimonis entre repobladors oriünds de la mateixa vila encara que residissin a pobles diferents.

L'establiment a València de tantes famílies illenques, i que la majoria hi poguessen millorar les condicions de vida, va animar molts d'homes fadrins, amb les mateixes expectatives vitals, i també alguns aventurers, a emigrar pels seus mitjans cap als pobles valencians. Anaren allà on tenien parents o coneguts i n'hem docu-

Quadre: exemples d'enllaços entre gent procedent de la mateixa població i resident a diferents viles valencianes

Andratx: Miquel Simó, fill de Miquel i Joana Jofre, resident a l'Orxa amb Caterina Moner, filla de Pere i Francesca Coves, resident a l'Aljorj (1623) (AP d'Albaida QL, matrim).

Artà: Pere Mesquida, fill de Joan i Caterina Llañeres, resident a Castells, amb Caterina Caselles, filla de Pere i Onofra Gili resident a Laguar (1617) (AP de Laguar, QL, matrim).

Llucmajor: Julià Salvà, fill de Josep i Francesca Catany, resident a Gata, amb Margarida Noguera, filla de Joan i Margarida Puig, resident a Llíber (1629) (AP de Xaló, QL, matrim).

Manacor: Joan Santceloni, vidu, resident a Tavernes de la Valldigna, amb Anna Ponç, vídua de Joan Mas, amb residència a Pego (1619) (AP de Pego QL, matrim).

Pollença: Felip Roger, fill de Martí i Antònia Sion, resident a Polinyà, amb Antònia March, filla d'Antoni i Joana Palomares [sic], resident a la Granja de Montcada del Convent de la Murta (1616) (AP de Polinyà, QL, matrim).

Santa Margalida: Pere Amengual, fill de Pere i Margarida Muntaner, resident a la Vall d'Ebo, amb Isabel Mestre, filla de Sebastià i Joana Quecles, resident a Xaló (1628) (AP de Xaló, QL, matrim).

Sóller: Antoni Ferrà, vidu, resident al Raval de Xàtiva i Joana Ribes, filla de Jaume i Caterina Tries, amb residència al Raval de Xàtiva (1611) (AP del Raval de Xàtiva, QL, matrim).

Exemples de clans familiars mallorquins assentats a pobles de diferents comarques del territori valencià:

Pedreguer-la Vall de Gallinera. El 28 de juliol de 1623 dictava testament Rafel Forners de Lluçmajor, repoblador de Pedreguer i signatari de la seua Carta Pobra de 8 de maig de 1611. Pel seu testimoni, davant el notari, sabem que Antònia Verd era la seua muller i que tenia per fills Antoni Forners i Sebastià Forners, llauradors de Pedreguer, i per filles Antònia Forners i Pereta Forners. Antònia era casada amb Nicolau Tomàs, que devia ser natural de la seva mateixa vila, i havia signat també la Carta Pobra de Pedreguer de 1611. El 1623 ja residien a la Vall de Gallinera amb els seus descendents. D'altra banda, Pereta Forners, era muller de Guillem Alemany, repoblador mallorquí de Beniardà, a la Vall de Guadalest. (Arxiu del Col·legi del Patriarca de València, protocols del notari Francesc Dionís Cercós, signatura 20775).

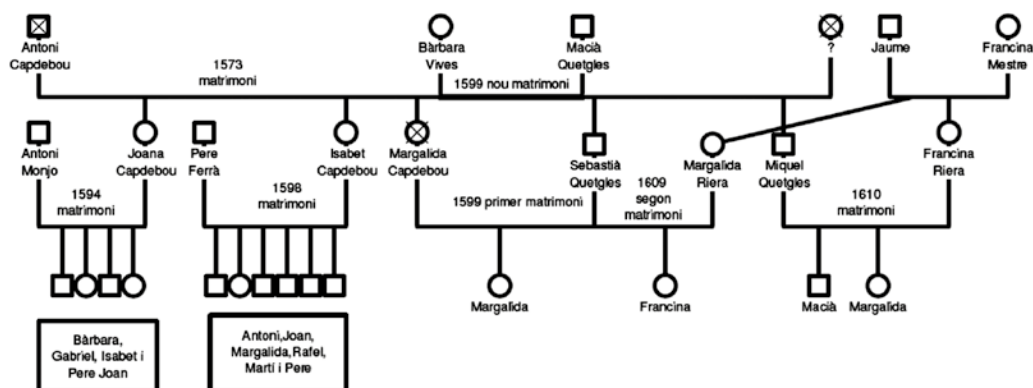
Benidoleig. Un altre grup familiar era el que formaven els germans Benet Verí i Miquel Verí, signataris de la Carta Pobra de Benidoleig del 12 de setembre de 1611. Eren naturals de la vila de Sóller, i a ells se'ls afegiren també Guillem Verí i Joan Verí, que eren també germans seus i residien tots ells a Benidoleig. Ho coneixem pel testament que va dictar Miquel Verí davant el notari de Dénia, Francesc Dionís Cercós, on se'ls esmenta com a beneficiaris. En aquest testament és designat per marmessor Jaume Bernat, mallorquí resident a Dénia, el qual potser provenia de la mateixa vila que el testador (Arxiu del Col·legi del Patriarca de València, protocols del notari Francesc Dionís Cercós, signatura 20767).

Xaló i Llíber. Entre els signataris de la Carta Pobra de la Vall de Xaló del 12 de setembre de 1611 hi havia Sebastià Quecles, que era casat amb Margarida Capdebou, resident a Xaló; i Antoni Monjo, casat amb Joana Capdebou, residents a

Llíber. A ells se'ls va afegir el seu cunyat, Pere Ferrà, casat amb Isabel Capdebou, resident a Llíber i documentat als establiments de l'any 1611. Tots ells eren naturals de la vila de Santa Margalida i les tres mullers eren germanes i filles d'Antoni Capdebou i Bàrbera Vives, també documentats com a residents a l'antiga baronia de Xaló el primer terç del segle XVII (Mas & Monjo & Mas 2009: 49).

Xeresa. Mateu Ribes, establert amb la seva muller, Margarida Fluixà, casats l'any 1585 a Mallorca, després d'enviudar ell de Joana Saura. Ja residia a Xeresa l'any 1612, des d'on va arribar de la vila de Santa Margalida. A aquest matrimoni se'ls afegiren les seues filles Margarida, casada amb Pere Vives, i Joana, casada amb Antoni Moragues. Tots ells eren de Santa Margalida. Els trobem a ells, i els seus fills, documentats a Xeresa entre el 1612 i el 1655 aproximadament. (Felip Lloret Sanfèlix & Josep Mas Martí, 2012, p. 172, *El poble, la terra i la gent de Xeresa als segles XVI i XVII*, Edicions La Xara, Simat de la Valldigna).

Daimús. Jaume Monjo, documentat l'any 1616, era natural de vila de Santa Margalida i va arribar a Daimús amb la seua muller Caterina Amengual, i els seus fills Jaume, Margarida i Joan per tal de repoblar aquest poble de la Conca de la Safor. Amb ells estava, almenys des de 1623, Joan Amengual, la seua muller Margarida Serra i llurs fills. Així mateix, també va ser repoblador de Daimús Jaume Palleres, casat amb Martina Monjo, que també era cunyat de Jaume Monjo. Tots eren oriünds de la vila de Santa Margalida. (Pons Moncho, Francisco, «Las raíces de los Moncho», programa de Festes de Daimús, 1985). (Alemany García, Salvador, «Els repobladors de Daimús», programa de Festes de Daimús, 2012) (Arxiu municipal de Gandia, AB-450) (AP de la Col. de Gandia, QL, confirmacions 1633).

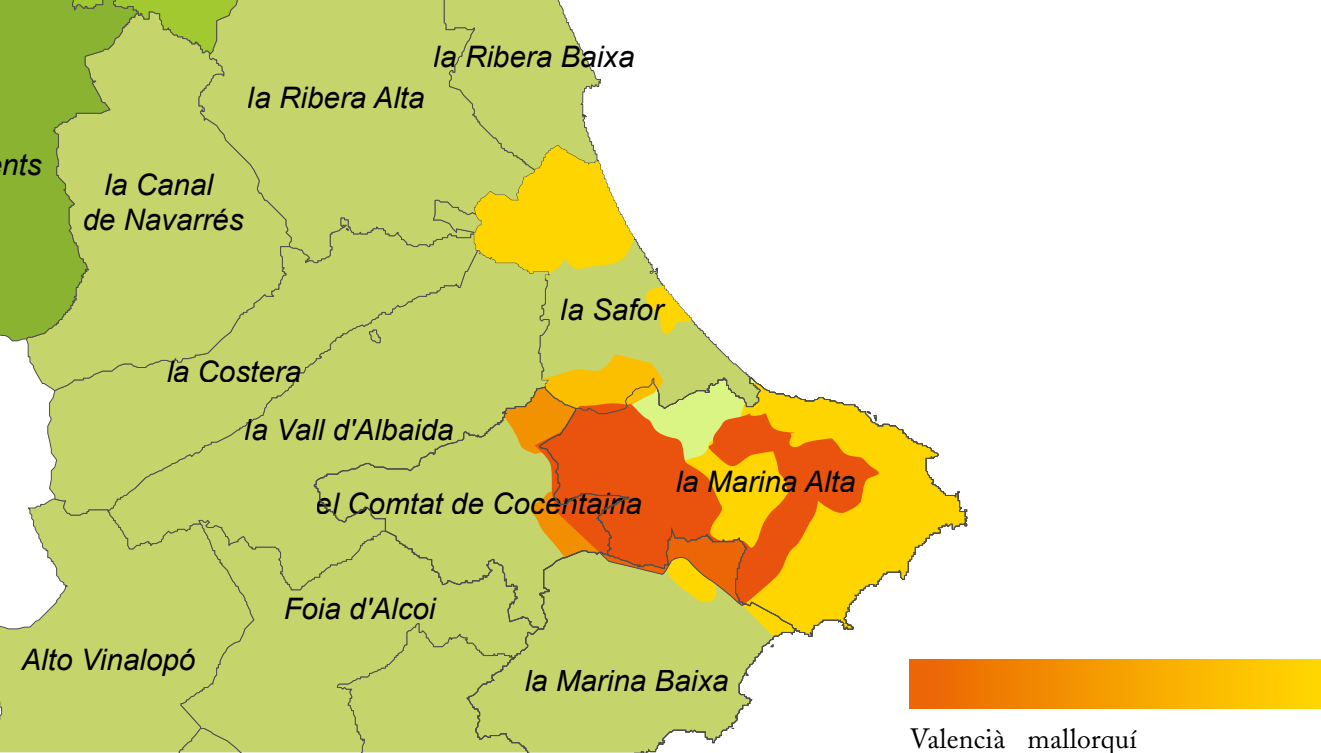
Arbre genealògic del grup familiar nucleat per les germanes Capdebou i els germans Quetgles

Xeraco-Beniarjó-Carlet-Sueca. El 26 de setembre de 1640 es documenta el matrimoni format per Miquel Orvai i Caterina Cardona. Eren naturals de l'illa d'Eivissa i havien repoblat Xeraco amb llurs fills Jaume, Miquel, Pere i Isabel. Pel testament del patriarca sabem que ell tenia un germà, Nicolau Orvai, que residia a Beniarjó; que la seva filla Isabel estava casada amb Antoni Bonet, també d'origen eivissenc, tots els quals residien a la vila de Carlet. D'altra banda el seu fill, Pere Orvai, després de residir a Xeraco, s'havia establert a la vila de Sueca. (ARV, protocols del notari Pere Jaume, signatura 10126).

Sant Joanet. El 23 de març de 1615 Bernat Llebrers i Joana Anna Gilabert van arribar a Sant Joanet des de la vila mallorquina de Santa Maria com a nous repobladors. Ho feren acompanyats dels seus fills Antoni, Bernat, Antònia, Joana i Isabel. Antoni Llebrers ja era casat a Mallorca amb Magdalena Rubí, i després d'enviudar, es va casar l'any 1621 (a la Pobra Llarga) amb Isabel Alemany. Com que era el major dels germans, son pare li va deixar una casa que ell ja posseïa a Beneixida, que llavors era un despoblat (Arxiu municipal de Castelló de la Ribera, protocols del notari Sebastià Monroig, llibre 1850).

mentat per tot arreu. Sovint acabarien casats amb filles dels repobladors i reforçaren l'element balear de les noves poblacions. Per citar-ne només uns quants, apareixen documentats Miquel Moragues (possiblement de Santa Margalida), a Tàrbena, l'any 1620; Joan Mascaró (Manacor), també a Tàrbena, l'any 1624; Joan Fiol (Llucmajor), a Pedreguer, l'any 1626; Bartomeu Campamar (Pollença), a Xaló, l'any 1625; Francesc Server (Santa Margalida), a Xaló l'any 1638; Llorenç Palmer (Andratx), a Aiello de Rugat, l'any 1640, o Bartomeu Fullana (Llucmajor), a Llíber, l'any 1641.

Podem pensar que tot aqueix procés —que possiblement es devia materialitzar en la cooperació i en formes de solidaritat— afavorí la consolidació de les comunitats d'origen illenc i el seu augment demogràfic. De fet, la seva presència va ser ben notòria, no tan sols a la zona de la Marina i el Comtat (on els illencs foren majoritaris), també a d'altres comarques del País Valencià, on eren més minoritaris.

«La parla»: Vicent Beltran, Carles Segura: *Els parlars valencians*

ELS QUE TORNAREN A MALLORCA

D'altra banda també hi va haver caps de família mallorquins, signataris de les cartes pobles o que arribaren poc temps després, que abandonaren els seus assentaments i retornaren a Mallorca. Deixant, això sí, els seus descendents a càrrec de les seues noves propietats ací. No foren molt nombrosos, però en podem citar alguns casos. Per exemple, Antoni Vives de Santa Margalida, signatari l'any 1611 de la Carta Pobla de la Vall de Xaló, i resident a Llíber, va retornar a Mallorca, deixant els seus béns al Regne de València a càrrec del seu fill Joan. Així mateix podem esmentar Pere Llull, potser de Manacor i resident a Llíber, on viva l'any 1611, i que va retornar a Mallorca i va deixar a València una filla seva a càrrec d'Onofre Mas. (ADPV, e 2.4, llibre 44). Igualment, podem esmentar Miquel Mun-taner, fill de Gabriel, natural de Mallorca, que després de residir a Vilamarxant va ser nomenat procurador per son pare per vendre béns seus a l'illa de Mallorca, on ja havia retornat l'any 1623 (Mas & Joan Bell-lloc, 2022, 122).

LES TRACES DEL LLEGAT MALLORQUÍ A LES COMARQUES VALENCIANES CENTRE-MERIDIONALS

El coneixement de la transcendència de l'emigració mallorquina —balear— al Regne de València en el segle XVII ha estat unida des de la primeria a la percepció d'uns quants elements etnològics diferencials, l'origen dels quals s'explicava precisament per aquest desplaçament humà. Els particularismes que cridaven l'atenció eren sobretot de caràcter dialectal, com podem comprovar en aquesta referència primerenca documentada en l'apartat dedicat a Tàrbena del *Diccionario* de Pascual Madoz (1845): «Expulsados los moriscos en 1610, fue poblada por mallorquines, como lo convence su idioma particular, que aún conservan algo modificado».

De fet, els estudis filològics més recents paren esment en la pervivència de diversos trets dialectals d'origen mallorquí —que no sempre han de coincidir arreu—, presents a les poblacions d'origen majoritàriament o parcial mallorquí, i que els professors Vicent Beltran i Teresa Herrero (2011) definiren com a «parlars mallorquinitzants», el més singular dels quals seria el tarbener o «parlar de sa», caracteritzat pel manteniment de l'article salat i un enfilall

d'altres particularismes. Més recentment (2017), els professors Vicent Beltran i Carles Segura han encunyat el terme valencià mallorquí, a fi d'anomenar el que consideren modalitat dialectal diferenciada dins del valencià meridional, que els esmentats professors han inclòs dins la seva obra *Els parlars valencians*.

Hi ha altres elements d'origen mallorquí que han romàs fins a l'actualitat: per començar, l'onomàstica, tot l'esplet de cognoms d'origen mallorquí, en part coincidents amb els dels cristians vells valencians, i en part d'origen indiscutiblement mallorquí, si més no en aqueixes comarques. És el cas, només per citar-ne alguns, de Benimeli, Capó, Femenia, Fluixà, Gaià, Llodrà, Mengual, Molines, Monjo, Ordines o Tecles. Així mateix, cal fer referència també a la memòria, viva en algunes poblacions, de l'origen mallorquí —cosa que ja hem esmentat en la introducció— i, de més a més, a tot un conjunt d'elements de la cultura popular, que van des de la rondallística, el món llegendari, les tradicions i la fraseologia fins a les devocions i la gastronomia, en què la petjada més evident és l'elaboració de la sobrassada, conservada sobretot a Tàrbena i, en menor manera, als pobles veïns.

ACCIONS PER A LA PROMOCIÓ DEL LLEGAT CULTURAL DEL REPOBLAMENT

Els darrers cinquanta anys s'ha viscut un reviscolament de la memòria dels lligams històrics que hi ha entre el sud valencià i les Illes Balears. Els treballs del professor Josep Costa (1977) contribuïren a mostrar la veritable dimensió de la contribució balear en el repoblament valencià després de l'expulsió dels moriscos, que havia estat entesa anteriorment com un fet anecdòtic de caràcter local. Continuaren en aquesta línia l'equip format pels autors d'aquestes planes, a través de diverses publicacions, com *Per poblar lo Regne de València... L'emigració mallorquina al País Valencià en el segle XVII* (2002), dels dos primers, seguit per un nombre considerable de monografies, obra de tots tres. En aquests treballs es destaca la importància del component balear en diverses comarques valencianes com la Marina, la Safor o el

Comtat, i en menor grau, en altres més, com la Ribera, la Vall d'Albaida, la Costera, el Camp de Túria, la Foia de Bunyol o la Canal de Navarrés. Paral·lelament als estudis historiogràfics ha sorgit l'interès per l'herència cultural de les migracions balears siscenistes, especialment visible en el camp de l'onomàstica i, com hem vist, en la dialectologia.

La investigació, sens dubte, ha tengut una part d'influència en el canviament de la percepció popular de la repoblació cap a una millor consideració. Cal tenir en compte que la visió expressada pel folklore era més aïna negativa. Anava unida a llegendes difamatòries sobre l'origen de determinats pobles, com la barata per porcs, o a certs apel·latius jocosos —i despectius— aplicats als habitants d'alguns pobles, com ara, garruts, boçals, baratats o el mateix gentilici mallorquí. Si per tradició oral la memòria de l'origen mallorquí s'havia reduït a unes escasses poblacions —Tàrbena, Fageca, Famorca, l'Orxa, la Vall de Gallinera, Pedreguer—, en gran manera s'ha donat, sobretot a la Marina Alta, una assumpció de l'ascendència insular com una part de la personalitat col·lectiva. Es pot observar aquesta recuperació de la memòria històrica de la repoblació en una sèrie d'accions que tenen l'objectiu de fomentar les relacions entre el País Valencià i les Illes Balears, a través d'agermanaments entre pobles valencians i mallorquins o amb la creació d'entitats per a la col·laboració o la investigació. Així mateix s'ha reivindicat el llegat cultural insular, pel que fa a la llengua, amb iniciatives com Sa Festa des Parlar de Sa.

ELS AGERMANAMENTS

És apassionant resseguir el moviment dels agermanaments a la Marina, perquè han partit del component sempre emotiu dels vincles històrics directes, que poden entendre's metafòricament com el retrobament d'una parentela llunyana. No debades l'agermanament pioner, el de Tàrbena i Santa Margalida (1997), nasqué arran d'uns estudis genealògics que empenyeren la visita d'uns tarbeners a Santa Margalida, on trobaren la resposta favorable de l'Ajuntament. Posteriorment, i fruit de la investigació del repoblament, aquesta mateixa població mallorquina s'agermanà

amb Xaló (1998) i amb la Vall d'Ebo (2011). Dins aquesta mateixa línia es va dur avant l'agermanament entre el Verger i Sineu (2007) i Llíber i Lluçmajor (2006). Aquest procés ha tengut una certa continuïtat, per exemple, amb l'agermanament entre Pedreguer i Petra (2013) o la Vall de Gallinera i Puigpunyent (2022) i en altres projectes que estan encara en camí.

Amb els agermanaments es feren possible sens dubte els contactes directes entre valencians i mallorquins. I no només s'han produït a través de les visites de les delegacions en representació dels municipis, amb el seu component protocol·lari obligat, sinó a través d'activitats de participació conjunta. Destaquem les porcejades o matances, que amb un pregon component ètnic i festiu pogueren dur-se a terme a Tàrbena i a Santa Margalida. Són veritablement interessants les trobades juvenils, com les organitzades a Tàrbena per l'associació margalidana Turó del Drac, o els intercanvis fomentats en àmbit acadèmic entre Xaló i Santa Margalida, adreçats als alumnes de 2n d'ESO. Tengueren ressò els festivals de música juvenil que organitzaren alternativament les regidories de Cultura de Xaló i Santa Margalida amb els noms d'Aixarock i Vilarock, amb la participació de grups musicals valencians i mallorquins, entre les quals hi havia, és clar, les formacions locals Skalissai, Aspenca i Es Reboster. Des de llavors ha esdevingut un fet habitual la presència d'agrupacions musicals valencianes en les festes mallorquines, com les bandes de música de Tàrbena i la Vall d'Ebo a les Festes de la Beata de Santa Margalida, o la colla de dolçainers de Pedreguer a les de Petra. I han sonat també els xirimiers mallorquins en les festes valencianes. Així mateix, s'han tornat les visites dels grups de danses locals, com el de Pedreguer i el grup Puig de Bonany de Petra. Destaquem sobretot la colla de dimonis Hiachat de Santa Margalida per la seva àmplia presència en les festes de la Marina amb els seus correfocs, com ara dins les Trobades d'Escoles en València (Benidoleig, Beniarbeig, Pedreguer, Xaló...).

Els agermanaments visqueren una època de gran empenya sobretot amb la creació d'associacions dedicades al seu foment, al marge de la gestió insti-

tucional, com Tarbeners de Mallorca, a Tàrbena (2005), i Margalidans Agermanats, a Santa Margalida (2006). Actualment viuen una etapa de menys efervescència: el repte és ara trobar fórmules de major sostenibilitat que permeten que no s'apagui el preciós caliu de la germanor. Perquè la part positiva d'aquesta experiència ha estat sens dubte la possibilitat de compartir vivències a través del sistema d'allotjament en cases particulars i activitats compartides. El contacte colze a colze ha permès donar una dimensió alamon més personal i autèntica als agermanaments i ha fet quallar en molts casos veritables relacions d'amistat.

LES JORNADES D'ESTUDI DE LA REPOBLACIÓ MALLORQUINA

En el vessant acadèmic, en el si de l'agermanament entre Tàrbena, Xaló i Santa Margalida nasqué la comissió que organitzà les 1es Jornades de la Repoblació Mallorquina al Sud Valencià (Tàrbena, 2007, coincidint amb la celebració del desè aniversari de l'agermanament). Tingueren una continuïtat en unes 2es Jornades (Xaló, 2012) i en unes 3es Jornades (Vall de Gallinera, 2022). Aquests actes suposaren un punt d'encontre per a investigadors valencians i mallorquins per a donar a conèixer i compartir temes relacionats amb els lligams entre les Illes i el País Valencià, en els vessants de la història, la dialectologia i la cultura popular. No debades, un dels actes d'aquestes 1es Jornades va ser la presentació del Centre d'Estudis de la Repoblació Mallorquina (CERM) acabat de crear, amb el mateixos objectius pel que fa a l'impuls de la investigació i de la difusió cultural de les Jornades.

LA REIVINDICACIÓ DEL PARLAR DE SA

Una de les manifestacions culturals més evidents de l'herència del repoblament siscentista amb famílies balears és el parlar local tarbener, conegut popularment com a parlar de sa. La mateixa denominació ja indica una visió jocosa del parlar, possiblement nascuda en els no usuaris, encara que assumida pels tarbeners. Retreu una característica especialment cridanera: «parlar amb la sa», çò és, fer servir l'article *sa*

Membres (2011) de l'associació Margalidans Agermanats, dedicada a promoure les activitats d'agermanament de Santa Margalida amb els municipis valencians d'origen mallorquí de Tàrbena, la Vall d'Ebo i Xaló (Foto: col·lecció privada)

(paral·lelament al verb *salar* i a l'apel·latiu *salat*, aplicats a les modalitats catalanes, en aquest cas, amb connotacions marineres). A pesar de la càrrega negativa, els particularismes locals es pogueren mantenir en el temps, afavorits per unes condicions físiques del territori que permetien la preservació d'un ecosistema lingüístic particular i d'un cert sentiment d'identitat lingüística per part dels parlants. Una tàctica important per a la supervivència dialectal va ser també la tendència al camuflatge lingüístic dels usuaris. Els parlants de sa *eren* capaços d'integrar la seva modalitat local en un sistema de registres que s'adequava als diversos contextos i interlocutors. Es relegaven els particularismes a la intercomunicació entre usuaris, en contextos informals; amb unes característiques semblants, poc dalt o baix, a un argot entre conciutadans.

El procés de reivindicació de la llengua pròpia que vengué amb la transició democràtica espanyola es manifestà en el context *tarbener* amb la reivindicació de la modalitat local, amb accions de superació de les connotacions negatives i de la tendència al replegament. Podríem prendre com a fita

simbòlica d'aquest procés l'aparició per escrit del nom en *tarbener*, amb una ortografia acurada, del bar Sa Cova d'en Nardo per part de la Comissió de Festes de 1978. És una mostra de la sensibilitat de la joventut d'aleshores, transgressors per la defensa no només de la llengua —fent servir per primera volta el valencià per escrit en el programa de festes o en la revista local *Coses de Tots*— sinó del *tarbener*, que es mostrava en públic despullat de connotacions negatives. A partir de llavors ha estat habitual l'ús del *tarbener* en escrits d'àmbit local, com ara intervencions en el programa de festes, cartells, retolació de propietats privades i de negocis, retolació de topònims, panells i fullets d'informació turística... Fins i tot s'ha fet servir en el llibret d'una composició musical: «Es castell de Benigebell» (David Pont, 2019).

Passats els anys, els efectes de la globalització es mostren més sensibles quant al manteniment de les llengües minoritàries —i minoritzades—, i dins les llengües, de les modalitats dialectals patrimonials, sobretot les més marcades o minoritàries. En el context del *tarbener*, si bé la modalitat encara es detecta

en totes les generacions, mostra signes d'una reculada alarmant. El context sociolingüístic actual no afavoreix entre els més joves l'expansió no només de la modalitat dialectal local, sinó de la mateixa llengua. Convidem els investigadors a dur a terme un estudi sociolingüístic que permeti analitzar els usos lingüístics amb les noves coordenades que condicionen aquesta comunitat de parla, com la dissolució de la mateixa comunitat per l'emigració, l'augment de la immigració o del component exogen dels cònjuges dels matrimonis.

Per contribuir al prestigi de la modalitat local patrimonial, darrerament s'han dut a terme accions sobretot en el marc de l'escola. La finalitat era integrar el parlar de sa en la programació de valencià de l'aula, com s'expressà en l'acord plenari de l'Ajuntament de Tàrbena de 4 d'abril de 2017. Dins la mateixa línia, des del CERM, com a entitat per a la divulgació i l'activisme cultural, s'han anat confegint diversos materials per a ús escolar, que en ocasions s'han pogut materialitzar en forma de llibre en comptar amb el suport de diverses institucions, com el conte *Sa Caseta de sa Tramuntana* (Joan L. Monjo, 2015), que forma part de la col·lecció «Aladroc» de l'Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, i sobretot *Jo també parla de sa* (Joan L. Monjo, 2020), manual escolar que ha editat l'Acadèmia Valenciana de la Llengua. És clar que l'escola no és l'únic puntal amb què s'ha de suportar una llengua —o modalitat— per a subsistir; tanmateix, mala cosa seria si no hi poguéu comptar.

Altres propostes destacades del CERM són Sa Festa des Parlar de Sa, que començà el 2016 amb el suport de l'Ajuntament i l'escola de Tàrbena. L'eix vertebrador d'aquesta mampresa és un concurs literari de narrativa en la modalitat tarbenera que s'adreça a totes les edats, encara que té una repercussió molt important en l'àmbit escolar. La redacció de textos en tarbener aspira a ser un motiu de reflexió sobre l'ús de la llengua amb l'objectiu de potenciar formes lingüístiques patrimonials interessants i redreçar l'autoestima dels parlants d'aquesta modalitat. Sa Festa esdevé la cita en què es donen els premis literaris als guanyadors del concurs lite-

rari, en un acte en què hi ha diversos components com la llengua, la música i la reivindicació cultural. Des de l'inici ha tengut una voluntat de projecció del parlar tarbener entès com un bé d'interès cultural més enllà de l'àmbit local. Entre les seues metes hi ha esdevenir un espai de trobada per als diferents endrets en què es fa servir el salat. Aquest objectiu s'ha començat a aconseguir tímidament amb la participació d'entitats com la Institució Pública Antoni Maria Alcover i el Centre d'Estudis Tossencs. Amb tot, encara que ha comptat amb el suport de diverses institucions i entitats, com l'Institut Ramon Muntaner, l'Acadèmia Valenciana de la Llengua o l'IAE Juan Gil-Albert i ha pogut assolir una certa trajectòria, Sa Festa té encara el repte d'esdevenir un referent local, amb el suport actiu de tots els sectors de la societat local. Es tracta d'una proposta cultural ambiciosa, dins un context rural, que s'haurà de saber obrir a la incorporació de noves propostes per a poder tenir continuïtat.

Hem vist que contemporàniament s'han detectat encara certes inquietuds i sensibilitats positives devers l'herència de la memòria del repoblament —considerada patrimoni— que s'han posat de manifest en diverses propostes o accions. Considerem com a positives totes les iniciatives que contribueixin al nostre enriquiment cultural com a poble i ens motivin a recuperar els lligams que històricament vinculen les Illes Balears i el País Valencià, sobretot en aquells endrets on es va dirigir l'emigració siscentista.

BIBLIOGRAFIA

- Alcover, A.M. (1918-1919): «Dietari de l'eixida p'el Reyne de València i Catalunya Occidental». *Bollett del Dictionari de la Llengua Catalana*, 172-176.
- Beltran, V. i Herrero, T. (2011). *El parlar de la Marina*, 3 vols. Alacant: MACMA-IECMA.
- Beltran, V. i Segura, C. (2017). *Els parlars valencians*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Colomina, J. (1986). «Mallorquinismes a Tàrbena i a la Marina Alta». *Actes del 7è Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona: Abadia de Montserrat, 659-678.

- Costa, J. (1977-1978). «La repoblació mallorquina en la Marina alta i el seu entorn en el segle XVII», *Trabajos de Geografía*, 34, Mallorca: Universitat de les Illes Balears, 87-91.
- Juan, J. (2008). «Gobierno del reino de Mallorca». Martínez, J. i Visceglia, M.-A. (dirs.), *La monarquía de Felipe III: los reinos*. Vol IV. (pp. 332-389), Madrid
- Lloret, P. (2003). «Los intentos repobladores del señor de Olocau después de la expulsión de los moriscos». *Estudios. Revista de Historia Moderna*, 29, p. 345-365.
- Mas, A i Monjo, J. LL. (2002). *Per poblar lo regne de València, L'emigració mallorquina al País Valencià en el segle XVII*, Mallorca: Govern de les Illes Balears - "Sa Nostra".
- Mas, A., Monjo, J. LL., Mas, J. (2006). *Lliber i Llucmajor. Les arrels històriques d'un agermanament*. València.
- Mas, A., Monjo, J. LL., Mas, J. (2007). «Aportacions menorquines a l'onomàstica valenciana al segle XVII». Bassa, R. M., Caselles, E., Herminia Planisi, H., XIX Jornada d'Antroponímia i Toponímia: Muro, 2006. (pp. 13-26). Palma: Universitat de les Illes Balears.
- Mas, A., Monjo, J. LL., Mas, J. (2009). *Santa Margalida i Xaló. El fonaments històrics de l'agermanament*. Santa Margalida. Santa Margalida: Ajuntament de Santa Margalida.
- Mas, A., Monjo, J. LL., Mas, J. (2012). «L'emigració eivissenca al regne de València en el segle XVII». *Eivissa*, 51, 52-62
- Mas, J. i Noguera, J. (2007). *La terra i la gent del Xaló repoblat*. València.
- Mas, J. i Bell-Lloc, J. (2022). *Els repobladors balears al Camp de Túria (1609-1650)*. La Pobla de Vallbona, pàg 122.
- Monjo, J. (coord.) (2021). *Parlar de sa: El llegat mallorquí a la Marina*. Alacant: Universitat d'Alacant: Servei de Publicacions.

WEBGRAFIA

- <https://altarbani.wixsite.com/festadesparlarsedesa> (web de la Festa del Parlar de Sa)
- <https://repoblaciomallorquina.blogspot.com/> (blog del Centre d'Estudis de Repoblació Mallorquina).

Regnes de València i Múrcia amb les Illes Balears i Pitiüses, gravat per G. Zuliani. Venècia, 1775. Col·lecció privada

04

¿Qué raza de gente tan maldita sois vosotros que nadie os quiere?

Els jesuïtes valencians exiliats al segle XVIII

**"WHAT CURSED RACE OF PEOPLE ARE YOU THAT NO ONE WANTS YOU?":
THE EXILED VALENCIAN JESUITS IN THE 18TH CENTURY**

FRANCESC-JOAN MONJO I DALMAU

Universitat d'Alacant

tirant_cat@hotmail.com

ORCID: 0009-0008-5029-7224

rebut: 11/06/2025

acceptat: 21/06/2025

publicat: 20/11/2025

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-139.4>

debats #139 (p. 66-75)

Detall de un gravat de l'expulsió dels jesuïtes (s. XIX)

RESUM

Al rescatar la paraula escrita dels jesuïtes de l'antiga província d'Aragó, expulsats per ordre de Carles III, hem pogut percebre com era de profunda la seua aflicció i hem volgut historiar-la, com també hem historiat molts fets importants que marcaren el futur d'aquests homes de religió proscrits, especialment els valencians. Les cròniques i les cartes dels desterrats constitueixen un testimoni imprescindible per a poder conèixer les seues experiències personals i els sentiments que els provocava el dolorós exili, primer a Bunifazzu i després a Ferrara.

Paraules clau: Companyia de Jesús; exili; segle XVIII; Còrsega; ciutat de Ferrara

ABSTRACT

By recovering the written word of the Jesuits of the former province of Aragon, expelled by order of Charles III, we managed to understand how deep their affliction was and we wished to chronicle it, just as we have chronicled many important events that marked the future of these exiled men of religion, especially the Valencians. The chronicles and letters of the exiles are an essential testimony to help us get to know their personal experiences and the feelings that the painful exile provoked in them, first in Bunifazzu and then in Ferrara.

Keywords: Society of Jesus; exile; 18th century; Corsica; city of Ferrara

Moment de la lectura del decret d'expulsió de la Companyia de Jesús, F. Blanch

Carles III —convençut de la monarquia absoluta de dret diví— volia lligar curt el clergat hispànic. Aquest monarca havia imposat un control total de l'Església en els seus dominis i no es dubtà d'expulsar —i voler exterminar— la Companyia de Jesús, per considerar-la un estat dins l'Estat, per la seua romanitat (incondicionalitat al papat) i per les relacions dels jesuïtes amb els grups socials privilegiats que s'oposaven a les reformes que pretenia realitzar el govern de la monarquia en l'estructura de l'Estat (Revuelta, 2006: 204 i Ferrer Benimeli, 2013: 55-68).

La mesura de l'expulsió fou la pròpia d'un govern despòtic, ja que s'actuà en secret; és a dir, d'amagat dels inculpat i sense ordre de compareixença perquè els religiosos ignasians pogueren defensar-se. Així, el bandejament de la Companyia fou un dels fets més discutits i rellevants del segle de les Llums, el qual pretenia demostrar el poder absolut del rei.

L'OCUPACIÓ DELS COL·LEGIS JESUÍTICS

De manera sincronitzada, ràpida, subtil i sigil·losa per tal d'evitar sospites i filtracions, la matinada del

3 d'abril del 1767 els jutges ordinaris i alcaldes majors, acompanyats per tropa armada, entraren a les cases i els col·legis que la Companyia de Jesús tenia repartides per l'immens territori hispànic (regnes hispànics peninsulars i territoris d'ultramar: Amèrica i Filipines). Tot seguit, convocaren les respectives comunitats de religiosos a les biblioteques o als refectoris i, enmig d'un pregon silenci, les autoritats els van llegir el Reial Decret de Carles III que els condemnava a l'exili.¹ Es tractava d'una operació política secreta, una acció de govern, que posaria de manifest la contundència de la política regalista del rei Borbó.

La Companyia de Jesús tenia nou centres al regne de València: un col·legi-universitat a Gandia, una casa professa, un seminari de nobles i un col·legi, anomenat de Sant Pau, a la ciutat de València; un noviciat a Torrent i quatre col·legis repartits per les ciutats d'Oriola, Alacant, Ontinyent i Sogorb. En vigílies de l'expulsió, en aquests centres jesuítics hi

1. Real Decreto de ejecución, *Colección general de las providencias hasta aquí tomadas por el gobierno sobre el extrañamiento y ocupación de temporalidades de los regulares de la Compañía, que existían en los Dominios de S. M. de España, Indias e Islas Filipinas, á consecuencia del Real Decreto de 27 de Febrero y Pragmática-Sanción de 2 de Abril de este año*, Madrid, 1767, XIII, pàg. 1-2.

havia cent noranta religiosos, entre pares professors, coadjutors espirituals, escolars, germans (també anomenats «coadjutors temporals») i novicis (Monjo i Dalmau, 2023).

Aquests homes de religió eren considerats presoners i estaven obligats, com a reus de gravíssims crims, a abandonar el país. Només se'ls va permetre com a equipatge un parell de mudes, roba de llit, tabac i xocolata, i també alguns llibres d'oració. Això sí, el rei els concedia una pensió per a la seua manutenció: cent pesos anuals per als pares i noranta per als germans coadjutors, pagadors dels beneficis trets de la venda dels béns temporals de la Companyia, que havien estat confiscats per l'Estat. Els novicis, en canvi, no tenien dret a cap tipus d'ajuda econòmica.

Mentre els jesuïtes eixien dels seus col·legis escortats per piquets de soldats amb baioneta calada i a colp de tambor —un aparat típic de criminals—, molts veïns es congregaven davant les portes dels centres jesuítics perquè no volien perdre's l'insòlit espectacle i acomiadar-se dels religiosos bandejats.

Els jesuïtes valencians —com tots els de la jesuítica província d'Aragó— van ser traslladats en carros i cotxes a Tarragona, sempre custodiats per soldats, i dipositats en el noviciat de la ciutat, en unes condicions incòmodes i mancades d'higiene. Ací van haver de dormir, tots amuntegats, en matalassos completament desfets i bruts que les autoritats militars havien ordenat portar d'un hospital. El noviciat tarragoní semblava una presó amb soldats a la porteria i sentinelles amb baioneta calada per tots els racons de l'edifici religiós.

Algunes mares que havien viatjat a Tarragona s'acostaren a les portes del noviciat amb la intenció de veure els fills per última vegada i acomiadar-se'n, una situació que va provocar escenes veritablement aborronadores.²

2. *Archivum Romanum Societatis Iesu* (d'ara endavant ARSI), Arag. 33, *De exilio Provinciae Aragoniae Societatis Iesu et de aliis rebus eiusdem Societatis post generalem suppressionem*, P. Hispà N. N. Ferrara, 1 de setembre del 1773, f. 8.

LA RESPOSTA DEL PAPA

El 29 d'abril, els regulars ignasians concentrats a Tarragona van ser conduïts al port de Salou i embarcats en nou sageties i quatre pincs. L'1 de maig va salpar aquesta flota de tretze vaixells, els quals anaven escortats per tres navilis de guerra sota el comandament del capità de fragata Antoni Barceló. La destinació era els estats del papa, perquè Climent XIII se'n fera càrrec, però en arribar al port pontifici de Civitavecchia, el 13 de maig, reberen la fatal notícia que no hi podien desembarcar —els canons de Forte Michelangelo els apuntaven. Els patrons de les embarcacions i els mateixos jesuïtes restaren desconcertats (Benítez i Riera, 2006: 50-53). Davant aquesta inesperada situació, la maquinària diplomàtica hispànica va haver de posar-se en marxa per cercar una solució al problema de forma urgent.

El capità Barceló, tot preocupat, va voler parlar amb el governador del port de Civitavecchia perquè permetera el desembarcament dels jesuïtes. Expressava la seua preocupació per la manca de queviures i la sufocant calor que estaven patint els religiosos a les bodegues dels vaixells. La resposta del governador fou terminant: tenia ordres del papa de no permetre el desembarcament de cap jesuïta en el port pontifici. Els regulars se sentien amenaçats i abandonats pel Sant Pare. La reacció de Climent XIII s'ha d'interpretar com un refús a la disposició regalista del monarca Borbó, en cap cas una reacció contra els jesuïtes bandejats.

Els vaixells solcaven la mar en les pitjors condicions de salubritat. Amuntegats i patint una estretor asfixiant, els jesuïtes dormien en espais sense ventilació i suportaven no només una atmosfera viciada per la calor i la suor, sinó també les molèsties d'incòmodes insectes i rosegadors que havien niat en els matalassos. I quan tocava viure un temporal, alguns jesuïtes, pàl·lids, vomitaven pels racons i altres queien desmaiats.

L'EXILI CORS

Després d'unes negociacions complicades per tal de cercar una eixida diplomàtica airosa, s'arribà a la determinació de desembarcar els jesuïtes a Còrsega. Una

illa mediterrània que no era ni de bon tros una destinació pacífica: estava en guerra amb Gènova per la seua independència. Així, aquesta terra envoltada d'aigua i sumida en un enfrontament de caire sobirania, acolliria els ignasians desterrats. Però quan el capità Barceló arribà a Bastia, el comandant francès Marbeuf informà que no podia autoritzar el desembarcament perquè no tenia el consentiment de la Cort de Versalles —les autoritats militars franceses, a requeriment de Gènova, tenien el control dels ports corsos en aquest context de guerra. L'atordiment de Barceló era tremend: es trobava sense saber què fer, ancorat davant el port d'una illa en guerra i amb queviures per a poques setmanes. Al cap de dos mesos Barceló rebé, finalment, el permís de poder desembarcar els religiosos en els ports corsos, a excepció de Bastia.

Després d'esquivar molts problemes, els jesuïtes de la província d'Aragó van ser desembarcats a Bunifazzu, al sud de l'illa, un bastió genovès encerclat per una alta muralla i la mar; els andalusos, a Alghajola; a la ciutat d'Aiaciu, els de la província de Toledo, i a Calvi, els de Castella i alguns de la província Bètica.

Bunifazzu està envoltat de penya-segats i precipicis. S'hi accedia per un pont llevadís i els seus carrers eren estrets, tortuosos i mal empedrats. Escriu un jesuïta de la província d'Aragó que «de este lugar dixo uno lo que se dice del Infierno: lugar de todos los males, sin mezcla de algún bien. Yo, por lo que vi, puedo decir a lo menos, que es un lugar de todas las incomodidades».³

La majoria de les cases del poble eren petites i molt inhòspites, i, per a allotjar-s'hi, aprofitant la demanda tan urgent, els bonifacins cobraven als religiosos proscrits uns preus abusius en concepte de lloguer. Un regular de la província d'Aragó assegura que l'allotjament de molts jesuïtes a Bunifazzu era en «cuartitos, y en entablados, junto a los tejados, colocando ya 4, ya 6 en cada uno según su capacidad, y necesitados muchos como otros en la

Ciudad, a juntarse para comer por no tener cocina, ni donde disponerla en su triste alojamiento».⁴ I el pare aragonés Larraz diu que «vivían en una misma habitación cuatro, seis y siete [jesuïtes], según el número de camas que cabían en el suelo [...] tenían que sufrir añadida la suciedad y apretura de la habitación, otras molestias mayores» (Benítez i Riera, 2006: 74).

Altres jesuïtes es van allotjar en el convent dels frares dominics i també en el dels franciscans, a més de quatre oratoris o ermites que es trobaven als afores del poble, on van ser instal·lats els joves escolars. El pare Nonell (1893: 272) descriu la situació tan miserable i pobríssima en què van haver d'allotjar-se aquests jesuïtes, amb uns llits estesos

sobre el suelo duro, apenas quedaba entre una y otra hueco suficiente para pasar una persona y tener arrimado a la pared un cajoncillo con un miserable repuesto de ropa y algún libro. Allí no había ni sillas, ni bancos, ni mesa; y servía de todo el colchoncillo con un doblez. La misma pobreza aparecía en el ajuar de mesa y de cocina. Las paredes estaban llenas de grietas y hendiduras; las puertas y ventanas, desvencijadas y rotas, apenas se tenían sobre sus goznes; el suelo echaba humedad por todas partes.

Per una carta del jove jesuïta de Murla (la Marina Alta) Josep Reig i Riera,⁵ que envià al seu germà Bernat, datada a Bunifazzu el 28 d'abril del 1768, sabem algunes coses d'aquest municipi i de la vida acadèmica dels jesuïtes en l'exili cors. El religiós, a més de descriure els patiments i les dificultats amb què es van trobar a Bunifazzu, tot dient que «aquí tenemos que sufrir tantas calamidades con el sobresalto y tumulto de guerra, que

3. ARSI, *Arag.* 33, *De exilio Provinciae Aragoniae Societatis Iesu et de aliis rebus eiusdem Societatis post generalem suppressionem*, P. Hispà N. N. Ferrara, 7 d'octubre del 1773, f. 24 v.

4. ARSI, *Arag.* 32, *Comentario para la historia de la expulsión de la Provincia de Aragón*, cap. XX, f. 168.

5. Ingressà a la Companyia de Jesús el 2 de febrer del 1761 i feu el noviciat a Tarragona. Estudià Humanitats també a Tarragona. En el moment de l'expulsió era escolar a Calataiud, on estudiava Filosofia. Va ser embarcat a Salou en la sagetia San Antonio. Estigué exiliat a Ferrara, primer, i a Bolonya, després. El 1798 va poder tornar al seu país, però el 1801 va ser expulsat novament. Fou autor d'escrits llatins i teològics i va ser dels pocs religiosos que rebé el premi de la segona pensió el juny del 1805. Sobre aquest jesuïta, vegeu Giner Guerri, 1995: 429-433.

Fragment d'un gravat
de Bunifaziu (Còrsega)
(Col·lecció privada)

mejor sería morir, que vivir de este modo», també parla de com s'havien représ els estudis i de la creació d'acadèmies literàries on «no hay género alguno de letras que no lo cultiven todos a porfía con una emulación y estímulo grandísimos» (Nó-nell, 1893: 292-294).

Des que els jesuïtes valencians van ser embarcats a Salou, la seua sort fou molt diferent de la dels jesuïtes d'altres províncies. I no només pel bon tracte que van rebre del capità Barceló, sinó també per la bona disposició i per les influències d'un company jesuïta, el pare aragonés Josep Pignatelli, que en tot el temps que durà el forçat exili feu servir el seu noble llinatge perquè els seus germans de religió no passaren privacions i visqueren —i també moriren— amb la major dignitat possible.

Abans que els jesuïtes arribaren a Bunifazziu, els pares Marc-Antoni Carbonell i Miquel Bosch, tots dos de la casa professa de València, van faltar a començament de juliol del 1767 a Bastia, en una casa de particulars que els havien acollit per a morir dignament. A la darrerria de juliol del mateix any, en el port d'Aiacciu moriren a bord els jesuïtes Ignasi Canicia, del col·legi d'Alacant, i Bernat Ximeno, de la casa professa de València, i el 12 d'agost va morir Narcís Riera, del col·legi de Girona. Al novembre

van morir també a Aiacciu el pare Josep Cots, del col·legi d'Oriola, i el germà Vicent Lores, del col·legi de Gandia, que havien arribat a l'illa amb els procuradors expatriats.

Les crisis emocionals, agreujades pels patiments econòmics, situà els bandejats en una situació psicològica insuportable. Alguns regulars, envaïts pel desànim i la desesperació, van optar per abandonar la Companyia, com fou el cas, per exemple, de Josep Sirvent, natural d'Ibi, escolar del col·legi de Sant Pau de València, que abandonà l'orde el 9 de setembre del 1768. Posteriorment exercí la medicina a Gènova, ciutat on es casà i tingué sis fills. Alguns religiosos, enfonsats davant l'horror d'un futur incert, marxaren a terres hispàniques, on van ser detinguts, empresonats i deportats a la península italiana. I és que cap exjesuïta podia tornar al seu país encara que abandonara el sacerdoci o l'orde i quedara com a seglar (Monjo i Dalmau, 2023: 145).

Un any després que els regulars valencians hagueren desembarcat a Bunifazziu, Gènova, incapaç de neutralitzar l'alçament independentista, va malvendre l'illa de Còrsega —per dos milions de francs— al rei de França Lluís XV. Aquest, que ja havia dissolt la Companyia en els seus dominis el 1764, no tardà a expulsar els jesuïtes hispànics del

territori cors. Al setembre, quan l'illa havia passat a plena sobirania de França, els ignasians van ser embarcats i enviats a la costa italiana.

El jesuïta Josep Reig es queixava del mal tracte que rebien els ignasians per part dels oficials francesos. Assegura que en els vaixells «se portaron muy duros y muy crueles con nosotros, hasta el extremo de negarnos en el camino lo necesario para la vida. Pues muchas veces nos obligaron a alimentarnos con trigo podrido, agua corrompida y un vino que se iba poniendo agrio» (Nonell, 1893: 326).

L'èxida de Còrsega fou molt agitada. Quan els religiosos arribaren a la costa genovesa es van trobar amb una nova sorpresa: l'ordre de no poder desembarcar i sense la possibilitat de tornar als regnes hispànics, ja que Madrid persistia immutable en la resolució que passaren a establir-se als Estats del papa. Com un malson, la vida dels errants apàtrides tornava a complicar-se.

La situació era extrema i el drama, gran. Semblava que el món s'havia posat en contra d'aquests homes de religió: expulsats del seu país pel rei; rebutjats pel papa en arribar a Civitavecchia; abandonats a Còrsega en plena guerra sobiranista; i ara Gènova no els admetia, Roma seguia mantenint les portes tancades —el papa se'n va desentendre per mantenir el torcebraç amb el monarca hispànic— i els patrons de les embarcacions estaven desesperats per desfer-se de la religiosa càrrega al més aviat possible i així poder tornar a França.

El pare Vicent Olcina recollí unes commovedores paraules que va pronunciar un dels patrons dels vaixells, Monsieur Ollivier. El text és així d'eloqüent:

¿Qué raza de gente tan maldita sois vosotros que nadie os quiere? En tantos años que navego y en tantos viajes que he hecho, jamás me ha sucedido lo que ahora. Yo he llevado cargamento de puercos en este mi bastimento; y llegado al puerto, desembarqué luego los puercos. He conducido en él turcos; y lo mismo fue llegar al puerto, que desembarcarlos. En fin yo he traído a bordo familias de judíos; y también los desembarqué luego en el puerto: Y a vosotros ninguno os quiere admitir ni dar entrada: ¿qué diablos de gente sois vosotros? (Nonell, 1893: 315).

Els jesuïtes se sentien desolats, angoixats, desasossegats, apesats pel maltractament que rebien dels francesos i neguitosos per desembarcar al més prompte possible. Finalment, els regulars van poder posar peu a terra a Sestri Levante. Ací foren allotjats, provisionalment, en dos convents —un de frares dominics i l'altre de caputxins—, en la llotja i en un hospital.

Davant aquesta situació, el papa va acceptar —però de forma tàcita— els jesuïtes hispànics desterrats. No tenien autorització oficial del pontífex per a entrar als estats de l'Església, però tampoc se'ls va impedir el pas. I és que després d'unes tibants negociacions entre els diplomàtics de Carles III i la cort de Roma, el summe pontífex es va veure obligat a acollir en els seus dominis els religiosos bandejats. Amb limitacions, això sí: només podien cercar refugi a les legacions de Bolonya, Ferrara i Ravenna.

L'EXILI ITALIA

Amb un complicat i dur pelegrinatge des de Sestri fins als Estats Pontificis, els regulars —uns caminant i altres muntats en ases— van travessar els Apenins i, seguint la vall del Po, arribaren a la legació pontificia de Ferrara, on els valencians es van instal·lar a l'octubre del 1768. Un viatge ple de dificultats, i no només per l'estat tan descuidat dels camins i per les inclemències del temps —amb pluja, vent i fred—, sinó també per la mala alimentació que van haver de patir i per l'elevat preu que van haver de pagar per a pernoctar.

No sense dificultats, els jesuïtes van haver de llogar cases a Ferrara i intentaren viure organitzats en les mateixes comunitats que tenien a la península. Els de València s'instal·laren en un edifici anomenat Goretti, al carrer de Sant Romà; els de Barcelona, a la casa Mirogli (més tard es traslladaren a la dels Rimbaldesi); i els de Saragossa s'establiren a la casa Bevilacqua, a la Piazza Nuova (Benítez i Riera, 2006: 180). Així, no van tindre més remei que quedar-se en habitacions petites, incòmodes i brutes, a causa del desori pel gran nombre de jesuïtes arribats a Ferrara al mateix temps i trobar-se ja allotjats en la ciutat una gran part d'ignasians arribats de les jesuítiques províncies d'ultramar, sobre-

tot del Perú. A aquesta dificultat, també s'hi havia d'afegir el dolor i l'enyorança d'uns religiosos destruïts psicològicament.

Aquests regulars van estar sempre controlats pels comissaris reials, els quals informaven puntualment a Madrid sobre el seu comportament, i els jesuïtes indòcils eren amenaçats amb la suspensió de la pensió —la moneda estava devaluada i la paga era impuntual—, molt necessària per a poder viure.

El P. Antonio Mazzarini, rector del col·legi jesuïta de Ferrara, va permetre que els novicis de la província d'Aragó i l'escola d'Humanitats s'instal·laren en el seu centre. I a la ciutat es van crear tres filosofats: el de Girona, el d'Urgell i el de Gandia. Disposades així les coses, es va obrir el nou curs, que era ja el segon que es feia en el desterrament (Benítez i Riera, 2006: 198). La proximitat de les ciutats universitàries de Bolonya i de Venècia (nuclis intel·lectuals molt importants) animava la vida cultural de Ferrara i els jesuïtes valencians se'n beneficiaven.

LA SUPRESSIÓ DE L'ORDE DE SANT IGNASI

Amb la mort de Climent XIII, els cardenals es van reunir en conclave per a elegir successor. Aquesta assemblea de cardenals electors va ser de les més llargues i polèmiques de la història de l'Església, i la qüestió jesuïta va estar-hi present. El 19 de maig del 1769 va ser elegit papa fra Lorenzo Ganganelli (Climent XIV), un franciscà conventual considerat antijesuïta.

Sota la pressió de les corts borbòniques —no es conformaven amb l'expulsió dels jesuïtes i ara forçaven la supressió de l'orde—, el 21 de juliol del 1773 el papa signava el breu *Dominus ac Redemptor*, pel qual la Companyia de Jesús quedava abolida. La terrible notícia de l'extinció de l'orde de sant Ignasi arribà prompte a Ferrara.

El colp va ser dur per a aquests homes de religió. Un jesuïta anònim es queixava en una carta de com els regulars de la Companyia havien estat tractats els darrers anys, «con la mayor inhumanidad, desterrados, encarcelados, extinguidos, infamados, despojados de todos sus bienes, y haciendas, y pisa-

dos como las uvas en el lagar [...] han sido condenados a la confiscación, a la infamia, y a la universal ruina, y destrucción».⁶

El 28 d'agost del 1773 els jesuïtes valencians van ser convocats per a rebre de manera oficial la fatal comunicació papal. La lectura del breu d'extinció de l'orde ignasià la va fer el vicari general de l'arxidiòcesi de Ferrara, Tirso Pagliarini. Aquest es va reunir amb els expatriats en les tres cases que tenien a la ciutat per a fer-los la lectura del document pontifici. Des d'aquell mateix moment deixaven de ser jesuïtes i van haver d'acceptar un desenllaç que no pensaren mai que arribaria (Monjo i Dalmau, 2023: 247).

Afligits, angoixats i consternats, els jesuïtes no van poder sopar ni aclucar l'ull en tota la nit. Així ho assegura el pare Manuel Luengo (2013: 339), de la província de Castella, quan diu que els religiosos de la seua comunitat estaven

faltos de sueño y alimento, oprimidos del dolor, de la pena y la fatiga y hartos de llorar, andamos todos pálidos, transidos, desmayados y casi sin alimento y a manera de hombres atónitos y turbados que están fuera de sí y casi locos, llenos de inquietud y de zozobra, sin gusto para leer, escribir, estudiar ni para cosa alguna, vamos de aposento en aposento y de casa en casa a hablar unos con otros, a respirar, a desahogarnos y consolarnos, si fuera posible en tanto afán y congoja.

Suprimits, empobrits i sense possibilitats de tornar al seu país, els ara exjesuïtes intentaren refer les seues vides integrant-se en la societat italiana. Mentre els germans buscaren guanyar-se la vida en les activitats manuals, feines precàries i quasi sempre molt mal remunerades, els sacerdots van quedar com a clergues seculars, és a dir, sense vida comunitària i sense sotana jesuïta.

L'expulsió d'aquests homes de religió, però també de lletres —erudits i literats—, tingué una conseqüència cultural imprevisible, ja que van irrompre amb força creativa en l'exili. S'insertaren en la cultura italiana i participaren molt activament en la vida

6. *Archivum Historicum Societatis Iesu Cataloniae* (d'ara endavant AHSIC), ACEX 13.03 «Cartes curioses / Sobre el noviciat a Rússia», f. 226-227.

intel·lectual del país i dels corrents de pensament europeu, especialment els valencians i els catalans, amb una *forma mentis* més oberta (Batllori, 1998). Com si ho feren en la seua llengua materna o en castellà, els jesuïtes valencians i catalans escrivieren obres crítiques i històriques tant en italià com en llatí, una actitud molt diferent de la dels regulars castellans, que es van mantindre sempre fidels a la llengua castellana i als costums espanyols, i contraris a

les esglésies i en cementeris de Ferrara, Bolonya, Gènova, Venècia i Roma.

RESTAURACIÓ I RETORN DELS JESUÏTES

Quaranta-set anys després de l'expulsió dels jesuïtes hispànics, els supervivents van rebre la butlla de Pius VII *Sollicitudo omnium ecclesiarum* (1814), que restablí la Companyia de Jesús a tot el món. A més,

Vista de Ferrara. Foto: José Manuel Carrillo

l'obertura intel·lectual dels jesuïtes de parla catalana. I és que els valencians i els catalans van ser molt receptius a la filosofia moderna i a la cultura il·lustrada.

Els jesuïtes desterrats trobaren la mort en llur exili i els seus cossos quedaren soterrats en terres llunyanes. I és que van ser molts els ignasians valencians difunts que van ser sepultats davall les lloses de

el rei Ferran VII —per conveniència— considerà falses les acusacions que s'havien llançat contra els jesuïtes durant el regnat del seu avi Carles III i els pocs supervivents al llarg exili van poder tornar al País Valencià a començament de desembre del 1815.

Els ignasians restaurats centraren els esforços, principalment, a reprendre les seues activitats pasto-

rals i educatives, però no quedaren exempts de sobresalts, ja que en els segles XIX i XX els regulars de la Companyia patiren noves suspensions i exilis.

CONCLUSIONS

L'expulsió de la Companyia de Jesús serví d'avertiment a tots aquells que s'atreïren a posicionar-se en contra de la doctrina imperant a la cort absolutista de Carles III. El rei, mitjançant un acte de regalisme despòtic, desterrà uns súbdits religiosos que considerava que no se li sotmetien totalment i els envià al papa —un altre sobirà—, al qual li devien obediència pel seu quart vot.

Si a Bunifazziu els bandejats van rebre infinites mostres de generositat dels frares dominics, a Ferrara van ser tractats amb respecte i humanitat pels jesuïtes de la ciutat. Una situació molt diferent de la que van haver de viure els regulars castellans confinats a Bolonya, on van ser tractats pels seus companys italians amb aprensions i també amb un cert rebuig.

Mentre que els jesuïtes castellans es mantingueren aferrats a la tradició i a la seua llengua materna i optaren per l'immobilisme intel·lectual, els valencians i els catalans van ser els que s'aproparen a la cultura de la Il·lustració per intentar conciliar fe i raó i escrigueren obres en llatí i en italià, llengua que feren seua.

BIBLIOGRAFIA

- Batllore, M. (1998) *Els catalans en la cultura hispanoitaliana*, València: Eliseu Climent.
- Benítez i Riera, J. M. (2006) *El destierro de los jesuitas de la «Provincia de Aragón» bajo el reinado de Carlos III. Crónica inédita del P. Blas Larraz S. I.*, Roma: Pontificia Università Gregoriana.
- Fernández Arrillaga, I. (2002) *Éxodo y exilio de los jesuitas españoles según el diario inédito del P. Luengo (1767-1814)*, Alacant [Tesi doctoral].
- (2002) *El destierro de los jesuitas castellanos (1767-1815)*, Valladolid: Junta de Castilla y León.
- (2006) «El extrañamiento de los jesuitas valencianos», dins E. Giménez López, (ed.), *De cosas y hombres de nación valenciana. Doce estudios en homenaje al Dr. Antonio Mestre Sanchis*, Alacant: Universitat d'Alacant, 341-375.
- Ferrer Benimeli, J. A. (2013) *Expulsión y extinción de los jesuitas (1759-1773)*, Bilbao: Mensajero.
- Giménez López, E. (2007) «Jesuitas», dins J. Canal (ed.), *Exilios. Los éxodos políticos en la historia de España. Siglos XV-XX*, Madrid: Sílex.
- (2010) «El antijesuitismo en la España de mediados del siglo XVIII», dins E. Giménez López (ed.), *Aspectos de la política religiosa en el siglo XVIII. Estudios en homenaje a Isidoro Pinedo Iparraguirre S. J.*, Alacant: Universitat d'Alacant, 19-58.
- Giménez López, E. i Martínez Naranjo, F. J. (2009) «La expulsión de los jesuitas de Cataluña», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XX, 115-136.
- Giménez López, E. i Martínez Gomis, M. (1997) «La llegada de los jesuitas expulsos a Italia según los diarios de los padres Luengo y Paramás», dins Giménez López, E. (ed.), *Expulsión y exilio de los jesuitas españoles*, Alacant: Universitat d'Alacant, 197-211.
- Giner Guerri, S. (1995) *Historia de Murla*, Alacant: Institut de Cultura Juan Gil-Albert.
- Luengo, M. (2013) *Diario de 1773. El triunfo temporal del antijesuitismo*, I. Pinedo Iparraguirre i I. Fernández Arrillaga, (eds.), Alacant: Universitat d'Alacant.
- March, J. M. (1935-44) *El restaurador de la Compañía de Jesús: Beato José Pignatelli y su tiempo*, Barcelona: Revista «Ibérica», 2 vols.
- Monjo Dalmau, F. J. (2023) *Desterrats per ordre de Carles III. El llarg exili dels jesuïtes valencians*, València: Publicacions de la Universitat de València.
- Nonell, J. (1893) *El V. P. José Pignatelli y la Compañía de Jesús en su extinción y restablecimiento*, Manresa: Ediciones San José, 3 vol.
- O'Malley, J. (2016) *¿Santos o demonios? Estudios sobre la historia de los jesuitas*, Bilbao: Grupo de Comunicación Loyola.

05

L'efecte modernitzador de l'estada a Nord-amèrica en l'emigració valenciana

THE MODERNIZING EFFECT OF THE STAY IN NORTH AMERICA ON VALENCIAN EMIGRATION

JULI ESTEVE CARBONELL
Director d'InfoTV. València.
juli@infotelevisio.com
ORCID: 0009-0003-7449-7320

rebut: 21/04/2025
acceptat: 04/05/2025
publicat: 20/11/2025
<https://doi.org/10.28939/iam.debats-139.5>
debats #139 (p. 76-87)

Josep Vicent Moncho Soliveres, de Tàrbena, a l'esquerra, amb cinc amics del poble. Foto cedida pel CERM

RESUM

El 1906 arriba a Montreal la primera expedició de jornalers valencians a Nord-Amèrica, 10 homes d'Orba que viatjaren farts del caciquisme imperant a la Marina i els voltants i de la misèria i els abusos generalitzats que produïa el sistema, i desfaenats alhora per l'avanç de la fil·loxera, que matava tota la vinya. L'enorme esclat migratori així provocat s'emportà moltíssimes persones a les destinacions tradicionals (Algèria, Cuba, l'Argentina...) i ara també a Nord-amèrica. Darrere dels *Deu d'Orba*, una investigació pròpia xifrà en 15.768 els emigrants valencians arribats al Canadà i els EUA fins el 1920, quan Washington tancà la frontera per als pobles mediterranis. L'èxit sobtat de l'opció nord-americana vingué d'unes diferències salarials impensables. Als que més temps treballaren i visqueren a Nova York o Connecticut, els capgirà la percepció del món, la mentalitat i la vida sencera. En tornar, eren persones diferents, més obertes i més lliures i sense els prejudicis i les pors ancestrals. Foren alcaldes de la República als seus pobles i esdevingueren models de modernitat. I educaren els fills i les filles d'una manera més igualitària, espentant-los a estudiar carreres per a ser persones de profit.

Paraules clau: modernitat; endarreriment; caciquisme; fil·loxera; igualtat; analfabetisme

ABSTRACT

In 1906, the first expedition of Valencian laborers arrived in Montreal—ten men from Orba who traveled, fed up with the mistreatment by the landowners who dominated the region of La Marina and its surroundings, as well as the widespread poverty and abuses produced by the system. At the same time, they were left unemployed by the advance of phylloxera, which was devastating the vineyards. This massive migratory wave led many Valencians to traditional destinations such as Algeria, Cuba, and Argentina, but now also to North America. Following *the Ten from Orba* our research estimated that 15,768 Valencian emigrants arrived in Canada and the United States until 1920, when Washington closed its borders to Mediterranean peoples. The sudden success of North America as a destination stemmed from an unthinkable wage disparity. Those who worked and lived for extended periods in New York or Connecticut experienced a radical shift in worldview, mentality, and way of life. Upon their return, they were different people—more open-minded, liberated from ancestral fears and prejudices. Many became mayors during the Spanish Republic and symbols of modernity in their hometowns. They also raised their children with a more egalitarian mindset, encouraging them to pursue higher education and professional careers.

Keywords: modernity; underdevelopment; caciquism; phylloxera; equality; illiteracy

Un grup d'emigrants valencians, alguns d'ells amb instruments musicals.
Foto cedida per l'Associació Els Pòrxens, de Pedreguer.

UNA RECERCA EXHAUSTIVA ALS ARXIS I UN TREBALL DE CAMP DE 700 ENTREVISTES

Del *Montgó a Manhattan. Valencians a Nova York* és el nom d'un projecte de recerca històrica i periodística i de la sèrie de quatre llargmetratges documentals (Esteve, InfoTV, 2014-2015) que se'n va derivar. També hi ha una versió escrita d'aquest treball (Esteve, 2021). La primera fase de la investigació se centrà en els arxius dels Estats Units i del Canadà. Fou una consulta exhaustiva de les llistes de passatgers dels milers de vaixells arribats als ports atlàntics d'aquells dos països des d'Espanya i França, entre el 1900 i el 1920, accessibles des de www.ancestry.org i www.statueofliberty.org/ellis-island/. Entre els milions d'entrades revisades, foren detectats 15.768 valencians (el 93,34% eren homes i el 6,66%, dones). La informació recollida incloïa els noms i cognoms, l'edat, els municipis de naixença i residència, la ciutat de destinació, l'ofici, la persona que coneixien allà, algun viatge anterior o els diners que duïen a la butxaca. Amb aquests coneixements es pogué abordar tot seguit un treball de camp forà mida per a localitzar i entrevistar unes set-centes

persones, descendents dels emigrats, en una setantena de pobles, quasi tots els de la Marina Alta, del nord de la Marina Baixa i del sud de la Safor, on més emigrants es van trobar, i alguns altres més dispersos de la Vall d'Albaida, el Comtat, la Ribera, la Plana Baixa o el Racó d'Ademús, les altres comarques afectades pel fenomen.

Entre d'altres, un objectiu insistent en les entrevistes fou palesar la influència que aquella experiència havia tingut en les persones emigrades, que havien viatjat des d'un entorn pobre i endarrerit fins al país més ric i modern del món. El contrast era tan gran *a priori* que l'impacte també devia haver sigut considerable i degué deixar senyal en els retornats, més com més temps hagueren estat allà i especialment si havien viscut en zones urbanes.

UN PAÍS DE SECÀ, TERRATINENTS, ABUSOS, ANALFABETISME I FIL·LOXERA

En aquells anys, al regadiu de la Ribera del Xúquer i les hortes de València i Gandia, els camps solien ser dels amos però els llauraven els arrendataris, lliures per a buscar conreus i tècniques més rendibles i treballar el que fera falta per a millorar els beneficis,

sempre que pagaren la renda al senyoret. Però a la zona zero de l'emigració a Nord-amèrica, la València de secà que representava la Marina i els voltants, la terra l'explotaven directament els terratinents, que llogaven a la plaça la mà d'obra que necessitaven, barata i abundant (Millán, 1990; Ruiz, 1990). La falta d'alternatives i la concentració de la propietat en poques mans propiciava tota classe d'abusos als treballadors, sobretot quant al jornal, però les entrevistes també documentaren casos de maltractaments verbals i psicològics i represàlies contra el jornal·ler que no s'humiliara davant els capritxos del cacic. Entre altres informants, Segismundo Blanco, de Murla, contava el cas d'un ric que, només per a remarcar qui era amo i qui criat, era capaç de demanar-li a la dona d'un jornal·ler el dinar que duia al marit, a peu des del poble fins al bancal, se'l menjava i després «cagava o pixava en el perol». O comprava un cabàs de taronja d'un carro que passava i començava a tirar-ne als seus jornal·lers, «a vore si tenia punteria». I els que tenien pansa al sequer, si es posava a ploure, havien de córrer a posar a cobert la del senyoret i deixar perdre la seua «si no volien quedar-se tot l'any sense jornal».

Lligada a aquest estat de les coses, com a causa i també com a efecte, apareix una dada ben significativa: els partits judicials de Pego, Callosa d'en Sarrià i Dénia, als quals pertanyien els pobles amb més emigració, registraven en el cens del 1900 uns índexs altíssims d'analfabetisme: respectivament, del 83,83, el 83,36 i el 77,31% de la població, per damunt del 74,27% de València país i el 59% del total estatal (Fons documental de l'Institut Nacional d'Estadística). Sense escolarització, aquell entorn generava només mà d'obra no qualificada, sense cap possibilitat d'ascens social i amb una dependència absoluta del jornal que dictava el cacic, cosa que impedia qualsevol reivindicació laboral.

El jornal permet mesurar la injustícia. Quan a l'Horta o la Ribera ja es pagaven dos pessetes al dia, als secans de les comarques centrals, més lluny de la modernitat i dels drets civils, només se'n pagava una. I menys encara en llocs més aïllats, com Salem o Alpatró, on l'abús quedava impune més fàcilment i a penes es guanyaven tres quinzets i 60 cèntims, res-

Natividad i Consuelo Borràs fotografiades a New Britain, Connecticut

pectivament, segons expliquen Guillem G. Banyuls i Joaquim Cervera. A raó de dos o tres jornals per setmana com a molt, un adult podia ingressar de 100 a 150 pessetes l'any. I només qui podia ho complementava criant algun animal a casa —un porc, gallines o conills— i sembrant verdura en un bancalet mínim a prop del riu o de la font. Per això, els informants al·ludeixen tant a la vida precària i miserable dels avantpassats: a fets com que «anava descalç fins que no es pogué fer ell mateix unes espadnyes» (Guillem G. Banyuls, Salem); que «a casa, per a sopar, es partien una sardineteta entre quatre: un dia tocava el cap; l'altre, el llom; i l'altre la cua; i anava rodant» (Paula Peiró, Potries); que «els homes, mentre tonyaven, si trobaven una xona o un caragol moro, se

Família de Xaló a Nova York durant la guerra de 1936-1939

l'amagaven; i eixe era tot el bou o el *cerdo* que les dones posaven en l'arròs» (Salvadora Bertó, Miramar), o que «no feien paella, *lo* que més agradava, perquè es gastava més arròs. Si era arròs caldós, amb la mitat feien el plat» (Andreu Ginestar, Benimeli).

I la mateixa insuficiència crònica podríem trobar en altres àmbits: qui es casava no tenia sempre una casa pròpia; la mortalitat era alta, especialment entre la infantesa; sense cap control de la natalitat, les famílies eren molt nombroses; l'escola, pràcticament inexistent, com també la protecció social i la sanitat pública. L'esperança de vida era baixa i les esperances en la vida, també. I tot anà a pitjor quan la fil·loxera arribà a la Marina el 1904 (Millán, 1990; Piqueras, 2005). En un parell d'anys, la plaga s'estengué i «es van secar totes les parres», en expressió de Francisco Vicens, de Pego.

L'EMIGRACIÓ COM A ALTERNATIVA PER A SOBREVIVRE

Sabedors tots que allò significava quedar-se uns quants anys sense jornals, la solució general a esta desfeta fou l'emigració. La fugida fou massiva cap a les destinacions habituals, com Algèria, Cuba i l'Ar-

gentina. De Xaló, per exemple, centenars de veïns se n'anaren a San Juan. I el mateix passà a tota la Marina. Matías Mengual, de la Vall d'Ebo, conta Emili Aragó, net seu, que fou un dels que acudí a la crida de Blasco Ibáñez per a fundar Nueva Valencia, a la província de Corrientes. Del mateix poble, Joaquina Massanet explica que la seua àvia anà a l'Argentina a criar xiquets, però fins que, molts anys més avant no li ho contà una altra dona del poble, no va saber com feien aquelles dides per a mantindre la lactància durant els quaranta dies de viatge: «Ai, filla, és que dúiem un gosset!». I el cadelllet mamava d'elles. Vicent Tur, de Parcent, pare adoptiu de Floren Bujedo, també anà a l'Argentina, «però allò no li va agradar massa i va pujar cap a l'Equador, Veneçuela... i va estar set anys perdut en l'Amazonia!». I és que l'Argentina era, en paraules d'Isabel Montiel, de Bolulla, incorporades al bagatge de la seua família, «un país on vas i no tornes, perquè a l'Argentina hi ha menjar, però no hi ha diners. En canvi, a Nova York vas i vens amb la butxaca plena».

Això encara no se sabia, però es va descobrir a partir del 6 de setembre del 1906, quan el *Carthagi-*

Emigrants valencians arribats a l'Amèrica del Nord, en xifres absolutes i percentatge									
Any d'arribada	1901	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911
Nombre d'arribats	1	8	1	11	7	23	26	124	133
% sobre el total	0,006	0,051	0,006	0,070	0,044	0,146	0,165	0,788	0,845
Any d'arribada	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920
Nombre d'arribats	427	1.318	853	41	940	1.971	724	975	8.006
% sobre el total	2,714	8,376	5,421	0,318	5,976	12,525	4,601	6,196	50,877

Font: elaboració pròpia, amb les dades recollides en ellisland.org i ancestry.org

nian, procedent de Le Havre, va deixar a Montreal la primera expedició valenciana a Nord-amèrica. La formaven deu homes d'Orba, que començaren a contar, per carta o en tornar, que allà no guanyaven aquelles 150 pessetes de jornal en un any, com ací. Ni en un mes. Les guanyaven en una setmana! I això significava que en un any allà podien cobrar el jornal de cinquanta anys ací i tornar a casa, en dos o tres anys, amb diners suficients per a tota la vida. O per a tindre casa i terra pròpies i trencar per a sempre la dependència ancestral dels senyorets. L'efecte de crida de la notícia fou extraordinari: el 1910 ja hi havien emigrat 170 valencians més; a finals del 1912, més de 750, i només el 1913 hi arribaren 1.318 emigrants, 599 dels quals integrats en l'expedició valenciana més gran que s'ha registrat mai, la que recalà a Nova York, amb destinació a Montreal, el 13 de maig del 1913, a bord de l'*Antonio López*. Havia salpat el 27 d'abril del port de València, enmig d'un silenci sepulcral de la premsa local, on no apareix cap menció a aquest gran moviment de persones. Tampoc s'ha pogut localitzar cap fotografia ni d'aquest ni de cap dels centenars d'embarcaments d'emigrants valencians que hi hagué fins al 1920 als ports de València, Barcelona o als de França. D'exportacions de ceba a Anglaterra des de mitjan segle XI, n'hi ha moltes a la Biblioteca Valenciana. Però d'aquesta gent, pobra de solemnitat, segurament bruta i mal vestida, però digna i valenta com poques, ni una. L'aporofòbia no és cap invent recent, pel que es veu.

UN PARADÍS DE MODERNITAT QUE ENLLUERNA

El país que troben allà els fa emmudir i badar la boca. La immensa majoria dels desplaçats no havia estat mai a cap ciutat. Vivien en pobles amb cases d'una o dos plantes; sense clavegueram, aigua corrent ni energia elèctrica, i amb carrers sense asfaltar per on només circulaven matxos i carros, perquè de cotxe «només en tenia el ric», com subratlla Tònica Signes, informant de Gata. El Nova York que troben a la primeria del segle XX ja té edificis de més de cent metres, que ostenten rècords efímers en una ciutat que grata el cel cada volta a més altura, des de terrasses accessibles convertides ja aleshores en atracció turística gràcies als ascensors. Molts d'aquells pioners valencians visqueren l'experiència de pujar per un dòlar a les finques més altes del món, el Singer Building (1908-1909), de 187 metres; la Metropolitan Life Tower (1909-1913), de 213 metres, i el Woolworth Building (1913-1929), de 241 metres, precursors del Chrysler i l'Empire State, els grans símbols de Manhattan fins a l'erecció del World Trade Center el 1971. «Per a ells, eren com caixetes, les unes damunt de les altres. No podien imaginar-se que la gent visquera en pisos», diu Teresa Morell evocant les narracions del seu avi Josep Morell i dels orbers que viatjaren amb ell el 1914. Fabià Ferrer, en tornar a Tàrbena, contava als amics que «hi havia cases que, tirant una pedra dos voltes, no arribaves», perquè «eren deu voltes *as* campanar». Els amics, naturalment, no se'l creien i se'n burlaven.

Ben significativa d'aquest xoc sobtat amb la modernitat és també la història que conta Glòria Gassent, de Xàbia, del seu *uelo* Artur: «Un dia berenaven a vora riu, al costat d'un pont grandíssim, van vore un barco que entrava i digueren: "Ara quan arribe al pont, què farà eixe barco? I quan el barco arriba, el pont comença a obrir-se i ens vam quedar amb la boca oberta"». I quedaren igual d'impactats pel pont de Brooklyn, les llums de la nit, l'estàtua de la Llibertat, les màquines de monedes que servien plats preparats o llavaven la roba, els automòbils que omplien els carrers, els grans magatzems, els ascensors, els mocadors de paper, els objectes de plàstic, el cine i el teatre, el metro, el telèfon, els ous en abundància i la carn «d'un dit de gros» (Domingo Femenia, Xaló), la calefacció a les cases i els quartos de bany, «quan ací teníem excusats que havíem de traure» (Vicent Calafat, la Font d'en Carròs). Tan difícil de creure podia resultar tot allò que, quan Tadeu Mas, de Xaló, tornà a casa, la filla l'avisà: «Pare, això no ho conte, que el prendran per *loco* i se li burlaran». Però no s'ho podien callar i ho contaren sense parar perquè «ací era tot misèria i *brutea* i allà, meravelles» (Salvador Salort, el Verger).

També van trobar que allà la llei protegia els menors dels castics físics dels pares i els prohibia treballar abans dels setze anys. L'assistència a l'escola era igualment obligatòria i el treball de camp detectà exemples diversos de com actuava l'autoritat quan alguna família no obeïa la norma. A ca Tonica Signes es presentà una treballadora social de Newark perquè havia faltat dos dies a classe. I ni el fred glacial nord-americà servia com a excusa: Isabel Sendra, de Vilallonga, que havia viatjat amb tres criatures, pensà que, amb la nevada caiguda, com havien d'anar a escola els xiquets! A mitjan matí, un policia tocà a la porta per a preguntar què havia passat i a donar-los la solució: «Els compra vosté roba d'abric i a classe sense excuses!», segons conta el besnet, Alfred Giner.

Un cas viscut per Maria Mas, de Callosa d'en Sarrià, ajuda a entendre més encara el xoc de mentalitats. Evoca sorneguera la nora, Blanca Berenguer, que una volta qui seria el seu marit, un xiquet llavors, Vicent Llorca, caigué malalt. «Ma sogra, amb la cul-

tura que va dur d'ací, de les *ueles*, davant de tot va posar un drap roig a la perilla del quarto. I el quarto ben tancat, que no entre l'aire. I *auia*, no, que això és mal. Ací, a curar la pallola aixina. Però el xiquet tenia molta febre, ma sogra es degué *assustar* i va cridar al metge. I quan va entrar al quarto, es veu que una *brafà* el va tirar cames per amunt. I va dir: "Açò què és, què té este xiquet?". "És que té la pallola i si òbric la finestra i veu llum, es quedarà cego". I el metge va agarrar i en una *rabinà* va llevar la cortina. "Òbriga la finestra!". I el xiquet, encaset de calentura, els llavis plens de pells, de la febre: "Vull beure, vull aigua!". I el metge va agarrar un got d'aigua i li'l va donar. I la sogra: "Ai, me'l mata, me'l mata! I quina va ser la meua sorpresa que el xiquet no es va morir!".

Però més allà d'aquestes anècdotes tan bones de contar ací a amics i parents, entre els retornats, la majoria dels que se n'anaren, hi hagué qui anà més enllà i evidencià un procés d'assimilació de les novetats i de reflexió comparativa amb el país endarrerit d'on venien. Tonica Signes conta que quan son pare, Antoni Signes, arribà a la Ford de Newark, on entrava a treballar, en vore centenars de cotxes aparcats fora, preguntà estranyat: «I eixos cotxes, de qui són?». «Són dels treballadors», li contestaren els amics que li havien buscat la faena. I ell replicà bocabadat: «I com és possible que un treballador vaja en cotxe?».

Els nouvinguts a Amèrica, sobretot les dones, saben que no poden desembarcar sense la companyia d'un home adult, però també s'adonen que les lleis són més igualitàries i molt més tènue l'intens masclisme estructural que, conscients o no, han patit ací en tots els àmbits vitals. Maria Mascarell Sendra, de Vilallonga, de només nou anys quan viatjà el 1920 amb els pares, ja rebé només arribar aquesta informació, quan va sentir una viatgera: «Per fi arribem als Estats Units, el país on manen les dones!». Consol Sendra, de Pego, neta d'emigrants i emigrant ella mateixa als anys seixanta, sempre va sentir dir als avis que «si hi havia una brega en un matrimoni, era l'home a qui tancaven». I bé que ho van descobrir Joaquim Rocher, de Vilallonga, a qui haver sorprès la dona gitada amb un altre no li evità anar a la presó per haver-li pegat; i Miquel Soliveres Mas, de Tàrbe-

na, i els companys, detinguts per molestar amb floretes o el que fora unes xiques que trobaren pel carrer. Asensi Cortell, de Salem, també es va fixar que «les dones tenien llibertat per a anar-se'n de l'home si volien i quan volien, perquè hi havia divorci».

Alguns dels emigrants, educats en el masclisme convencional, se sentien incòmodes amb aquesta llibertat de les dones. Francesca Server Carrió, de Pedreguer, aporta la vivència del pare, Josep Server Roselló, que en saber de l'amo de la casa on s'hostatjava que les filles passaven el cap de setmana amb els nòvios, pensà: «Que no arribi això a Espanya!». I a Joaquim Femenia Caudeli, de Miramar, «les americanes no li acabaven d'agradar, perquè tenien “massa llibertat”», segons Joaquim Femenia Canet, fill seu. Però moltes dones emigrades agraïen aquestes diferències. Una jove de Pedreguer, de qui la informant no facilità el nom, es mostrà ben contenta d'haver-se'n anat per la llibertat de què va gaudir: «A Espanya, les mares no es fien de les filles ni per anar al cine, ni per a asentar-se al sofà. I allà la filla se'n va al cine amb el nòvio i més coses». Moltes de les valencianes emigrades trobaren a Amèrica una via d'emancipació impensable al poble, derivada d'un fet també infreqüent ací, però allà habitual: per primera volta, tingueren un treball i una nòmina i, per tant, una independència econòmica. És cert que moltes d'aquelles dones anaren al principi a atendre el marit, el pare o els germans i aprofitaven també per a guanyar algun dòlar guisant per a la resta de la colla o llavant-los la roba. Però aïlladament al principi, en la primera emigració de fins al 1920, i massivament després, les valencianes entraren a treballar a les fàbriques de Connecticut, tant del metall com tèxtils, a New Britain, Derby o Shelton, i als tallers de roba de Nova York.

Un dels signes més visibles d'aquell canvi de mentalitat rau en la roba. Els homes sense pressa per tornar ni urgència extrema d'estalviar passaren de l'espardenya d'espart, el pantaló de pana, la faixa negra i la brusa als vestits obscurs i també clars, el jupetí, el rellotge amb cadeneta i el barret de feltre o palla. A les ciutats, així de mudats arribaven a la faena i n'eixien en acabar. I no pararen d'enviar al poble fotos amb aquell aspecte elegant, perquè era la millor

Família de Pegó emigrada al complet

manera de contar com estaven triomfant a Amèrica. Les dones oblidaren també la roba negra, perquè sempre hi havia ací algun dol per dur, i el cabell recollit al tos en un figonet, i els substituïren per la moda americana que veien al cine i compraven al gran magatzem. Algunes, com Austreberta Pérez, de Palència, però casada amb Vicent Tur, de Parcent, s'habituarren a fumar allà i també ho feien ací, «tot i que era pecat», com diu amb molta retranca Floren Bujedo, la filla.

L'american way of life també incloïa l'oci. És cert que la majoria dels emigrats, capficats a estalviar com més millor, passejaven amb els companys com a distracció principal els diumenges, per a no gastar. O organitzaven balls amb l'orquestrata que havien muntat. Però també se'ls veia a l'estiu en platges i piscines i anaven al cine o a veure la Piquer al Winter Garden, de Broadway. L'adaptació a aquella vida feu que els que no pensaven tornar prompte compraren cotxes. Des dels anys vint ho van fer alguns. I del 1940 en avant, tots. Abunden les fotos que ho demostren i testimonis ben gràfics, com el de Floren Bujedo, que conta com son pare se'n comprà un: «Era de segona mà, el primer. I com que tots el passaven, va voler un cotxe nou. Va anar a la botiga i el va vore a l'*escaparate*. “Vullc eixe”. I aquells: “Àra li'n portem un com eixe”. “No. M'emporte eixe o ja no

torne". I el de l'*escaparat* cap a casa va anar!». I encertaren quan pronosticaren que aquella manera de viure arribaria ací prompte o tard.

UN CANVI PROFUND DE MENTALITAT

Als emigrats ja avesats als costums i les llibertats nord-americanes i sobretot als seus fills, escolaritzats allà i ignorants de com es vivia ací, els costà aclimatar-se quan tornaren als anys trenta, expulsats per la Gran Depressió o per la convicció que ja havien estalviat prou, sense intuir la guerra que venia. Els pobles els trobaren pràcticament com els havien deixat quinze anys arrere, encara sense aigua potable ni paviment. La potència de la xarxa elèctrica era mínima, l'enllumenament públic a penes existia, les cases no tenien electrodomèstics ni quartos de bany, es cuinava amb llenya i l'escola pública, ni quan la prioritza la República, podia comparar-se en mitjans i en eficàcia a l'americana. Josep Ramón Marcó no oblidà mai el dia que, amb vuit anys, arribà per primera volta a *Tàrbena*. «Van vindre a Callosa a arregar-mos en un carro. Quan vam arribar *as* poble, *es* carrers estaven enfangats. Plovisnava. Era tot fosc i jo estava espantat. A casa de ma *uela* tenien només una perilleta a mitja llum *as* menjador. I no res més. Tot *lo* demés era... un cresolet». Teresa Ramón, filla seua, conta que son pare no podia entendre que no hi haguera vàter. I Carme Sendra, de Pego, de tretze anys, «plorava i volia tornar a Amèrica, perquè parlava anglés i els xiquets se li burlaven», segons Maria Sala Sendra, la seua filla.

Els retornats més americanitzats tingueren una influència modernitzadora en el seu entorn, però més pel seu parar, les accions empenedores i l'obvietat del seu èxit, que per anar pels cantons predicant cap evangeli laic de progrés, perquè se sabien minoria en un món potser caduc, però poregós i reactiu als canvis. I preferiren sovint un perfil discret. Però a casa educaren els fills d'una manera més oberta i igualitària. I això ho notaren sobretot les filles. N'és un exemple perfecte la consigna, revolucionària per a l'època, per igualitària i antipatriarcal, que Artur Gasent donava als anys quaranta a les seues xiques, encara menudes, i que evoca ara Glòria, una d'elles: «Primer teniu que anar a escola i tindre una mitjana

educació. I saber *lo* que és una faena i treballar fora de casa, per a poder-vos guanyar la vida. I aixina, si l'home vos ix un gos, un *sinvergüenza* o un *borrachín*, podreu pegar-li una *patà* al cul i enviar-lo a *paseo*. Porta i fora! I *vosatros* poder viure, si teniu fills amb els fills. I si no, a soles». Vicent Fornés Costa, de Gata, deia als fills, en relació amb les netes: «Les xiquetes, que isquen a estudiar a València, que isquen!». I Fernando Pons, que tenia la filla al col·legi de les monges, a la Font d'en Carròs, volia que li inculcaren que havia d'estudiar una carrera a València. «Tenia clar que el futur estava en l'estudi i això ho va dur d'Amèrica», diu Maria, filla d'aquell emigrant. I se n'han recollit testimonis semblants a Guadassuar, Vilallonga, Pedreguer o Sanet i Negral. Aquella mirada diferent cap a la dona alguns la practicaren no sols de paraula. De Carles Sastre, de Pego, conta la filla Hermínia que cada dia agranava el carrer, una faena molt de dona llavors. I d'un altre pegolí, Vicent Briones, diu el net Enric que «quan la *uela* va caure malalta en nàixer ma mare i va estar cinc anys al llit, es va fer càrrec de tot, de netejar casa, llavar la roba, cuinar... Deia que no era cap vergonya netejar».

Aquella manera de pensar també es va reflectir en l'educació sentimental, que no tingué els rigors habituals. Batiste Moratal García, de Vilallonga, avisava la filla Glòria: «Tu ho voràs: les parelles de nòvios viuran juntes un temps. I si s'entenen, es casaran. I si no, no». La filla ho trobava atrevit i la dona li demanava que no diguera aquelles coses a la xiqueta. També s'avançà al seu temps Josep Marí, de Xàbia, que, segons les filles Inés i Pepica, ja alertava la muller: «Les teues filles tenen que tindre cotxe i se n'aniran a passejar amb el nòvio. Tu no voldràs, però elles aniran». «Sí que eres tu modern! Les meues filles, cotxe!». I primer tingueren moto i després, cotxe. Amparo i Maria Martínez, filles de Bernat Martínez Espí, de Carlet, diuen que el pare les deixava anar on volgueren, «a coses on *atres* no podien. A ballar? *Pues* a ballar. A tal poble? A tal poble, a un campament a Mallorca als anys quaranta, al bar... Tenia molta confiança. I quan vam tindre nòvios, mai *mos* posaren carabina. Era un home que, si anaves a la piscina, feia: "Ja saps nadar? Encara no et tires del trampolí?". Sempre volia espantar-nos, per

què férem més». Perfecte Moll, d'Oliva, tingué un tarannà semblant, segons comenta la filla, Maria Moll: «A les xiques no *nos* vigilaven tant de prop com *atres*. I sempre vam tindre llibertat, perquè aixina ho va vore allà». I no s'espantaren quan les parelles van començar a abraçar-se i besar-se en públic, perquè així festejaven a Amèrica.

Aquella empremta americana els espentà igualment a anar ben arreglats quan eixien de casa, amb bons abrics, vestits, sabates i barrets; a dutxar-se sovint; a llavar-se el cabell i raspallar-se les dents diàriament; a exhibir una manera de ser tolerant i emprenedora; a evitar els castics físics als fills i a demanar-los que els parlaren de tu; a dur poc de dol o gens; a interessar-se per la cultura, la política i l'actualitat; a gas-tar els primers anticonceptius, i a anunciar les novetats que vindrien i a dur-les a casa a la primera ocasió que tingueren. Bernat Martínez «només veia un electrodomèstic nou, el comprava». El mateix feia Carles Sastre: «Quan van dur l'olla exprés, la vam tindre de seguida; i la ràdio, el *butano*, el televisor, el *calentador* d'aigua, el quarto de bany, els motxos...», diu Hermínia, la seua filla. I Onofre Sendra, de Vilallonga, que muntà el primer televisor del poble, «i tots vam poder vore la boda de la reina Fabiola».

ALCALDES, REGIDORS I JUTGES DE PAU REPUBLICANS... I ALGUNS FRANQUISTES

Aquella modernitat americana també l'empeltaren ací en l'àmbit de la política i la ciutadania. En molts pobles de l'àrea on l'emigració a Nord-amèrica fou més gran, durant la República i la Guerra d'Espanya, l'alcalde, el segon alcalde, el jutge de pau o el secretari municipal foren persones retornades de Nova York. I, en menor manera, passà això mateix durant els primers anys de la dictadura. Entre els alcaldes republicans trobem Josep Baidal, de Benissa; Antoni-Vicent Borràs, de Bellreguard; Jaume Pérez Mengual, de Beniarbeig; Salvador Santacreu, de Benimantell; Julià Monfort, de Gata; Antolí Massanet, de Famorca; Francesc Alemany, de la Vall de Gallinera; Gregori Aznar i Miquel López Cortés, de l'Alfàs del Pi; Enric Alfonso, d'Otos; Severí Tur, de Parcent; Benjamí Giménez Alborch, de Pedreguer;

Fernando Moreno, de Pego, a la dreta, amb dos companys de colla a l'hora de dinar, a la porta del barracó on vivien

Aquilino Barrachina, de Pego; Fernando Ripoll, de Tàrbena; Josep Perelló, de Tormos; Daniel Gómez Julián, de Torrebaixa, i Pepe Morell i Salvador Sallort, del Verger. Tots ells eren de pensar esquerrà, militants de l'Esquerra Republicana de Manuel Azaña o del Partit Socialista, amb l'excepció de Baidal, fundador de la CNT local. I entre la resta de càrrecs públics, trobem Vicent Mascarell (Ador), Vicent Pérez Mengual (Beniarbeig), Josep-Vicent Torrens (Benigembla), Ramon Navarro (Corbera), Jaume Guinnot (Dénia), Francesc Pedro (Gata), Fernando Giner (Murla), Vicent Tur (Parcent), Francesc Such (Polop), Batiste Ferrando (Simat de la Valldigna), Batiste Massanet (la Vall d'Ebo), Pere Miralles (Xaló) o Fernando Sanchis Sala (Muro).

Que foren elegits pels seus veïnats tenia lògica, perquè destacaven al poble per tindre més món. Eren d'esquerrers, però no tenien en la ment cap model bolxevic soviètic, perquè el que havien conegut era la democràcia capitalista nord-americana. Havien observat que els Estats Units eren un país més just, on els més rics pagaven més impostos i on es respectaven els drets civils, sobretot els de les persones més vulnerables. I van voler replicar als seus pobles allò que havien après allà. Sabem d'ells, pels testimonis recollits, que van implantar impostos progressius al Verger i Benimantell. O instal·laren

Emigrants valencianes a la moda americana

l'aigua potable a Pego. I per la neta Fina Santacreu sabem que el *uelo* Salvador dugué el telègraf a Benimantell, fundà una guarderia i va prohibir el treball infantil. Quan esclatà la guerra, intentaren posar pau i moderació enmig de tanta exaltació com els tocà viure. Santacreu només entregà la clau de l'església als radicals que volien cremar-la quan l'apuntaren amb una pistola. A Beniarbeig, el segon alcalde, militant del PSOE, com conta Vicent Pérez Grimalt, fill seu, tenia amagades a casa persones de dretes, perquè no les mataren, i l'Ajuntament mobilitzava milicians armats quan sabien que venien de fora «a matar *fascistes*». A Barx, Consuelo Sanchis, *la Guapa*, una de les líders del Comité Local del Front Popular i filla de l'emigrant al Canadà Vicent Sanchis Donet, també eixia a la carretera amb el fusell a la mà i no deixava passar els escopeters que pujaven des de Simat o Gandia. Els deia: «A Barx no hi ha *fascistes*. Ja se'n podeu anar», segons conta la seua neboda Victòria. I salvaren així moltes vides als dos pobles.

No els valgué de molt. En acabar la guerra, totes aquelles persones foren empresonades o hagueren

d'exiliar-se a Algèria, com Severí i Vicent Tur i Fernando Ripoll, passatgers del *Stanbrook*. Aquilino Barrachina i Antoni-Vicent Borràs moriren afusellats. Els supervivents van ser alliberats, ben humiliats i molt amargats i a partir del 1946, per un règim debilitat per la derrota de Hitler i condicionat alhora per la nova aliança anticomunista amb els Estats Units. En paraules de Fina Santacreu, «ho havien donat tot per millorar la vida als seus pobles i els ho feren pagar amb set anys de presó i privacions».

Durant el franquisme, també foren alcaldes exemigrants com Onofre Sastre (Vilallonga), Rafael Peiró (Potries), Josep Santacreu (Beniardà), Domingo Barreres (Oliva), Frederic Vaquer (Bolulla) i Ramón Gimeno (Libros, Teruel).

CONCLUSIÓ

L'Amèrica, com deien ells, va provocar un gran impacte en els emigrants valencians, més com més temps van estar allà. Van tornar amerats de la modernitat, l'afany de progrés i els drets civils imperants als EUA

Vicent Tur Guardiola,
de Parcent, conduint el seu
cotxe, ca. 1930

de les primeres dècades del segle XX. I en major o menor manera, traslladaren aquelles experiències al seu entorn més pròxim: a casa, educant els fills en aquells valors i, a les filles, donant-los en general més llibertat que la que tenien les dones ací. I a tots, espentant-los a estudiar per a ser persones de més profit. En molts pobles de la Marina i la Safor, la zona zero de l'emigració a Nord-amèrica, aquelles idees noves dutes d'allà van servir perquè antics emigrants esdevingueren alcaldes dels seus municipis, on intentaren aplicar mesures reformistes com la prohibició del treball infantil, la millora en les comunicacions, l'abastiment d'aigua potable i els impostos progressius, perquè els més rics pagaren més que els pobres, també en termes relatius. Tots patiren represàlies en acabar la guerra.

BIBLIOGRAFIA

- Carnero, T. (1980). *Expansión vinícola y retraso agrario (1870-1900)*. Madrid, Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente.
- Esteve, J. (2021). *El somni americà contra el caciquisme i la fil·loxera. L'emigració valenciana als Estats Units i el Canadà*. València, InfoTV-Nova Bèrnia.
- García Hernandorena, P. (2022). *De la colla a la guenga. Memòries, xarxes i estratègies de l'emigració valenciana als Estats Units (1920-1933)*. Institució Alfons el Magnànim. Diputació de València.
- Martín, J. C. (2012). *Valencians contra la fil·loxera*. Barcelona, Editorial Anaconda.
- Menages, À.R. i Monjo, J.Ll. (2007). *Els valencians d'Algèria. Memòria d'una comunitat emigrada*. Picanya, Edicions del Bullent.

- Millán, J. (1990). «L'economia i la societat valencianes, 1830-1914. Les transformacions d'un capitalisme perifèric», en *Història del País Valencià*. Barcelona, Edicions 62.
- Morell, T. (2012). *Valencians a Nova York. El cas de la Marina Alta (1912-1920)*. València, Edicions 96.
- Piqueras Haba, J. (2005), «La filoxera en España y su difusión espacial: 1878-1926», en *Cuadernos de Geografía*, número 77, p. 101-136, València, Universitat de València,
- Ruiz Torres, P. (1990). «Introducció» i «Crisi del sistema moderat i revolució democràtica (1866-1874)», en *Història del País Valencià*. Barcelona, Edicions 62.

WEBGRAFIA

- Ancestry Corporate: www.ancestry.com
- Ellis Island Foundation: www.ellisland.org
- INE. Fondo documental del Instituto Nacional de Estadística, *El analfabetismo en la población*, <https://www.ine.es/inebaseweb/pdfDispacher.do?td=87954&L=0>

FILMOGRAFIA

- Esteve, Juli (2012). Documental *Algèria, el meu país. Història i memòria de l'emigració valenciana a Orà i Alger*. València, InfoTV. Accessible online en www.infotelevisio.com
- Esteve, Juli (2014-2015). Sèrie documental *Del Montgó a Manhattan. Valencians a Nova York: Cap a la terra promesa; Adeu, Amèrica; La guerra de sempre; Els valencians d'Amèrica*. València, InfoTV. Accessibles online en www.infotelevisio.com

Fotografies cedides per les famílies dels retratats.

06

Set de cada deu persones migrants experimenten malestar psicològic

Anàlisi sociodemogràfica de 801 persones

**SEVEN OUT OF TEN MIGRANTS EXPERIENCE PSYCHOLOGICAL DISTRESS:
A SOCIODEMOGRAPHIC ANALYSIS OF 801 PEOPLE**

MILTON ALEXANDER LÓPEZ-DE-LEÓN

Institut de Migracions, Universidad de Granada
nomadbalance1@gmail.com / alopezde@correo.ugr.es
ORCID: 0000-0002-1517-6987

SUSANA PUERTAS VALDEIGLESIAS

Institut de Migracions, Universidad de Granada
spuerta@ugr.es
ORCID: 0000-0003-1170-9720

rebut: 12/04/2025

acceptat: 29/04/2025

publicat: 20/11/2025

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-139,6>

debats #139 (p. 88-101)

RESUM

En aquest estudi oferim una descripció de la prevalença del malestar psicològic entre les persones migrants, i una anàlisi interpretativa de les característiques personals que afectaven la salut mental. Els resultats de les enquestes completades per 801 persones migrants a València i Andalusia van mostrar que set de cada deu persones experimentaven malestar psicològic, i aproximadament tres d'aquestes set en patien nivells extrems. D'altra banda, l'afectació emocional dels immigrants es va relacionar repetidament amb el país de naixement, el nivell educatiu, la situació laboral, l'estatus administratiu-legal, el temps de residència, les dificultats lingüístiques i la creença religiosa. En general, una majoria de la població migrant afronta en silenci els símptomes del malestar psicològic associats a nombrosos factors personals i contextuals de la migració. Per aquest motiu, seria recomanable ajustar el sistema d'acolliment, especialment a l'hora d'implementar programes de prevenció i intervenció psicoterapèutica, de replantejar els protocols d'acolliment per a grups vulnerables i de sensibilitzar la societat d'acolliment sobre la necessitat de fer una inclusió saludable de les persones migrants.

Paraules clau: salut mental; situació laboral; estatus legal; Espanya; discriminació; religió

ABSTRACT

This study provided a description of the prevalence of psychological distress among migrants, and an interpretive analysis of the personal characteristics that affected their mental health. The results of surveys completed by 801 migrants in Valencia and Andalusia showed that seven out of ten people experienced psychological distress, and approximately three of these seven suffered from extreme levels. On the other hand, the emotional impact of immigrants was repeatedly related to the country of birth, educational level, employment situation, administrative-legal status, length of residence, linguistic difficulties and religious beliefs. In general, a majority of the migrant population quietly cope with the symptoms of psychological distress associated with numerous personal and contextual factors of migration. For this reason, it would be advisable to adjust the reception system, especially by implementing prevention and psychotherapeutic intervention programmes, rethinking reception protocols for vulnerable groups and raising awareness in the host society of the need for the healthy inclusion of migrants.

Keywords: mental health; employment status; legal status; Spain; discrimination; religion

INTRODUCCIÓ¹

Mentre que els debats actuals sobre migració se centren en els aspectes jurídics i socioeconòmics, l'atenció que han prestat a l'estat de salut mental de les persones migrants ha estat menor. En aquest context, els immigrants travessen generalment un procés d'ajust psicològic i emocional quan s'estableixen en un país de recepció. Aquest mateix procés pot posar en risc la salut mental d'aquesta població, ja que es veu desfavorida per factors tant personals com pels que imposa la societat d'acolliment (López-de-León et al., 2025).

Què és el malestar psicològic?

Entendre el malestar psicològic comporta reconèixer primer què és la salut mental i com afecta les persones immigrants. En aquest sentit, els estudis globals parteixen de la definició que fa l'Organització Mundial de la Salut (OMS, 2019) sobre la salut mental, l'element principal de la qual és l'estat de benestar que fa possible la gestió de l'estrés, el treball productiu i la integració social. Així, quan aquesta capacitat

de la gestió de l'estrés es veu afectada, les persones poden passar a un estat de molèstia emocional o malestar psicològic, els elements més rellevants de la qual són els símptomes de depressió i ansietat (Mirowsky & Ross, 2003). Hi ha evidència que aquesta angoixa l'experimenten nombroses persones d'arreu del món (Chou, 2007) i Espanya no n'és una excepció (Fundación Manantial, 2023; Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD], 2023). Amb tot, els migrants són el grup que més experimenta aquest perjudici en comparació amb les poblacions locals als països on s'estableixen (Jurado *et al.*, 2014).

En aquest context, nombrosos estudis han identificat elements significatius que porten els immigrants a passar per un estat de patiment emocional (López-de-León & Puertas, 2022). Per exemple, el país de naixement dels immigrants (Chou, 2007), l'estatus administratiu per a residir a Espanya i el nivell educatiu (Bogic *et al.*, 2012), les oportunitats d'ocupació (Gómez-Salgado *et al.*, 2024), el temps d'estada al país (Georgiadou *et al.*, 2017), les habilitats per a parlar l'idioma local (Buchanan *et al.*, 2018) i, en alguns casos, la creença religiosa (Hovey, 2000). Amb aquest panorama, es va decidir fer aquest estudi per analitzar i estudiar la prevalença del malestar psicològic de les persones immigrants a València i Andalusia, així com les característiques personals i socials que afecten la seua salut mental, amb un acostament descriptiu i qualitatiu.

1. *Agraïments.* Mostrem el nostre agraïment a totes les persones migrants que han participat en aquest estudi i als voluntaris, amics i coordinadors dels centres d'acolliment per haver donat suport a l'elaboració d'aquest estudi.

Finançament. Aquest treball ha estat finançat per l'Organització d'Estats Iberoamericans [Beca Paulo Freire+, que va ser concedida al primer autor d'aquest treball].

MÈTODE

Participants

Usant l'estil de mostreig per conveniència i per bola de neu, es van arrebregar dades d'un total de 801 persones migrants (d'entre 18 i 74 anys), de les quals el 49,8% van ser dones i el 50,2% van ser homes.

Instruments

Per a examinar els constructes relacionats amb els objectius del nostre estudi, inicialment les persones migrants van completar un qüestionari sobre les seues característiques personals, que incloïa preguntes sobre l'edat, el gènere, el país d'origen, la situació laboral, el nivell educatiu, l'estatus administratiu-legal, el temps d'estada a Espanya, les dificultats de comunicació i la creença religiosa.

A continuació, aquestes persones van respondre a deu ítems pertanyents a l'Escala de Malestar Psicològic de Kessler [K10] (Grupo Lisis, 2011; Kessler *et al.*, 2003). Aquestes preguntes, que van mostrar una alta consistència interna ($\alpha = .88$), van avaluar els símptomes d'ansietat i depressió experimentats l'últim mes. Vam considerar important integrar aquesta escala en el nostre estudi perquè ha estat validada en diverses regions del món i els seus criteris de puntuació permeten situar la població en quatre nivells de malestar: extrem, moderat, lleu i absent. Mentre les persones contestaven als qüestionaris, es preguntava a algunes, de manera verbal i aleatòria, sobre com se sentien en aquell moment i quines dificultats percebien que influïen més en el seu estat emocional. Per sort, unes altres persones es van acostar espontàniament a l'investigador per contar la seua història. D'aquestes narratives i de l'avaluació contextual per part de l'investigador principal, se'n van prendre notes de camp.

Procediment i anàlisi

Aquest estudi va rebre l'aprovació de la Comissió Acadèmica del Programa de Doctorat en Estudis Migratoris de la Universitat de Granada. Per a dur a terme aquest estudi, els directius de divuit organitza-

cions d'acolliment ens van atorgar inicialment el permís per a accedir als usuaris d'aquests centres i convidar-los a contestar a les nostres enquestes.

Així, també vam desenvolupar un estudi pilot amb vint persones, que ens va permetre veure la necessitat de traduir els qüestionaris a l'anglès, el francès, l'àrab i el rus.² Com a pas següent, l'investigador principal i un grup de voluntaris van arrebregar les dades durant les activitats individuals i grupals de cada centre durant setze mesos. Amb la finalitat que les persones migrants se sentiren còmodes participant i de complir els estàndards ètics d'investigació, vam explicar als participants el consentiment informat³ de manera verbal i per escrit. Finalment, per a analitzar les dades arreplegades, vam usar una anàlisi de fiabilitat (Alfa de Cronbach [α]) per al K10, vam obtenir els percentatges de distribució i vam dur a terme una anàlisi interpretativa de les notes de camp i de les narratives de les persones migrants.

Resultats

Malestar psicològic

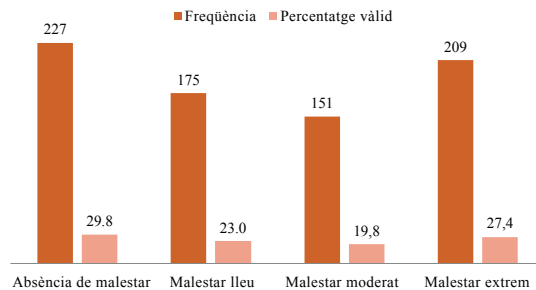
D'acord amb els resultats, el 70,2% de les persones migrants experimentava malestar psicològic: un 23% de la població total en presentava nivells lleus, el 19,8% en mostrava símptomes moderats i el 27,4% n'experimentava nivells extrems. Finalment, el 29,8% restant de les persones no presentava deteriorament en la seua salut mental (vegeu la figura 1).

Dissortadament, aquests resultats suggereixen una alta prevalença del malestar psicològic entre les persones migrants. En aquest context, nombroses persones van mostrar dificultats per a reconèixer el seu estat emocional afectat perquè no havien reflexionat mai sobre la salut mental ni tampoc havien rebut informació sobre la seua importància. Ens va sorprendre gratament que algunes persones indicaren

2. Per a traduir les enquestes, es va implementar el mètode de traducció-retrotraducció proposat per Ortiz-Gutiérrez & Cruz-Avelar (2018).

3. Vam informar els participants sobre la finalitat de l'estudi, la voluntarietat de la participació, l'anonimat i el resguard de la informació que proporcionarien.

Figura 1: Nivell de malestar psicològic

Font: elaboració pròpia
Nota: Valors perduts = 39

que contestar a les enquestes els havia despertat l'interès pels seus processos emocionals i la forma en què estaven gestionant les pròpies dificultats personals.

Entre les persones que eren conscients de la seua salut mental, aquestes reconeixien l'angoixa però *viuen en silenci i soledat* els seus símptomes per diverses raons: (1) no parlaven sobre les pròpies emocions pel fet que no volien preocupar les famílies; (2) no podien expressar els seus sentiments d'afectació perquè la seua religió els animava a mantindre *sempre* una actitud positiva; (3) parlar sobre la seua salut mental amb algun professional resultava contraproductiu perquè creien que *no estaven bojos*, o (4) havien intentat buscar ajuda professional, però no ho havien aconseguit perquè moltes organitzacions no governamentals (ONG) no oferien atenció psicoterapèutica o no tenien els recursos econòmics per a fer-ho en el sistema privat.

La majoria dels símptomes que van expressar les persones migrants en paraules seues coincidien amb els símptomes de malestar psicològic que s'analitzaran en aquesta secció de resultats. D'altra banda, aquestes persones reconeixien que uns factors personals i socials determinats tenien un paper important en l'afectació de la seua salut mental. En aquest sentit, moltes d'elles van relatar que els seus símptomes

emocionals estaven influïts per aspectes com les condicions precàries en què vivien,⁴ la seua situació laboral, el seu nivell educatiu i el seu estatus administratiu-legal. Així, el malestar d'aquestes persones també estava associat amb els anys d'estada a Espanya, els problemes per a parlar en castellà o valencià i la discriminació per la seua religió i ètnia. Tot seguit abordarem les variables sociodemogràfiques més significatives i explicarem la relació que tenien amb el malestar psicològic.

País de naixement

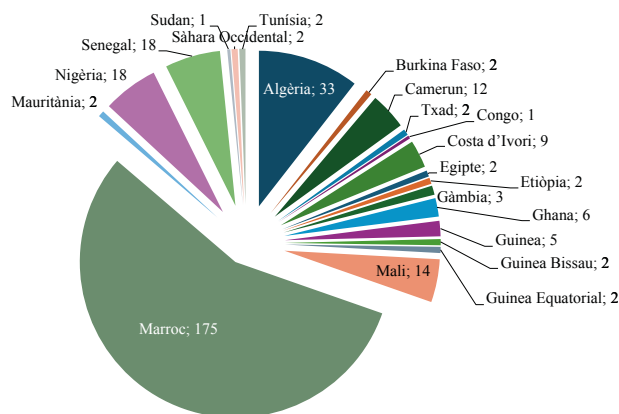
Les persones enquestades procedien de setanta-un països, la major part del Marroc (21,9%), Colòmbia (14,7%), els Estats Units (7,5%), Veneçuela (5,1%), Algèria (4,1%), l'Equador (3,1%), Hondures (3,1%), Rússia (2,9%), Ucraïna (2,6%), Nigèria (2,3%) i el Senegal (2,3%) (vegeu les figures 2, 3, 4 i 5).

Entre els immigrants, particularment de les regions del Magrib, l'Orient Mitjà, l'Amèrica Llatina i l'Àfrica subsahariana, l'ètnia i el *color de la pell* influïen en com les percebia i les tractava una majoria de la societat espanyola. Com a resultat, aquestes persones havien travessat experiències de discriminació, xenofòbia i racisme que estaven estretament relacionades amb el deteriorament de la seua salut mental. Les emocions més reportades van ser la por i l'ansietat per ser discriminades a l'hora d'intentar llogar un pis o d'optar a un treball. A més, diverses persones temien ser atacades al carrer per persones amb determinada ideologia, o ser detingudes o agredides per la policia. Aquestes experiències psicosocials els havien causat ràbia, crisi d'identitat i, en molt pocs casos, rebuig envers la seua pròpia cultura o l'espanyola.

No tan sols les persones de països amb accés limitat als recursos van reportar símptomes de malestar psicològic, sinó també aquelles de països amb més avantatges econòmics com els Estats Units, el Regne Unit o Alemanya. Per a alguns enquestats d'aquests països, el seu malestar era de lleu a moderat, i es relacionava particularment amb l'estrès de

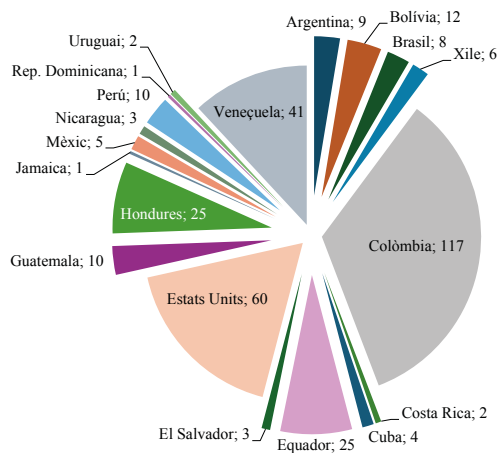
4. Especialment en els hivernacles d'Almeria, on diverses de les persones migrants vivien en condicions infrahumanes.

Figura 2: Freqüència dels participants segons el país de naixement a Àfrica

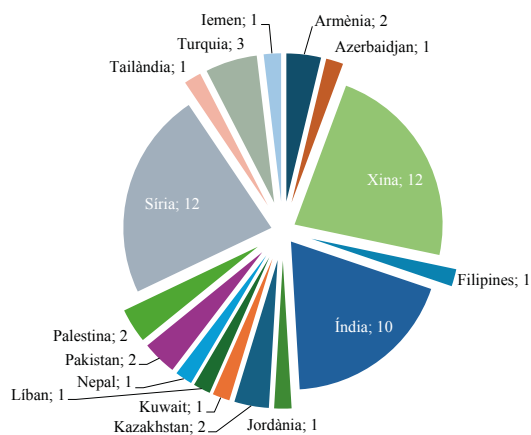
Font: elaboració pròpia

Figura 3: Freqüència dels participants segons el país de naixement a Amèrica

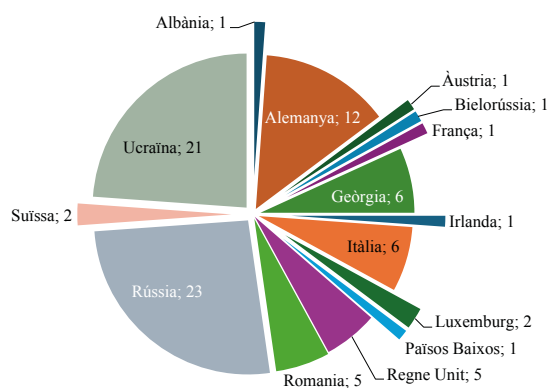
Font: elaboració pròpia

Figura 4: Freqüència dels participants segons el país de naixement a Àsia

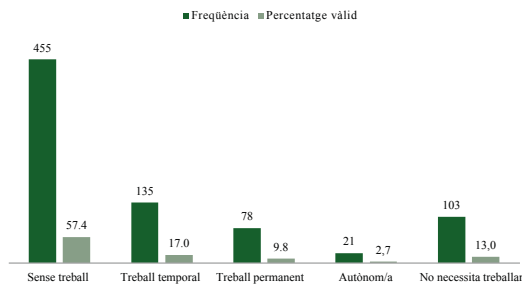
Font: elaboració pròpia

Figura 5: Freqüència dels participants segons el país de naixement a Europa

Font: elaboració pròpia
Nota: Valors perduts = 3

Figura 6: Situació laboral

Font: elaboració pròpia
Nota: Valors perduts = 9

tindre èxit en l'entorn acadèmic, la concessió de permisos de residència, la comunicació en castellà o valencià i la falta d'ocupació.

En resum, les característiques ètniques del país de naixement influeixen en el procés d'inclusió de les persones migrants, però també hi ha altres aspectes, com l'adquisició de permisos de residència i la falta d'ocupació, que tenen un impacte en el deteriorament de la salut mental. Per aquesta raó, a continuació mostrem els resultats de la relació que la situació laboral té amb el malestar psicològic.

Situació laboral

Entre els participants ocupats, el 17% tenia un treball temporal, el 9,8% disposava de contracte permanent i el 2,7% treballava com a autònom. Malauradament, més de la meitat de les persones enquestades (57,4%) no tenia faena. I, per últim, el 13% dels immigrants no necessitava treballar (vegeu la figura 6).

Entre les persones que no tenien treball, l'atur augmentava els problemes per a dormir, l'*angoixa*, els *pensaments repetitius* i negatius i una por constant per la seua supervivència. Així mateix, la falta de diners i la desocupació afectaven la seua *vàlua personal*, i a vegades els espantava a desitjar tornar als seus països o a acceptar treballs de risc com la prostitució o el narcotràfic a la menuda, encara que aquests casos van ser poc freqüents.

Ara bé, no només les persones desocupades experimentaven malestar psicològic, també les que tenien faena. En aquest sentit, per a les persones ocupades el treball els havia millorat l'estat d'ànim, ja que els feia sentir-se *dignificades*, capaces de contribuir econòmicament i incloses en la societat espanyola. Tanmateix, aquesta millora es veia afectada quan les condicions de la faena eren precàries i les persones patien explotació laboral, situacions que les mantenien *desanimades* i *tristes*. A més, la remuneració injusta i el maltractament psicològic infós per alguns ocupadors, que amenaçaven de denunciar-les o de no pagar-los el salari, feien augmentar l'ansietat i la sensació de ser *desvalorades* en les persones immigrants.

Observem que la situació laboral afecta l'estat emocional de les persones migrants. Aquest factor està estretament relacionat amb altres aspectes clau necessaris per a les activitats laborals, com són la possessió de permisos de treball, el nivell educatiu i la formació professional. Com que el nivell educatiu també és un factor essencial en la busca de treball i l'afrontament de les situacions d'estrès, tot seguit presentem els resultats sobre la formació acadèmica de les persones migrants.

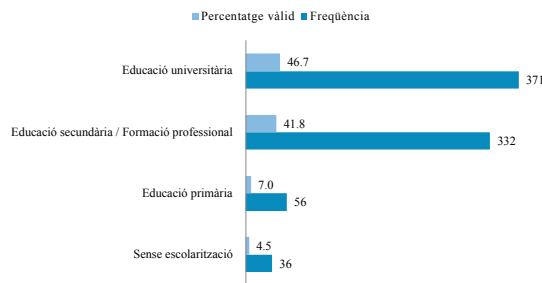
Nivell educatiu

Un grup important de persones (46,7%) tenia formació universitària de grau o de postgrau,⁵ mentre que un altre grup (41,8%) havia estudiat fins a la secundària o havia rebut formació professional (vegeu la figura 7). Altres grups menys nombrosos havien assolit el nivell de primària (7%) o no havien rebut educació formal (4,5%).

Entre les persones immigrants, la formació acadèmica proporcionava ferramentes útils per a fer front als problemes relacionats amb el procés migratori. No obstant això, tindre una formació acadèmica important no els evitava sentir-se afectades emocionalment, per diverses raons. Per exemple, algunes

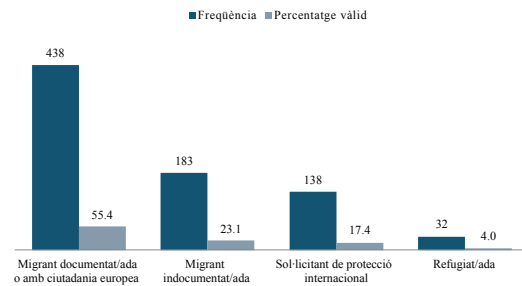
5. D'aquesta població, 162 persones (44,1%) eren estudiants universitaris internacionals que, en la major part, pensaven tornar als seus països d'origen, mentre que 209 persones (55,9%) eren estudiants que emigrat amb els possibles plans d'establir-se a Espanya.

Figura 7: Nivell educatiu

Font: elaboració pròpia
Nota: Valors perduts = 6

Figura 8: Estatus administratiu-legal

Font: elaboració pròpia
Nota: Valors perduts = 10

persones amb estudis de secundària o estudis universitaris experimentaven símptomes de depressió i ansietat a causa de l'escassetat i l'accés limitat a oportunitats laborals en el seu camp de formació. A més, els processos administratius exhaustius i prolongats per a l'homologació dels seus títols també havien contribuït a la seua *desmotivació i intranquil·litat*.

D'altra banda, les persones amb estudis de primària o sense escolarització experimentaven un deteriorament emocional caracteritzat per frustració, descoratjament i ansietat, i influït per una sèrie de condicionants. Aquests giraven al voltant del camp de treball limitat al qual podien accedir (p. ex., cures, construcció i neteja), les dificultats per a dur a terme els processos administratius (p. ex., els permisos de residència i l'empadronament) i les limitacions educatives per a aprendre castellà o valencià.

Per a fer front a aquests aspectes, molts enquestats es mostraven resilents i usaven qualsevol recurs al seu abast. Per exemple, aquestes persones es recolzaven en altres migrants i també en els serveis que els oferien algunes organitzacions no governamentals (ONG), com a classes d'alfabetització en castellà o valencià i l'assistència de voluntaris que els ajudaven amb la gestió dels tràmits personals.

Les reflexions anteriors mostren que el nivell educatiu pot ajudar les persones migrants a encarar

adequadament les situacions d'estrés. No obstant això, la formació acadèmica pot generar malestar psicològic i interferir en la inclusió social quan els immigrants s'enfronten a les dificultats d'homologació dels seus títols i la gestió de processos administratius bastant complexos. Entre aquests processos administratius, la gestió de permisos i l'estatus administratiu-legal, particularment, es reporten com a factors clau en el detriment de la salut mental. Per aquesta raó, a continuació presentem les troballes més significatives sobre aquest component.

Estatus administratiu-legal

Un nombre significatiu de persones migrants (55,4%) tenia documentació en regla: alguna residència temporal o permanent, un permís d'estada per a estudiar o la nacionalitat espanyola o l'europea. D'altra banda, el 23,1% de les persones migrants es trobava indocumentada, el 17,4% era sol·licitant de protecció internacional i el 4% tenia l'estatus de refugiat (vegeu la figura 8).

Estar documentat tenia una influència positiva en la salut mental de la majoria dels participants, perquè, a més de facilitar-los la mobilitat lliure i l'accés al treball, els proporcionava *seguretat*, alleujament, *reconeixement* i *drets similars* als d'un ciutadà espanyol.

D'altra banda, entre les persones sense documentació, no tindre papers els feia sentir *invisibles* i exclosos.

Aquestes persones temien constantment que la policia les detinguera, que les dugueren a un Centre d'Internament per a Estrangers (CIE)⁶ i que les deportaren als països d'origen o els expulsaren. Així mateix, la falta de papers posava en risc la seua integritat i salut mental, ja que no estaven protegides per la justícia en cas de ser víctimes de violència de gènere o atacs racistes.

Finalment, els símptomes d'ansietat de les persones sense documentació estaven relacionats amb la dificultat per a llogar una habitació, obrir un compte bancari, obtenir el certificat digital (necessari per a tramitar processos administratius en línia) i empadronar-se.⁷ Aquestes persones esperaven complir un cert temps d'estada a Espanya per a poder optar a una residència per arrelament.

Entre les persones sol·licitants de protecció internacional, l'accés a treball i als recursos socials temporals que ofereix el sistema d'acolliment els generava tranquil·litat i seguretat. En canvi, el procediment administratiu per a adquirir l'estatus de refugiats els causava pànic, desesperança i angoixa.

D'altra banda, les experiències traumàtiques i el malestar psicològic que ja duïen dels seus països d'origen i durant el trajecte cap a Espanya (especialment, les persones que creuaven el mar Mediterrani en pastera) augmentaven significativament els símptomes d'*estrès posttraumàtic* i la *ideació suïcida*. Finalment, el malestar observat en casos puntuals de sol·licitants d'asil que rebien ajuda tenia relació amb la *sobreprotecció* per part dels tècnics d'acolliment a les cases tutelades de les ONG i, en general, amb el sistema d'acolliment estatal que *restringia la seua llibertat*.

Les experiències reportades mostren com les condicions administratives exerceixen un paper clau en el detriment de la salut mental. Amb tot, hi ha altres factors, com el temps d'estada al país d'acolliment, que podrien influir significativament en el

desenvolupament de malestar psicològic. Per a comprendre millor aquesta dinàmica, a continuació presentem una descripció sobre com les persones migrants percebien el temps d'estada a Espanya i com aquest influïa en el seu benestar.

Temps d'estada a Espanya

Un grup important de persones migrants (43,1%) residia a Espanya des de feia menys d'un any, mentre que un altre grup (12,4%) havia estat al país durant un any. Altres grups feia dos anys (8,4%), tres anys (6,7%), quatre anys (3,8%) i cinc anys (2,9%) que viuen a Espanya. Finalment, un grup significatiu (22,7%) feia més de cinc anys que estaven ací (vegeu la figura 9).

El malestar entre els immigrants els primers mesos o anys d'estada a Espanya es devia a les dificultats de trobar habitatge i ocupació. Així mateix, els recursos personals per a afrontar les situacions d'estrès i resoldre-les activament estaven afectats per la tristesa i la nostàlgia que sentien per la família i els seus costums. Des d'una altra perspectiva, els pocs anys de permanència a Espanya comportaven una *espera angoixant* per a iniciar el seu procés de regularització.

Ara bé, el malestar semblava reduir-se quan les persones obtenien un permís de residència, trobaven feina o es desenvolupaven millor en castellà o valencià. Aquests aspectes proporcionaven una sensació important d'*estabilitat* i *inclusió* en la societat espanyola. No obstant això, fins i tot per a aquelles persones que feia uns quants que vivien a Espanya o que ja tenien la nacionalitat espanyola, la discriminació, la islamofòbia i el racisme continuaven afectant-los la salut mental. D'altra banda, lamentablement, les persones que no havien pogut gestionar els símptomes del seu malestar psicològic de manera adequada a l'inici de la seua estada a Espanya presentaven més avant quadres clínics significatius i greus.

En resum, tant les persones amb menys anys d'estada a Espanya com les que hi resideixen durant un temps prolongat poden experimentar un estat emocional deteriorat. En aquest context, les dificul-

6. Les persones migrants es referien a aquest centre com una *presó per a migrants*.

7. Alguns ajuntaments i oficines administratives imposaven requisits i procediments complexos i farragosos.

tats lingüístiques poden limitar la inclusió de les persones migrants i, per tant, afectar el seu benestar psicològic. A continuació explorem amb més detall el constructe de les dificultats de comunicació en castellà o valencià.

Dificultats de comunicació en castellà

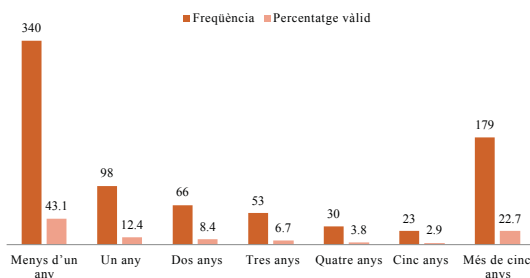
Aproximadament la meitat de les persones enquestades (49,3%) no tenia dificultat per a comunicar-se en espanyol. Un grup important (35,7%) va reportar tindre dificultats mitjanes, mentre que un altre grup (15%) no parlava castellà (vegeu la figura 10).

Les persones migrants relacionaven el seu malestar psicològic amb les dificultats per a comunicar-se en el *dia a dia*, i particularment, durant els procediments administratius en les oficines d'estrangeria i els procediments sanitaris als hospitals. D'altra banda, la falta de destreses en l'idioma, tant en castellà com en valencià, els limitava les opcions de treball i la conformació de xarxes de suport amb persones espanyoles, i això provocava, en conjunt, tristesa i una sensació d'*exclusió*.

Per a superar aquestes dificultats de comunicació, aquestes persones s'havien registrat en els cursos que algunes organitzacions⁸ oferien per a aprendre espanyol o valencià. Així mateix, les persones sense les destreses lingüístiques utilitzaven estratègies diverses, com ara aplicacions de traducció i el suport d'amics, familiars i membres de la seua comunitat religiosa per a traduir-los en les situacions que ho requerien. Aquestes estratègies els ajudaven a sentir-se *agraïdes*, *entusiastes* i *incloses*.

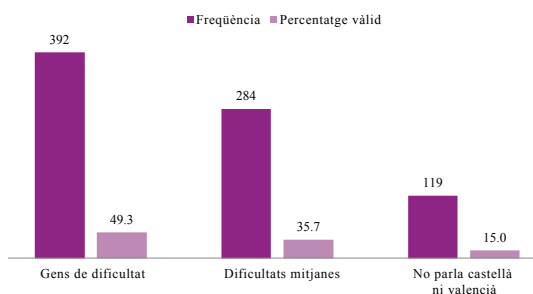
De manera interessant, alguns hispanoparlants *nadius* de l'Amèrica Llatina o de Guinea Equatorial, encara que parlaven castellà, se sentien *aclaparats* perquè no podien utilitzar el vocabulari propi dels seus països i perquè eren corregits per persones espanyoles per la manera en què es comunicaven.

Figura 9: Temps d'estada a Espanya

Font: elaboració pròpia
Nota: Valors perduts = 12

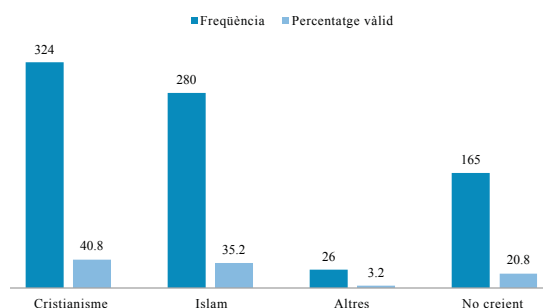
Figura 10: Dificultats de comunicació en castellà

Font: elaboració pròpia
Nota: Valors perduts = 6

8. A vegades, aquestes organitzacions no podien satisfer la demanda de la quantitat important de persones que volien aprendre espanyol, com va ser el cas de les regions dels hivernacles d'Almeria, on els recursos eren insuficients per a ajudar tota la població que ho necessitava i ho sol·licitava.

Figura 11: Creença religiosa

Font: elaboració pròpia
Nota: Valors perduts = 6

En resum, la falta de destreses per a comunicar-se en castellà o valencià afecta el procés d'inclusió de les persones migrants. Per a fer front a aquestes dificultats lingüístiques i els seus efectes en la salut mental, hi ha diferents recursos que poden ajudar a mitigar aquests efectes, com la xarxa de suport i la creença religiosa. No obstant això, tot i ser un recurs de suport, la creença religiosa és vista per la societat d'acolliment com un aspecte delicat que obstaculitza la inclusió dels immigrants. Per aquesta raó, a continuació explorem la influència que té la creença religiosa en el deteriorament del benestar.

Creença religiosa

Un grup nombrós de persones migrants (40,8%) s'identificava com a cristians a través de les diferents denominacions (catòlics, protestants, ortodoxos i testimonis de Jehovà). Altres persones (35,2%) pertanyien a l'islam, mentre que un altre grup més reduït (3,2%) era creient d'altres religions diverses, com el sikhisme, l'hinduisme o el budisme. Finalment, el 20,8% de la població no professava cap religió (vegeu la figura 11).

La creença religiosa va ser un aspecte que va generar una certa suspicàcia quan es preguntà a les persones migrants sobre la influència que tenia en la seua salut mental. En aquest sentit, algunes persones van deixar de contestar al qüestionari pel fet que te-

nien *por* de parlar obertament sobre la seua religió i perquè tampoc veien cap relació amb el deteriorament de la seua salut mental. Tanmateix, altres persones finalment ens van compartir la seua experiència religiosa a Espanya.

Entre les persones creients, la religió tenia efectes molt positius en el seu procés d'inclusió perquè els oferia espais per a conèixer amb altres persones, els proporcionava esperança i els fomentava pensaments positius i comportaments responsables. Això no obstant, van indicar que viure d'acord amb els preceptes de la seua religió, participar en activitats espirituals o vestir *indumentària religiosa* els convertia en *objectius* d'agressions, discriminació i exclusió. Aquestes experiències els havien causat malestar psicològic, a més de por envers la societat d'acolliment i, especialment envers la policia.

Entre els participants que es van identificar com a ateu o agnòstics, aquests no percebien cap relació entre els seus nivells d'angoixa psicològica i la falta de religió. Per a aquestes persones, no tindre alguna creença religiosa es relacionava amb la sensació d'*encaixar millor* en la societat espanyola, els ajudava a encarar les situacions d'estrès d'una manera més activa i els donava un cert avantatge per a evitar la discriminació i el racisme per factors religiosos.

Observem que per a les persones creients, la religió proporciona ferramentes per a fer front a les situacions d'estrès, però la discriminació i els atacs per les característiques de la seua religió influeixen en el detriment de la seua salut mental.

Altres factors relacionats

Les persones migrants també relacionaven el deteriorament de la seua salut mental amb altres variables⁹ sociodemogràfiques. Per exemple, ser migrant i tindre fills a càrrec augmentava l'estrès arran de la pressió de complir les expectatives migratòries i la responsabilitat de proporcionar una millor qualitat de vida a la seua família.

9. No aprofundim en el gènere i l'edat, ni en altres processos psicoemocionals donades les limitacions per a abastar diversos factors clau en un sol estudi.

D'altra banda, entre les dones migrants, el malestar psicològic es relacionava amb les experiències d'intimidació per part d'homes espanyols o de les seues pròpies parelles, com també amb les agressions físiques i, en alguns casos, els abusos sexuals perpetrats per aquests. De més a més, la soledat i la depressió de les persones adultes majors es relacionaven amb el *dobte esforç* necessari per a aconseguir treball o per a conformar una xarxa de suport a Espanya.

Veiem important reconèixer que, a banda de les característiques sociodemogràfiques de les persones migrants, hi ha altres factors psicosocials que afectaven la seua salut mental. Més precisament, els símptomes d'estrés posttraumàtic, el malestar psicològic i la ideació suïcida es relacionaven amb factors com l'enyor de la seua terra, la por per la condició de migrants, les estratègies passives per a afrontar els problemes i l'exclusió social.

Discussió i conclusions

L'objectiu del nostre estudi va ser descriure la prevalença del malestar psicològic, a més d'analitzar i reflexionar sobre les seues característiques sociodemogràfiques i la relació que tenia amb el deteriorament de la seua salut mental. Les nostres troballes indiquen que set de cada deu persones migrants experimentaven malestar psicològic, i, d'aquestes set, aproximadament tres immigrants en presentaven nivells extrems. Aquestes xifres són preocupants, ja que el deteriorament de la salut mental és més elevat entre la població immigrant en comparació de la població espanyola (Jurado *et al.*, 2014; Fundación Manantial, 2023; OECD, 2023).

Encara que les persones migrants aporten riquesa cultural a la societat d'acolliment, aquestes poden patir emocionalment per la influència que hi té el país d'origen (Chou, 2007). Malauradament, el color de la pell, els trets físics i la roba poden ser factors que desencadenen la discriminació, la xenofòbia i els atacs racistes d'una part significativa de la societat local. En línia amb altres autors (Gómez-Salgado *et al.*, 2024), la situació laboral constitueix un dels principals factors que influeix en el desenvolupament de símptomes d'ansietat i depressió. En aquest sen-

tit, tant l'explotació laboral de les persones ocupades com la reducció de la vàlua personal dels aturats poden contribuir al malestar psicològic.

Pel que fa al nivell educatiu de les persones migrants, les ferramentes insuficients per a gestionar les situacions d'estrés i la impossibilitat d'accedir a llocs de treball, especialment en el camp de la formació educativa rebuda, poden influir en el deteriorament de la salut mental (Bogic *et al.*, 2012). A més a més, l'estatus administratiu-legal es relaciona significativament amb el deteriorament de la salut mental i la ideació suïcida. En aquest sentit, la tristesa, la preocupació i la por de les persones migrants indocumentades com a sol·licitants de protecció internacional estan influïts per la falta de reconeixement dels seus drets i per la possibilitat de ser detingudes i repatriades per les autoritats (Bogic *et al.*, 2012).

En línia amb altres autors (Georgiadou *et al.*, 2017), durant els primers anys d'estada, les persones migrants poden experimentar símptomes de depressió i ansietat per l'accés limitat a recursos i també per l'experiència d'altres processos emocionals com la soledat i la nostàlgia. Ara bé, per a les persones amb alguns anys de residència, el malestar psicològic no resol i la discriminació també podrien augmentar el deteriorament de la salut mental.

D'altra banda, els símptomes del malestar també s'associen a les dificultats de comunicació en l'idioma local (Buchanan *et al.*, 2018). Tot i que hi ha recursos informàtics i socials que ajuden a superar els problemes de comunicació, les persones amb habilitats lingüístiques limitades en castellà o valencià poden sentir-se *excloses* o *aïllades* de l'entorn local. Pel que fa a la creença religiosa, aquesta proporciona ferramentes que ajuden a encarar les situacions d'estrés, tal com indiquen altres autors (vegeu Hovey, 2000). Amb tot, la salut mental de les minories religioses pot veure's afectada per les experiències de por constant de ser atacades i per la discriminació. A més dels aspectes anteriors, altres factors sociodemogràfics (com l'edat i el gènere) i psicoemocionals (com el dol migratori, les estratègies d'afrontament i l'aculturació) també afecten el benestar dels immigrants (López-de-León & Puertas, 2022).

Per a acabar, encara que la majoria de les persones migrants experimenten malestar psicològic, el procés de reconèixer aquest malestar i de buscar ajuda requereix una inversió d'energia, recursos i esforços que moltes persones no poden prioritzar, ja que les seues capacitats estan centrades principalment en la pròpia supervivència. Com a resultat, podem dir que les persones immigrants *pateixen en silenci i solen* patir els símptomes del malestar psicològic, i això pot complicar el procés d'inclusió que promou la societat d'acolliment i que es discuteix en els debats socials.

Limitacions

Tot i que aquest estudi afavoreix l'avaluació de l'estat de la salut mental de les persones migrants, les notes de camp i la reflexió interpretativa dels investigadors limiten la generalització d'aquests resultats a altres poblacions immigrants a Espanya. Així mateix, aquest estudi no ha aprofundit significativament en els trets positius i els mecanismes d'afrontament que els migrants usen per a sobreposar-se al deteriorament emocional. D'altra banda, els objectius d'aquest estudi no han permés analitzar altres factors psicosocials que afecten la salut mental dels immigrants. Finalment, la inclusió de tota persona migrant sense distinció de les seues condicions socials (com ara, estudiants), ha dificultat la identificació precisa dels factors de risc per als grups més vulnerables. Recomanem que les futures investigacions puguin enfocar-se en grups amb característiques similars i integren altres anàlisis i metodologies d'investigació, com la quantitativa, per a explorar la salut mental de les persones migrants.

Implicacions pràctiques

Els serveis implementats per a donar acompanyament a les persones migrants en els centres d'acolliment són fonamentals en el procés d'inclusió d'aquesta població. Tanmateix, moltes d'aquestes organitzacions no disposen de serveis psicoterapèutics i no incorporen treballadors especialitzats en la salut mental. Per aquests motius, les institucions públiques i privades haurien d'assignar recursos econòmics a projectes que s'enfoquen particularment en la reduc-

ció del malestar psicològic mitjançant serveis d'acompanyament psicoterapèutic o intervencions en crisis. Així, la implementació d'aquests serveis afavoriria la inclusió més saludable de les persones migrants.

Així mateix, els resultats d'aquest estudi reflecteixen la situació de risc en la qual es troben alguns grups clau. És indispensable que els protocols d'acolliment prioritzin la seguretat i la salut mental de les persones més vulnerables, com les persones desocupades, amb experiències traumàtiques o amb dificultats lingüístiques. L'acompanyament integral per a les persones més vulnerables disminuiria el risc que les màfies, les xarxes de tràfic o els explotadors laborals les victimitzen.

Finalment, hi ha projectes de sensibilització en barris principalment multiculturals (a València, Granada i Almeria) que beneficien la inclusió i el reconeixement de les persones migrants. Tot i això, creiem que cal desenvolupar més estudis acadèmics rigorosos i científics, i projectes de sensibilització que particularment (1) involucren professionals de diversos camps científics i actors socials i polítics; (2) integren activitats d'alt impacte com les biblioteques humanes, els diàlegs interculturals i interreligiosos, i els fòrums de participació política, i (3) s'implementen específicament en espais clau de la societat espanyola, com ara centres educatius, institucions públiques, i organitzacions comunitàries, a fi de promoure la inclusió de les persones migrants que els garanteixen el benestar emocional, social i econòmic.

BIBLIOGRAFIA

- Bogic, M., Ajdukovic, D., Bremner, S., Franciskovic, T., Galeazzi, G. M., Kucukalic, A., Lecic-Tosevski, D., Morina, N., Popovski, M., Schützwohl, M., Wang, D., & Priebe, S. (2012). «Factors associated with mental disorders in long-settled war refugees: refugees from the former Yugoslavia in Germany, Italy and the UK», *The British Journal of Psychiatry*, 200 (3), 216-223. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.110.084764>
- Buchanan, Z. E., Abu-Rayya, H. M., Kashima, E., Paxton, S. J., & Sam, D. L. (2018). «Perceived discrimination, language proficiencies, and adaptation: Comparisons

- between refugee and non-refugee immigrant youth in Australia», *International Journal of Intercultural Relations*, 63, 105-112. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2017.10.006>
- Chou, K. L. (2007). «Psychological distress in migrants in Australia over 50 years old: a longitudinal investigation», *Journal of Affective Disorders*, 98 (1-2), 99-108. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2006.07.002>
- Fundación Manantial (2023) Informe «# Rayadas. La salud mental de la población joven en España», <https://www.fundacionmanantial.org/wp-content/uploads/2024/01/informe-rayadas-salud-mental-jovenes-fundacion-manantial.pdf>
- Georgiadou, E., Morawa, E., & Erim, I. (2017) «High manifestations of mental distress in Arabic asylum seekers accommodated in collective centers for refugees in Germany», *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14 (6), 612. <https://doi.org/10.3390/ijerph14060612>
- Gómez-Salgado, J., Carrión-Rico, D., García-Iglesias, J. J., Climent-Rodríguez, J. A., Miranda-Plata, R., Pichardo-Hexamer, R., Navarro-Abal, Y., Fagundo-Rivera, J., Vaca-Acosta, R. M., Ruiz-Frutos, C., & Allande-Cussó, R. (2024) «Psychological distress among unemployed migrants settling in southwestern Spain: a cross-sectional study», *Medicine*, 103 (15), e37418. <https://doi.org/10.1097/md.00000000000037418>
- Grupo Lisis. (2011). *Escala de malestar psicológico de Kessler K10*. <https://www.uv.es/lisis/instrumentos13/males-tar-psicologico.pdf>
- Hovey, J. D. (2000). «Acculturative stress, depression, and suicidal ideation in Mexican immigrants», *Cultural Diversity & Ethnic Minority Psychology*, 6 (2), 134-151. <https://doi.org/10.1037/1099-9809.6.2.134>
- Jurado, D., Mendieta-Marichal, Y., Martínez-Ortega, J. M., Agrela, M., Ariza, C., Gutiérrez-Rojas, L., Araya, R., Lewis, G., & Gurpegui, M. (2014). «World region of origin and common mental disorders among migrant women in Spain», *Journal of Immigrant and Minority Health*, 16 (6), 1111-1120. <https://doi.org/10.1007/s10903-013-9927-0>
- Kessler, R. C., Barker, P. R., Colpe, L. J., Epstein, J. F., Gfroerer, J. C., Hiripi, E., Howes, M. J., Normand, S. L., Manderscheid, R. W., Walters, E. E., & Zaslavsky, A. M. (2003). «Screening for serious mental illness in the general population», *Archives of General Psychiatry*, 60 (2), 184-189. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.60.2.184>
- López-de-León, M. A., & Puertas, S. (2022, April 23-25). «Migratory grief, coping, and psychological distress of vulnerable groups in mobility in Spain» [Conference presentation]. *Psychology Applications and Trends*, Madeira, Portugal. <https://doi.org/10.36315/2022inpa022>
- Mirowsky, J., & Ross, C. E. (2003). *Social causes of psychological distress* (2a ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315129464>
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2023). *State of health in the EU. Spain. Country health profile 2023*. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/12/spain-country-health-profile-2023_727a7995/71d029b2-en.pdf
- Organització Mundial de la Salut (2019, 19 diciembre). *Salud mental*. https://www.who.int/es/health-topics/mental-health#tab=tab_1
- Ortiz-Gutiérrez, S., & Cruz-Avelar, A. (2018). «Proceso de traducción y adaptación cultural de instrumentos de medición en salud», *Actas Dermo-Sifiliográficas*, 109(3), 202-206. <https://doi.org/10.1016/j.ad.2017.09.012>

07

Migrar per a créixer: aportacions positives de la migració

MIGRATING TO GROW: POSITIVE CONTRIBUTIONS OF MIGRATION

INMACULADA CARDA ISACH

Coordinadora de Resposta al Sensellarisme a Sant Joan de Déu Serveis Socials de València

inmacarda@gmail.com

ORCID: 0009-0006-3293-0087

rebut: 20/05/2025

acceptat: 03/06/2025

publicat: 20/11/2025

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-139.7>

debats #139 (p. 102-113)

Black Lives Matter. València (2020). Foto: Rafa Marco

RESUM

La migració ha sigut una constant històrica a la Comunitat Valenciana, amb transformacions segons els contextos socials, econòmics i polítics. Al llarg dels segles *xix* i *xx*, la migració valenciana va tindre com a destinacions el sud de França, Algèria i Amèrica. Les crisis agrícoles foren un dels principals factors que impulsaren aquests desplaçaments. A partir del segle *xx*, la regió també va rebre migració interna d'Andalusia i Múrcia, i a partir de les dècades del 1960 i el 1970, immigrants internacionals, especialment d'Europa i el nord d'Àfrica. Als anys 2000, amb el creixement econòmic espanyol, arribà una onada important de població estrangera, que es va integrar plenament en l'estructura social i laboral valenciana. Les dades del 2023 indiquen que el País Valencià tenia més de 5,3 milions d'habitants, dels quals un 17,5% eren estrangers, majoritàriament europeus (romanesos, britànics i ucraïnesos). Els impactes de la migració són nombrosos, en l'àmbit demogràfic, econòmic i serveis públics. L'impacte sociocultural ha enriquit la convivència. L'article defensa que la migració no és una amenaça, sinó una oportunitat per a enfortir l'estat del benestar, sempre que es garantisquen els drets, la igualtat i la convivència.

Paraules clau: migració; integració; Comunitat Valenciana; convivència

ABSTRACT

Migration has been a constant in the history of the Valencian Community, with transformations in line with social, economic and political contexts. Throughout the nineteenth and twentieth centuries, Valencian migration had as its destinations the south of France, Algeria and America. Agricultural crises were one of the main factors driving these movements. From the twentieth century, the region also received internal migration from Andalusia and Murcia, and from the 1960s-70s, international migrants, especially from Europe and North Africa. In the 2000s, triggered in part by Spain's economic growth, a significant number of foreigners arrived, fully integrating into the Valencian social and labour structure. Data for 2023 indicate that the Valencian Community had more than 5.3 million inhabitants, of which 17.5% were foreigners, mostly Europeans (Romanians, British and Ukrainians). The impacts of migration are manifold, in demographics, economically and in public services. The socio-cultural impact has enriched coexistence. The article argues that migration is not a threat, but rather an opportunity to strengthen the welfare state, as long as rights, equality and coexistence are guaranteed.

Keywords: migration; integration; Valencian Country; coexistence

Segons l'Organització Internacional per a les Migracions (OIM), la persona immigrant és «aquella que es trasllada a un país diferent del de la seua nacionalitat o de residència habitual, de manera que el país de destinació es converteix efectivament en el seu nou país de residència habitual».

Per a entendre la migració a la Comunitat Valenciana hem d'observar els processos migratoris com una part de la història de la humanitat, que han estat presents en la societat en major o menor manera. És cert que, en les últimes dècades, i sota un context de globalització, s'han intensificat. Per això, ha augmentat notablement el nombre d'estudis i anàlisis sobre migració, de manera que s'ha adquirit una millor comprensió sobre la realitat migratòria, com també de les seues causes i conseqüències, tant per a les poblacions migrants com per a les comunitats receptores.

No podem entendre els processos migratoris actuals sense fer un miratge retrospectiva als segles XIX i XX, on Espanya, per diverses circumstàncies socioeconòmiques i polítiques, va viure processos migratoris, especialment des de Galícia, Astúries i altres regions d'Espanya cap a Amèrica i Europa; no obstant això, l'emigració valenciana, encara que menys visible, va mantindre connexions intenses i contínues amb el nord d'Àfrica, Amèrica i el sud de França.

Des de la historiografia espanyola s'ha tendit a minimitzar el fenomen migratori valencià, però la realitat és que la migració valenciana es va produir principalment per les crisis agrícoles en algunes comarques valencianes, de manera que la resposta d'aquests agricultors fou traslladar-se a llocs on la

seua situació econòmica poguera millorar. Aquesta migració es va produir cap a destinacions pròximes geogràficament, com el sud de França, on hi havia una forta demanda de mà d'obra, o Algèria, on es van concentrar treballadors agrícoles estacionals i també, per les condicions polítiques i socials, refugiats polítics. Aquells valencians i valencianes que van buscar millors oportunitats econòmiques i la possibilitat d'ocupar terres van migrar cap a Amèrica. Molts d'ells es van establir a l'Argentina, Costa Rica, els Estats Units i el Canadà. Com a dada, entre el 1906 i el 1920 van arribar als Estats Units 15.000 valencians procedents, principalment, de la Marina i la Safor. La seua història ha sigut obviada pel temps i per les circumstàncies. Molts en van tornar, però molts altres s'hi van quedar. El que la historiografia no ha arreplegat ha quedat reflectit pels testimoniatges orals dels seus familiars en produccions actuals. Els americans, els indians, van tornar en molts casos carregats de diners, van comprar terrenys i alguns van arribar a ser alcaldes dels seus pobles. Les penúries van quedar en la terra americana.

Mentrestant, a començament del segle XX, la Comunitat Valenciana va experimentar un important flux migratori intern, amb persones que es traslladaven de les àrees rurals a les ciutats en cerca de millors oportunitats laborals. Durant aquest període, també van arribar migrants d'altres regions d'Espanya, especialment d'Andalusia i Múrcia, atrets pel desenvolupament agrícola i la demanda de mà d'obra en cultius com les taronges i hortalisses. Aquests fluxos migratoris es devien a una mobilitat laboral en el sector agrícola que va anar transformant-se en una

Migracions	Total	Exterior	Interior
Immigracions	245.647	186.422	59.225
Emigracions	132.518	84.120	48.398
Saldo	113.129	102.302	10.827

Gràfica 1. Saldo migratori Comunitat Valenciana. 2023. Portal Estadístic de la Generalitat Valenciana

migració assentada quan aquests treballadors i les seues famílies van establir la residència a la Comunitat Valenciana.

Fou en les dècades del 1960 i el 1970 quan la Comunitat Valenciana va començar a rebre un nombre significatiu d'immigrants internacionals, principalment de països europeus com Itàlia i Alemanya, a més de països nord-africans. Aquest fenomen va estar lligat al creixement econòmic i a la necessitat de mà d'obra en sectors com la construcció i l'agricultura. Durant les dècades del 1980 i el 1990, l'arribada d'immigrants es va diversificar encara més. La Comunitat Valenciana es va convertir en una destinació per a persones provinents d'Amèrica Llatina (especialment del Con Sud) i també de l'est europeu (com Romania i Bulgària). Aquest període va estar marcat per una multiculturalitat creixent. L'augment del flux migratori es produiria al voltant dels anys 2000, amb l'auge econòmic a Espanya. Molts immigrants van arribar a la Comunitat Valenciana buscant treball en sectors com la construcció, els serveis (preferentment, en el sector turístic) i l'agricultura. La població estrangera va créixer notablement i es convertí en una part integral del teixit social i econòmic.

La crisi econòmica del 2008 va tindre un impacte significatiu en el procés migratori. Molts immigrants van tornar als seus països d'origen per la falta d'ocupació i oportunitats. Uns altres, en canvi, van decidir quedar-se i integrar-se en la societat valenciana.

Des del 2010, l'escenari geopolític ha canviat. La situació sociopolítica en alguns països provoca desplaçaments forçosos a causa de la persecució, el conflicte, la violència i les violacions dels drets humans.

Té una rellevància especial l'acolliment de persones refugiades al País Valencià arribades d'Afganistan, Síria, Veneçuela i, recentment, d'Ucraïna.

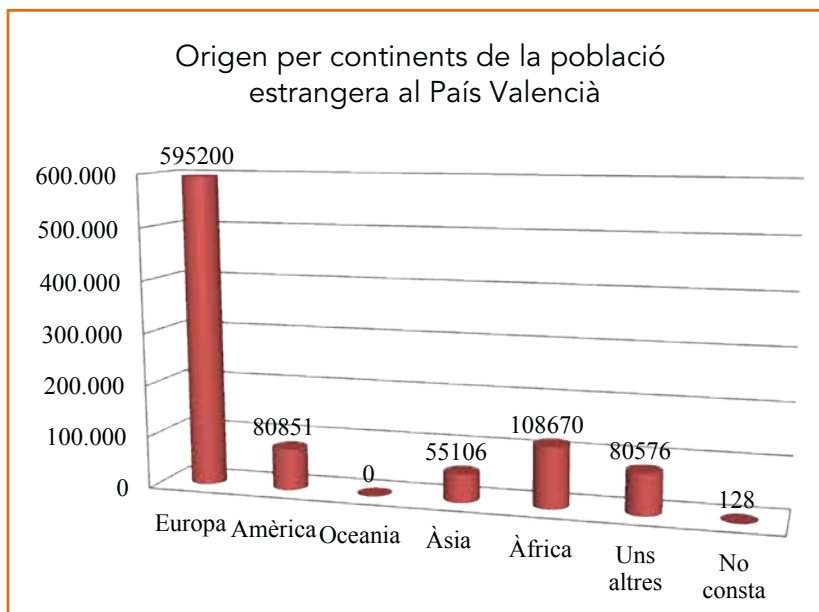
DADES DEMOGRÀFIQUES

És fonamental analitzar les dades empíriques sobre la migració en el context actual del País Valencià per a comprendre la seua realitat demogràfica. En aquest estudi, ens enfoquem en dos conceptes clau: el saldo migratori i el saldo estranger.

El saldo migratori es defineix com la diferència entre el nombre de persones que immigren (entren al País Valencià) i aquelles que emigren (ixen d'aquesta comunitat) en un període determinat. D'altra banda, el saldo estranger mesura la diferència entre la quantitat de persones d'origen estranger que ingressen al territori i aquelles que l'abandonen, i permet avaluar l'impacte net de la migració estrangera en la població.

Per a l'anàlisi, s'han utilitzat les dades del Portal Estadístic de la Generalitat Valenciana, l'última actualització de la qual correspon a l'any 2023. Segons aquesta font, el saldo migratori del País Valencià aquell any va ser de 113.129 persones, mentre que el saldo migratori de població estrangera va arribar als 102.302.

Pel que fa a les comarques, totes les regions, llevat del Racó d'Ademús, van registrar un saldo migratori positiu. Quant al saldo migratori estranger, totes les comarques van presentar valors positius. Destaquen tres municipis amb els saldos migratoris totals i estrangers més elevats: Torrevella, Elx i Benidorm. Per comarques, València, el Baix Segura i

Gràfica 2.

Població estrangera amb certificat de registre o targeta de residència en vigor. 2023.

Font: Ministeri d'Inclusió, Seguretat Social i Migracions

l'Alacantí van ser les regions que reberen més immigració estrangera.

Aquestes dades permeten afirmar que el País Valencià es consolida com un territori d'acolliment, tant per a la migració nacional com estrangera. En aquest estudi analitzarem les raons subjacents d'aquests fluxos migratoris. A data del 31 de desembre de 2023, la població resident a la Comunitat Valenciana ascendia a 5.322.349 persones, de les quals un 17,48% (930.531 persones) eren d'origen estranger. La distribució per sexes està equilibrada (50,3% d'homes i 49,7% de dones), amb dades molt similars a les tres províncies.

Si desglosem aquestes dades per continent d'origen, s'observa que prop del 70% de la població estrangera procedeix d'Europa. Dins d'aquest grup, la comunitat romanesa és la més nombrosa, amb 160.872 residents, seguida de la britànica, amb 113.840 persones, i la ucraïnesa, amb 73.348 residents registrats. L'única comunitat no europea que es troba entre les més nombroses és la marroquina, amb 83.268 residents.

En termes de distribució territorial, Alacant és la província amb més concentració de població estrangera, on destaca la comunitat britànica amb 99.655 persones censades. Castelló, d'altra banda,

alberga la major proporció de residents d'origen romanès, amb 69.731 persones.

Aquestes dades reflecteixen la rellevància de la immigració en l'estructura demogràfica del País Valencià i estableixen la base per a una anàlisi més detallada sobre els factors que influeixen en aquests fluxos migratoris.

Així doncs, la migració té un impacte significatiu a la Comunitat Valenciana en múltiples dimensions:

Impacte demogràfic

L'arribada de migrants, tant nacionals com estrangers, contribueix al creixement de la població i ajuda a contrarestar l'envelliment demogràfic, un problema comú a Europa. D'altra banda, la presència de població estrangera (17,48%) diversifica la composició social i cultural del territori.

Impacte econòmic

La migració aporta mà d'obra en sectors clau com l'agricultura, el turisme, l'hostaleria i la construcció, que són fonamentals per a l'economia valenciana.

A més, suposa un augment de la població activa espanyola, ja que engrosceix la llista de contribuents

a la Seguretat Social i a la Hisenda Pública. Molts migrants estableixen negocis, fet que dinamitza l'economia local i genera ocupació.

Tot això implica un increment de la demanda de béns i servicis i impulsa l'activitat econòmica.

Una de les realitats més complexes dins del fenomen migratori és la de les persones migrants en situació administrativa irregular. La proporció d'individus en aquesta situació ha variat considerablement segons les dècades, i això ha portat l'executiu estatal a implementar, des del 1990, un total de set processos extraordinaris i massius de regularització, sota diversos governs. Aquests processos han sigut una resposta a la necessitat de formalitzar la situació de milers de migrants i de donar solució als problemes associats a la migració irregular.

L'últim d'aquests processos extraordinaris de regularització es va dur a terme entre febrer i maig del 2005. El seu objectiu principal era formalitzar una part significativa de l'economia submergida, especialment aquella que depenia de la contractació irregular de migrants sense documentació. Segons l'Informe de l'Observatori Social de la Fundació «la Caixa» (2021), els resultats d'aquest procés van ser positius, ja que es va produir un increment substancial en la contractació laboral formal i en el nombre d'altres en la Seguretat Social. Aquest procés, a més, va ampliar les oportunitats laborals per a la població migrant regularitzada.

Així mateix, es va observar que la regularització no va tindre l'efecte de crida que alguns temien; és a dir, no va comportar un augment significatiu en els fluxos migratoris cap al país. Aquests resultats suggereixen que, si bé els processos de regularització extraordinària poden tindre un impacte positiu en la integració econòmica i social dels migrants, no necessàriament induïxen un augment en la immigració irregular.

A efectes econòmics, el sector públic va recaptar al voltant de 4.000 euros addicionals per cada perso-

na migrant regularitzada, a més de la contractació de treballadors més qualificats.

Impacte en els serveis públics i privats

En relació amb l'impacte econòmic hi ha l'accés als serveis públics com són l'educació, la sanitat i els serveis socials. L'increment de població migrant ha implicat la necessitat d'adaptar el sistema educatiu per a atendre estudiants de diferents orígens; a més, l'accés als serveis de salut pot requerir ajustos en la infraestructura i personal sanitari per a atendre una població diversa, inclosa la incorporació de figures professionals com són els mediadors interculturals per a trencar barreres idiomàtiques i culturals, i l'accés als serveis socials pot comportar una inversió local per a cobrir les necessitats de la població migrant, desenvolupant programes multiculturals. L'accés als serveis públics ha sigut un repte per a les administracions locals i l'autonòmica, i han hagut d'incorporar polítiques enfocades a la convivència i la integració que, en moments de crisi econòmica, poden generar tensions.

Al seu torn, hi ha un increment de demanda de béns privats, com ara béns de consum i habitatge. L'augment de la demanda d'habitatges pot influir en el mercat immobiliari, especialment en zones amb alta concentració de migrants com Alacant, València i el Baix Segura.

A tall d'exemple, a València, barris com Russafa o el Cabanyal han viscut transformacions clares: el pas de zones degradades a barris amb gran diversitat cultural, l'augment de negocis regentats per migrants i processos de gentrificació més recents. Un altre municipi que ha experimentat una presència notable de residents estrangers, especialment europeus, és Dénia, on s'ha incrementat la compra d'habitatges per part de la població migrant. Això suposa un desenvolupament demogràfic i econòmic, però alhora té conseqüències per a la població autòctona, com és la dificultat d'accés a l'habitatge.

Black Lives Matter. València (2020).
Foto: Rafa Marco

Impacte sociocultural

La presència de diverses comunitats estrangeres enriqueix la cultura local amb noves tradicions, gastronomia i idiomes. A tall d'exemple, tenim la celebració de l'Any Xinés que promou la comunitat xinesa a València; la Fancy Dress Party de la comunitat anglesa de Benidorm; el tradicional Carnestoltes de Russafa (València), organitzat per l'associació Jarrit-AIAD i Russafa Cultura Viva; l'Escola de Ciutadania promoguda per Jovesólides, o els cicles de cinema de CIM Burkina, entre altres accions socioculturals. Amb això, s'ha fomentat el reconeixement intercultural i s'han bastit ponts entre la societat valenciana i organitzacions d'altres països per a treballar des d'una mirada oberta en projectes de sensibilització i cooperació.

Un altre aspecte rellevant és com diversos artistes valencians han utilitzat l'art com a expressió de les injustícies que pateixen les persones migrants o com a denúncia de fets que vulneren els drets humans. Per exemple, el grup Los Chikos del Maíz amb la cançó «El extraño viaje»; la dissenyadora i artista Reyes Pérez amb la seua intervenció en la falla Ripalda-Beneficiència-Sant Ramon, on reflexionava en les Falles del 2025 sobre el món en què vivim i visibilitzava el lema «Welcome refugees», o diverses obres plàstiques de denúncia social com la que Avelino Saavedra ha exhibit recentment a l'Octubre Centre de Cultura Contemporània (OCCC).

Impacte territorial i urbanístic

Alguns municipis com Torrevella, Elx o Benidorm han experimentat un creixement poblacional significatiu amb l'arribada de migrants, fet que ha generat una expansió urbana accelerada.

Com a aspecte positiu, algunes polítiques públiques han començat a abordar la migració com una oportunitat per a mitigar la despoblació en comarques amb baixa densitat demogràfica. Aquesta estratègia busca fomentar una redistribució més equilibrada de la població en el territori.

Ara bé, aquest objectiu no sempre resulta fàcil d'aconseguir, ja que els processos migratoris solen estar motivats per la cerca d'unes millors condicions sociolaborals, factors que no sempre són presents en les zones rurals o més allunyades dels nuclis urbans.

La Comunitat Valenciana és una regió d'acolliment, on la demografia, l'economia i l'estructura social estan influïdes per la migració. Si bé aquest fenomen aporta beneficis, també planteja reptes en termes d'integració, accés a serveis i planificació territorial, com hem vist.

En l'última dècada, la Comunitat Valenciana ha implementat diverses polítiques i plans enfocats a la

Bon appetit. A la memòria d'Aylan (2017). Avelino Saavedra

migració i la inclusió social, tenint en compte l'agenda europea i la normativa estatal.

Aquestes polítiques s'han emmarcat en una lògica de solidaritat institucional, de defensa dels drets socials i culturals i de construcció d'una societat més igualitària, intercultural i cohesionada. Amb això, s'ha intentat construir una Comunitat Valenciana inclusiva, oberta i socialment justa, impulsant polítiques de reconeixement de la diversitat; reforçant els serveis públics; dissenyant i executant polítiques de protecció dels col·lectius vulnerables, inclosos els migrants, els refugiats i els retornats, i implementant la participació ciutadana en l'elaboració de polítiques.

En alguns fòrums s'ha parlat d'un «nou contracte social», basat en drets i no en caritat o assistencialisme.

Dins d'aquest nou contracte social, i tenint en compte la necessitat, com a societat, de donar resposta a la diversitat instal·lada en totes les comarques de la Comunitat Valenciana, el govern autonòmic va sol·licitar a l'Institut de Drets Humans de la Universitat de València que elaborara un informe sobre la situació de

la població migrant a la Comunitat Valenciana (2018) i, després del seu diagnòstic, es va proposar un objectiu en matèria de promoció de la millora de les condicions de vida de les persones immigrants i la convivència entre cultures a la Comunitat Valenciana des d'un enfocament de drets humans. Després d'un procés d'elaboració participatiu en el qual es van anar incorporant aportacions d'organitzacions socials, administracions públiques, persones migrants i expertes de l'àmbit acadèmic, es va publicar l'Estratègia Valenciana de Migracions 2021-2026, que constitueix una eina de planificació integral orientada a la millora de les condicions de vida, la integració i la participació de la població migrant a la Comunitat Valenciana.

L'estratègia adopta un enfocament transversal, considera variables com el gènere, l'edat, la diversitat cultural o la situació administrativa i situa la interculturalitat com el principi rector de l'acció pública.

Aquest instrument representa un canvi de paradigma respecte dels enfocaments anteriors, ja que prioritza una visió inclusiva, activa i corresponsable de la migració, lluny de mirades assistencialistes. En

última instància, contribueix a consolidar un model valencià de convivència basat en l'equitat, la diversitat i els drets.

Aquest enfocament s'ha alineat amb un model de drets i benestar, en el qual s'ha donat un protagonisme més gran a la integració social i la diversitat cultural. La implicació de la Generalitat Valenciana a crear mecanismes d'atenció a les persones migrants, des de la salut fins a l'educació, s'ha vist com un avanç important que valida el treball de les organitzacions socials, que fa dècades que ho sol·licitaven.

Les entitats que treballen en l'àmbit de la convivència intercultural probablement s'han sentit satisfetes pels esforços efectuats en termes de sensibilització i promoció de la diversitat. Les polítiques d'integració, com la creació d'espais per al diàleg intercultural i el suport a les víctimes de discriminació, també han donat un sentiment d'èxit a aquestes organitzacions. La participació activa de les persones migrants en la societat i el fet que tinguen més visibilitat en les institucions públiques han sigut un èxit compartit.

Tot i aquests avanços, moltes entitats socials han sentit que els recursos són insuficients per a fer front als reptes creixents de la migració. En particular, la falta de finançament estable i l'escassetat de recursos humans qualificats han sigut factors limitadors per a la seua capacitat d'oferir una atenció adequada a la població migrant. A més, els ajustos en les polítiques socials o la supressió de línies d'ajuda han generat preocupació, ja que moltes vegades depenen d'aquest fons per a fer la seua feina.

Les entitats socials que treballen amb persones migrants en situació d'irregularitat administrativa poden haver-se sentit especialment frustrades per culpa de les barreres legals i burocràtiques. Malgrat les mesures d'acolliment i protecció, la falta de regularització massiva i les dificultats per a accedir a serveis bàsics en uns casos determinats poden haver generat sentiments d'inseguretat i desesperança en alguns col·lectius. Aquest tipus de situacions també pot haver causat un desgast en les organitzacions, que sovint assumeixen un paper d'intermediació entre l'Administració i les persones migrants.

Encara que les entitats socials s'han enfrontat a reptes com la crisi econòmica, els efectes de la pandèmia i l'augment de la xenofòbia en algunes parts de la societat, han demostrat una gran capacitat de resiliència. L'adaptació a noves realitats, com l'atenció a col·lectius vulnerables durant la crisi sanitària, ha permés a aquestes entitats mantindre's actives, tot i les adversitats. També han tingut un paper essencial en la defensa dels drets humans i en l'enfortiment de la cohesió social, enfrontant-se a discursos xenòfobs i promovent la igualtat d'oportunitats.

Les entitats també s'han vist afectades pels canvis polítics a la Comunitat Valenciana, especialment amb les noves legislacions o retallades en polítiques d'integració, que a vegades han posat en perill el marc de suport als migrants. Encara que el govern autonòmic ha sigut, en general, sensible a aquestes necessitats, la incertesa política en relació amb la legislació estatal sobre immigració o les directrius de la UE han afectat sovint la planificació a llarg termini d'aquestes organitzacions.

En general, les entitats socials a la Comunitat Valenciana han experimentat tant avanços com reptes en l'última dècada. Han sentit satisfacció pels avanços en les polítiques d'integració i la millora en la participació i la cohesió social, però també han patit dificultats econòmiques i burocràtiques. En resum, el treball d'aquestes entitats ha sigut clau en la construcció d'una societat més inclusiva, encara que continuen lluitant contra la xenofòbia, les retallades de recursos i les barreres legals que dificulten la integració plena de la població migrant.

No hem de perdre de vista qui constitueix el nucli d'aquest fenomen: les persones migrants. Reconèixer-les com a protagonistes dels seus propis processos migratoris implica no tan sols atorgar-los veu, sinó també legitimar-les com a agents actius en la construcció de les seues trajectòries vitals. Escoltar els seus testimoniatges o esbrinar el seu lloc d'origen i les raons que van motivar la seua partida —marcada sovint per la separació de la família, la ruptura amb la terra natal i el risc inherent al desplaçament— permet visibilitzar els elements comuns i diferencials de les seues experiències.

Una constant que emergeix en aquests relats és el desig de construir un futur millor, una aspiració que també van compartir, fa unes dècades, els valencians que van emigrar cap a l'Amèrica Llatina, Algèria o altres latituds. Aquesta narrativa de l'esdevenidor com a horitzó d'esperança articula un vincle trans-històric entre diferents onades migratòries.

Si bé és cert que els fluxos migratoris agrupen col·lectius nombrosos, les seues motivacions són profundament heterogènies. Cada individu migra en funció d'unes circumstàncies personals, unes expectatives i unes metes pròpies, per a configurar un imaginari migratori que sol idealitzar la destinació com una promesa d'oportunitats. Aquesta pluralitat de relats posa de manifest la complexitat i la riquesa del fenomen migratori contemporani.

En molts casos, les expectatives que les persones migrants depositen en el país de destinació no es corresponen amb la realitat que troben quan hi arriben. Els procediments per a la regularització administrativa solen ser complexos, burocràtics i fins i tot opacs, fet que genera sensació d'inseguretat jurídica i frustració. A això se suma el desconeixement del funcionament del sistema públic —sanitari, educatiu, social—, que els pot dificultar l'accés efectiu a drets i prestacions. Aquesta falta de familiaritat amb les institucions pot generar desconfiança cap al conjunt de professionals que formen part del sistema d'acolliment.

A més, com assenyalen Rigoni i Saitta (2012), els discursos socials i mediàtics aconsegueixen un paper central en els processos d'inclusió o exclusió de les persones migrants, i contribueixen a construir representacions que oscil·len entre la integració i el rebuig. La percepció d'hostilitat o indiferència per part de la societat receptora es viu, amb freqüència, com una experiència de pèrdua profunda que es manifesta mitjançant el denominat dol migratori: un procés psicològic i emocional que afecta les persones que s'han vist forçades a abandonar el seu país d'origen. Aquest dol no es limita a la pèrdua de la llar física, sinó que també abasta la ruptura amb l'entorn cultural, els vincles afectius, els costums i, en molts casos, la identitat personal i col·lectiva.

Dona. València (2020). Foto: Rafa Marco

Encara que migrar pot ser una experiència transformadora i enriquidora, també comporta reptes emocionals significatius, com són l'enfrontament a la incertesa, la nostàlgia o la dificultat d'adaptació a noves normes culturals i socials. Aquesta vulnerabilitat pot veure's agreujada per la presència, en la societat d'acolliment, de discursos estigmatitzats que alimenten el rebuig, la discriminació i fins i tot l'odi cap a l'alteritat. (Gerehou, M. 2021).

Davant d'aquest escenari, esdevé imprescindible dissenyar i implementar polítiques públiques basades en principis d'igualtat, respecte als drets humans i cohesió social. És fonamental promoure mecanismes de prevenció, sensibilització, formació, mediació i actuació institucional que combaten la discriminació, reconeguen la diversitat i fomenten la

*Vaixells de rescat humanitari
al port de Borriana (2020).
Foto: Rafa Marco*

convivència i la tolerància com a puntals d'una ciutadania plural i inclusiva.

Dins de la població migrant a la Comunitat Valenciana, hi ha col·lectius particularment exposats a situacions de més vulnerabilitat, com és el cas dels menors i joves no acompanyats o les dones migrants. Els dos grups s'enfronten a uns reptes específics que aguditzen els efectes estructurals de la migració, tant en termes d'accés a drets com d'inserció social i econòmica.

En el cas dels menors migrants no acompanyats, la seua situació de desprotecció institucional i la falta de xarxes familiars al país d'acolliment els exposa a riscos significatius, com l'exclusió educativa, la precarietat residencial o fins i tot el tràfic i l'exploació. Malgrat els esforços per part de l'Administració autonòmica, com arplega l'Estratègia Valenciana de Migracions 2021-2026, persisteixen els reptes pel que fa a la garantia de l'interés superior del menor, la transició a la vida adulta i la seua inclusió real en la comunitat.

D'altra banda, les dones migrants solen estar sobrerrepresentades en sectors laborals marcats per la informalitat i la precarietat, com el treball domèstic i les cures. A més, moltes d'elles s'enfronten a situa-

cions de discriminació múltiple, ja que s'hi combinen factors com el gènere, l'origen ètnic, la classe social i, en alguns casos, la situació administrativa irregular. Aquestes dones també són especialment vulnerables a la violència de gènere i a situacions d'aïllament social, fet que requereix unes polítiques públiques interseccionals que reconeguen les seues necessitats específiques i les atenguen.

Els dos casos posen de manifest la urgència d'avançar cap a uns models d'acolliment més inclusius, sensibles a l'enfocament de drets humans, gènere i edat, que no només garantisquen la protecció jurídica, sinó també la integració plena d'aquestes persones en la vida comunitària.

CONCLUSIÓ

La mobilitat humana constitueix un fenomen inherent a la història de la humanitat. Al llarg del temps, els desplaçaments han sigut motivats per factors diversos, des de la cerca d'unes millors condicions de vida fins a la necessitat de fugir de situacions de violència o persecució. En l'actualitat, el desenvolupament dels mitjans de transport i comunicació, juntament amb les profundes crisis sociopolítiques i econòmiques, els conflictes armats, les

persecucions per motius diversos i l'impacte creixent del canvi climàtic, han intensificat els fluxos migratoris a escala global.

Davant d'aquesta realitat, les polítiques europees d'externalització de fronteres —orientades a delegar el control migratori en països tercers— no frenen la mobilitat, sinó que contribueixen a precaritzar encara més les condicions del trànsit migratori. Tal com denuncia Augustin Prince en la seua obra autobiogràfica *El viatge de Prince*, aquestes polítiques no només incrementen els riscos físics i psicològics de les persones migrants, sinó que també reforcen un model d'exclusió sistemàtica que vulnera principis bàsics del dret internacional humanitari.

En el context actual de diversitat cultural creixent, esdevé imprescindible avançar cap a un enfocament d'integració que transcendisca la mera assimilació de les persones migrants. Es requereix fomentar un vertader diàleg intercultural basat en la reciprocitat, el reconeixement mutu i la participació activa de tota la ciutadania. Això implica construir uns models de convivència que respecten els principis d'equitat, igualtat i no discriminació, tal com ho consagren els instruments internacionals de drets humans.

En aquest procés, l'escola exerceix un paper fonamental com a espai de trobada, aprenentatge i construcció compartida. No només facilita la integració de les persones migrants a través de l'escolarització dels seus fills i filles, sinó que també constitueix una via clau perquè tot l'alumnat —independentment del seu origen— aprenga a conviure en una societat plural, oberta i democràtica. Per a avançar cap a aquest model inclusiu, és essencial evitar la concentració d'alumnes migrants en determinats centres educatius. Fomentar la diversitat a les aules, tant cultural com social, esdevé una eina poderosa per a previndre la segregació escolar i garantir una educació de qualitat i igualitària per a tots i totes.

Cal recordar que els drets humans tenen caràcter universal, indivisible i interdependent, i per tant han de ser garantits sense distinció a totes les persones, independentment de la nacionalitat, l'origen ètnic, la

religió, el gènere, l'orientació sexual o la situació administrativa. No obstant això, persisteixen els reptes estructurals significatius. La discriminació envers les minories religioses, ètniques i nacionals; les persones d'ascendència africana; els pobles indígenes; les persones amb discapacitat; les persones majors, la infància migrant i les dones i persones LGBTI+ continua manifestant-se de manera sistemàtica. Les formes tradicionals de prejudici s'entrellacen amb les desigualtats socioeconòmiques i alimenten dinàmiques d'exclusió, racisme, xenofòbia i violència estructural.

En aquest escenari, el vertader repte no radica únicament a gestionar els fluxos migratoris, sinó a garantir una societat que respecte els drets de totes les persones i els promoga, fent efectiu el principi de justícia social per a tota la ciutadania, migrant i autòctona.

En aquest procés, l'estat de benestar social és important. La relació entre migració i estat de benestar ha generat tensions polítiques i socials. Alguns sectors perceben les persones migrants com una càrrega per als serveis públics, especialment quan accedeixen a prestacions socials. Aquesta percepció pot alimentar-se de discursos populistes o de desinformació, i sovint no es basa en dades objectives, com hem demostrat en les dades extretes de l'Observatori de «la Caixa» o del centre d'anàlisi Funcas, on es demostra que les persones migrants aporten més del que reben del sistema.

Perquè l'estat de benestar funcione de manera inclusiva i eficaç, és fonamental adoptar unes polítiques d'integració que garantisquen l'accés equitatiu a drets, que combaten la discriminació i que fomenten la participació social de les persones migrants. Al mateix temps, és necessari un diàleg informat que evite l'estigmatització i que promoga una visió realista i solidària de la convivència.

En definitiva, lluny de ser una amenaça, la migració pot ser una oportunitat per a enfortir l'estat de benestar, sempre que hi haja polítiques públiques orientades a la inclusió, la justícia social i el respecte als drets humans.

08

Migracions, drets humans, cinema per a la transformació social

Una perspectiva des d'Itàlia

**MIGRATION, HUMAN RIGHTS, CINEMA FOR SOCIAL TRANSFORMATION: A
PERSPECTIVE FROM ITALY**

VALENTINA RIPA

Università di Salerno

ORCID: 0000-0001-5405-4168

rebut: 20/09/2025

acceptat: 30/09/2025

publicat: 20/11/2025

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-139.8>

debats #139 (p. 114-129)

Cerimònia funerària a l'illa de Lampedusa.

Foto: Mario Laporta

RESUM

Itàlia, terra d'emigració, s'ha convertit a poc a poc, sobretot a partir dels anys noranta del segle xx, en una terra d'immigració i de trànsit dels fluxos transmigrants. En aquest context, ha anat perdent allò que motivava la seua fama de lloc hospitalari i obert i té, juntament amb altres països europeus, la responsabilitat del sofriment i de la mort de moltíssims éssers humans.

Amb tot i això, existeix un moviment pels drets dels migrants i, en general, pels drets humans, que intenta canviar la situació i fer-nos «restare umani», com deia Vittorio Arrigoni a propòsit de Palestina abans de ser assassinat; i dins d'aquest moviment, o acompanyant-lo, hi ha els artistes compromesos amb els drets humans, que amb el seu art denuncien, manifesten solidaritat i obrin poèticament a mons on tots viuríem molt més bé.

En l'article es traça un breu recorregut històric i es recorda el paper del cinema en la sensibilització de la societat.

Paraules clau: Itàlia; migracions; activisme; cine dels drets humans; activisme

ABSTRACT

Italy, a land of emigration, has gradually become, especially since the 1990s, a land of immigration and traffic of transmigrant flows. In this context, it is gradually losing what motivated its reputation as a hospitable and open place and is, together with other European countries, responsible for the suffering and death of many human beings.

However, a movement for the rights of migrants and for human rights in general does exist, and is striving to change the situation and make us "restare umani", as Vittorio Arrigoni said about Palestine before he was assassinated; and, within this movement, or accompanying it, are artists committed to human rights, who use their art to denounce, manifest solidarity and poetically open up worlds where we would all live much better.

The article traces a brief historical journey and recalls the role of cinema in raising awareness in society.

Keywords: Italy; migrations; activism; human rights cinema; activism

DE PARTONO 'E BASTIMENTE AL MAR COM A FRONTERA

Itàlia, especialment les parts meridionals i insulars, ha estat durant molt de temps, en la realitat i en l'imaginari col·lectiu, terra d'emigració: principalment cap al continent americà, i en part cap a altres països europeus i a Austràlia i Nova Zelanda. La música, el cinema i la literatura han immortalitzat els viatges a Amèrica dels nostres compatriotes (a les Amèriques, però sobretot als Estats Units, «l'America»,¹ el país del somni americà): les esperances, Ellis Island, les dificultats viscudes; i la nostàlgia i el somni d'un retorn en el qual ja no caldrien recursos econòmics buscats en altres llocs. Una de les cançons napolitanes més famoses, *Santa Lucia luntana*, d'E. A. Mario, es refereix justament a aquests viatges en vaixell cap a terres «molt llunyanes» i diu:

Partono 'e bastimente
pe tterre assaje luntane...
Cantano a bbuordo:
so' Napulitane!
Cantano pe ttramente
'o golfo già scumpare,
e 'a luna, 'a miez' 'ò mare,
nu poco 'e Napule
lle fa vedé...

1. És tan comuna en italià l'expressió «ha trovato l'America», per dir que algú ha fet fortuna o ha obtingut grans avantatges amb certa facilitat, que el director de cine Gianni Amelio l'any 1994 va estrenar una pel·lícula titulada justament *Lamerica*, sobre l'Albània postcomunista i la veïna Itàlia vista com una terra promesa.

Santa Lucia!
Luntano 'a te,
quanta malincunia!
Se gira 'o munno sano,
se va a cercá furtuna...
Ma, quanno spona 'a luna,
luntano 'a Napule
nun se po' sta!²

I això, incidint justament sobre l'aspecte nostàlgic i una migració —la més freqüent, per bé que no l'única— deguda a motius econòmics, els mateixos que a hores d'ara no se solen considerar, de part europea, prou urgents i importants per a justificar l'acolliment dels migrants pobres.

Les migracions italianes també han estat internes, des del sud i les illes cap al nord més ric i industrialitzat; i cap a països europeus que de vegades han manifestat un racisme semblant al que ara pateixen molts éssers humans amb més melanina que la majoria dels italians: malgrat el seu estat peninsular, banyada pel mar en quasi tot el seu perímetre, i malgrat la proverbial afabilitat dels seus habitants, sobretot dels del sud, Itàlia ha esdevingut un lloc

2. Com que ens és difícil trobar al web una versió oficial de la interpretació tradicional de Roberto Murolo, assenyalem la interpretació molt coneguda internacionalment de Luciano Pavarotti que es troba a la pàgina *Luciano Pavarotti Official*, <https://www.youtube.com/watch?v=kj5XkS78x9s>. Pel que fa a la grafia del napolità, he demanat ajut a Ermete Ferraro, que fa referència a Nicola de Blasi i Francesco Montuori (2020), *Una lingua gentile. Storia e grafia del napoletano*, Napoli, Cronopio, p. 157-178.

«Albània com a Gòlgota», de Mauro Biani.⁴
<https://maurobiani.it/page/2/?s=albania>

tancat i fins i tot hostil quan tota la Unió Europea ha esdevingut una «fortalesa».³ De fet, Itàlia ha contribuït amb les seues noves lleis i les seues pràc-

3. L'expressió «Fortress Europe», que recorda foscament el concepte nazi de «Festung Europa», s'ha utilitzat sempre més en relació amb la clausura de la Unió Europea als migrants extraeuropeus, i és també el nom d'una cosa positiva, el del blog de Gabriele del Grande, que «mentre tutti fingevano di non vedere» ens ha mostrat dia a dia la massacre dels migrants que han intentat arribar a Europa des del 1988: en línia des del 2006 i amb un treball que arriba fins al 2016 i s'acompanya de perillosos viatges d'investigació i llibres importants del seu autor (el que, de moment, és l'últim, el mencionem a les referències bibliogràfiques), el blog rastreja la premsa internacional i posa cada article, cada notícia, a la disposició dels lectors, amb un treball sistemàtic i en un marc de coneixement crític que des de llavors ja no ens deixa als europeus la possibilitat d'amagar el cap com l'es-truc: <https://fortresseurope.blogspot.com/>.

4. L'autora vol expressar el seu profund agraïment a Mario Laporta, excel·lent fotògraf, fotoperiodista i docent a l'Accademia di Belle Arti de Nàpols, per haver oferit per aquest article la foto de la portada; i a Mauro Biani, dibuixant formidable i sempre compromès amb les lluites no-violentes i la denúncia de les greus violacions dels drets humans a què assistim. La seua obra és realment una referència i, a més a més, ell la posa a la disposició dels que vulguen servir-se'n per a finalitats no comercials, com la nostra, senzillament citant el seu nom i la font, que és www.maurobiani.it. Les imatges que acompanyen aquest article son seues, menys les fotos fetes per la mateixa Valentina Ripa durant un viatge a Riace, a l'agost del 2022, quan va participar, amb el Festival del Cinema dei Diritti Umani di Napoli, a les activitats de la manifestació «Sotto il cielo di Riace brillano ancora le stelle».

tiques a la detenció de persones pel simple fet d'haver migrat (Palladino 2018), tot considerant-les persones «clandestines» i vulnerant el seu dret a la vida i a la integritat psicofísica; i això no només per omissió, perquè ja no se'ls ha permés entrar a Europa per vies legals i segures i se'ls ha exposat als riscos del desert i de travessades perilloses del Mare Nostrum, sinó també fent acords amb països extraeuropeus: el conveni amb Líbia, renovat en el temps malgrat el tractament que, com sabem des de fa anys, es fa viure als migrants a les presons líbies, preveu que el país veí, excolònia italiana, impedisca l'arribada de migrants a Itàlia i darrerament s'ha firmat un conveni encara més sorprenent amb Albània, on el migrants poden ser deportats i restringits en un dels centres de reclusió que el nostre país ha fet construir allà (es poden veure, per fer-se'n una idea des del punt de vista de l'activisme internacional, els comunicats recents de la secció italiana d'Amnistia Internacional, <https://www.amnesty.it/il-decreto-albania-fuori-dalla-legalita/> i <https://www.amnesty.it/suicidio-di-hamid-badoui-il-mo-dello-albania-produce-sofferenza-e-morte/>)

Tot això, malgrat la memòria de la discriminació que hem experimentat els italians també: quan els que migraven eren sobretot els italians pobres, es podien trobar fàcilment, ja dins del nostre mateix país, cartells com «No es lloga a gent del sud», i a Bèlgica,

Mauro Biani 2016, «Marcinelle, oggi», <https://maurobiani.it/2016/08/08/marcinelle-oggi>: a partir de la tragèdia de Marcinelle (Bèlgica), quan, l'any 1956, va explotar una mina on treballaven moltíssims immigrants italians, dels quals en van morir cent trenta-sis, l'autor recorda també els migrants d'altres procedències que perden la vida actualment al fons del mar.

per exemple, era freqüent el rètol «Interdit aux chiens et aux italiens».

A partir sobretot dels anys seixanta del segle xx, Itàlia va començar a ser també un lloc d'immigració, amb persones que, venint ací, es dedicaven principalment a treballs humils, com els treballs domèstics o de mà d'obra barata als camps, a la construcció... Molt barata, de vegades massa, sobretot des que es va difondre, en especial des dels anys noranta, la figura del *caporale*, un criminal al servei de les màfies que exploten els treballadors: una trista expressió italiana de les «noves esclavituds».⁵

5. A propòsit del *caporalato* i de les moltes persones que, sense altres oportunitats, acaben a les mans d'aquests *caporali* que son els nous esclavistes, assenyalet la cançó de Lucio Matricardi «La manna dal cielo» i el vídeo molt encertat que n'ha fet Alessandro Negrini.

Les cases de les famílies benestants van començar a ser poblades per criades, majoritàriament, i per criats de cultures i llengües maternes diferents de la nostra i que moltes vegades provenien de països que Itàlia havia colonitzat (n'hi ha poca memòria i poca consciència, però Itàlia també ha estat un país colonitzador, entre finals del segle XIX i el 1960, i això naturalment ha tingut conseqüències i ha deixat una herència indignant). De fet, sovint venien a Itàlia amb les mateixes famílies amb qui havien viscut i treballat als seus països d'origen i que, amb el canvis de la política local a les antigues colònies, deixaven aquelles terres. Però, fins als principis dels anys noranta, es va tractar sempre de la migració d'una quantitat reduïda de persones. Al començament dels anys setanta, Itàlia semblava fins i tot, i en part, segurament, ho era, un país solidari; no es pot oblidar la solidaritat que encara anima molta gent i agrupacions que, però, com a la resta de la Unió Europea, no arriben a influir de manera suficient en les decisions institucionals. De fet, sempre hi ha hagut una part de la població decididament oberta, no violenta, solidària, i una majoria que tenia valors d'humanitat i recordava, segurament, els sofriments propis i dels seus avantpassats. Però, a poc a poc, moltes coses

L'any 1989, el trist fenomen del *caporalato*, relacionat especialment amb la collita estacional de tomàquets o taronges al sud del país, va fer la primera víctima de la qual tenim coneixement, el treballador sud-africà Jerry Masslo, assassinat a Villa Literno, a la província de Caserta, per una banda de criminals que feia del racisme i de la intolerància cap als treballadors negres la seua bandera en un moment en què aquests treballadors —amb Jerry Masslo entre ells— reivindicaven els seus drets i denunciaven les condicions horribles de treball i de vida a les quals se'ls havia obligat. L'experiència de Jerry Masslo, persona compromesa ja al seu país durant la lluita contra l'apartheid però que, per les polítiques que no li reconeixien els perills que havia viscut i que corria, no havia obtingut l'estatus de refugiat al nostre país, va despertar l'opinió pública i també els legisladors italians, que després del seu assassinat van començar a reconsiderar la normativa vigent.

han canviat i no només a Itàlia: des de la intervenció a la primera Guerra del Golf, passant per la legitimació d'oxímorons pronunciats i, tristament, actuats, com les «guerres humanitàries», fins a la tolerància cap a la tortura i als maltractaments que fins al 2001 constituïen un tabú i ara estan fins i tot justificats per alguns estudiosos com G. Jakobs.⁶ I, enmig i amb continuïtat, l'assistència, quasi acostumat-s'hi, a la dificultat dels migrants, per culpa d'una narració que els veu com un perill, d'arribar vius a terres on, com ens recorda la poeta britànica d'origen somali (i nascuda a Kenya) Warsan Shire, s'intenta anar no perquè es vulgui, sinó, perquè el lloc de procedència i fins i tot la pròpia casa han esdevingut insegurs com la boca d'un tauró:

no one leaves home unless
home is the mouth of a shark
you only run for the border
when you see the whole city running as well
[...]
you have to understand,
that no one puts their children in a boat
unless the water is safer than the land
[...]

Als anys setanta, déiem, hi havia una certa solidaritat tangible. Vivien a Itàlia exiliats excel·lents, com Rafael Alberti i Maria Teresa León, o com Fernando Birri. I el moviment del «lungo Sessantotto italiano» comportava una gran obertura internacionalista, un cert tercermundisme i la idea que els drets que es volien conquistar havien de ser per a tothom i en tots els territoris. El mateix ambient que es manifestava en solidaritat pel Vietnam i per Palestina i que reivindicava drets socials per als italians i les ita-

lianes (l'aportació del feminisme de l'època i dels anys posteriors, fins al feminisme interseccional d'avui dia, és una part imprescindible de la reivindicació de drets i de l'evolució de les societats i les cultures) va acollir els exiliats xilens i d'altres països units per l'infame Pla Còndor; entre aquests, també molts argentins que freqüentment tenien la doble nacionalitat.⁷ De fet, l'acolliment va ser facilitat sobretot a partir d'un gran moviment solidari conseqüent al cop d'estat xilè, i molts dels mateixos exiliats han contribuït a democratitzar el nostre país.

També s'ha de dir que l'Estat italià, que amb Xile va tindre, al principi, la conducta esperada, obrint l'ambaixada de Santiago als refugiats, va tenir una actitud completament diferent tres anys després a

7. Un gran problema actual a Itàlia és justament el fet que no és difícil obtenir la nacionalitat italiana per *ius sanguinis*, però és encara difícil obtenir-la per *ius soli*, i això implica que moltíssimes persones nascudes a Itàlia de pares immigrants i que continuen vivint a Itàlia tarden molt, i amb lleis que restringeixen els seus drets durant anys, per a obtenir la ciutadania.

Des de la segona generació d'immigrants, s'ha fet famosa la cançó «Cara Italia», de Ghali, i hi ha altres produccions artístiques al respecte. Entre aquestes, assenyalarem en particular «Un milione di italiani (non sono italiani)», un molt bon curtmetratge musical de Maurizio Braucci —escritor, guionista (ha participat també en el guió de *Gomorra*, un film al que al·ludirem breument més endavant) i director napolità, fundador d'Arrevuoto. Teatro, cinema, pedagogia— que, amb el suport de la cooperativa social Dedalus i la col·laboració d'artistes com Paolo Polcari, del grup Almamegretta, ha dirigit aquest treball «per contribuire al dibattito sull'importanza di una legge di cittadinanza basata sullo ius soli, cioè il diritto di essere italiano/a per nascita sul territorio nazionale. Si tratta in pratica di una pubblicità progresso a cui ho dato un taglio documentaristico, raccontando due giovani napoletane, Sara Vanderwert e Fatima Mbengue, figlie di genitori stranieri, con un talento musicale e canoro».

És interessant notar que també les seccions culturals de la web del Govern italià dedicada a la integració dels migrants parlin de literatura, música, teatre i cine dels *nuovi italiani*, malgrat la dificultat que tenen els fills de pares estrangers per a ser considerats, efectivament, italians i per a tenir, per exemple, el dret al vot: <https://integrazioneimmigranti.gov.it/it-it>

6. Alemany, filòsof del dret, és una figura molt controvertida per la seva teoria del «dret penal de l'enemic», que considera que no tothom té dret a les mateixes garanties: un perill per la ideologia de la societat occidental que malauradament sorprèn cada vegada menys en el nostre món actual.

l'Argentina, tancant les portes i fent-se còmplice de la dictadura (una complicitat que alguns italians, com Licio Gelli, de la lògia maçònica Propaganda 2, van practicar d'una manera especialment activa). Però va desobeir⁸ un servidor seu i representant lleial a la Constitució, als fonaments de la República i als sentiments de gran part de la població italiana, el cònsol Enrico Calamai; i, amb ell, el periodista Giangiorgio Foà i el sindicalista Filippo di Benedetto, tres italians que, des de l'Argentina, van fer tot allò que van poder per salvar tantes més persones com els fora possible, bastint una petita xarxa clandestina que va tindre resultats extraordinaris: poc, si considerem la magnitud de la tragèdia (30.000 *desaparecidos*), prou per a salvar una mica, moralment, la nostra Itàlia i la nostra humanitat. Ara hi ha dos

documentals d'Enrico Blatti respectivament sobre Calamai (*Enrico Calamai, una vita per i diritti umani*, ITA, 2023, 108') i Di Benedetto (*L'angelo di Buenos Aires. Storia di Filippo Di Benedetto*, ITA 2025, 109'); i des de fa més de vint anys tots podem llegir un llibre fonamental del mateix Enrico Calamai, *Niente asilo politico. Diplomazia, diritti umani e desaparecidos* (Editori Riuniti, 2003; des de 2006, Feltrinelli), dedicat, coherentment, «alle vittime ignote del nostro benessere» ('a les víctimes desconegudes del nostre benestar').⁹ De fet, la coherència de Calamai, definit com «el Schindler de l'Argentina» i molt estimat per la gent que va ajudar i per tots els que l'hem conegut o el seguim a distància, fa que encara dedique bona part del seu temps, de les seues competències i de les seues energies a treballar per una Itàlia democràtica, pel país en què cregué quan es va dedicar a la diplomàcia, i això, inevitablement, passa per la reivindicació dels drets dels migrants: actualment Calamai se'ocupa també, com a cofundador i militant dins grups d'activistes com «Nuovi desaparecidos. Verità e giustizia per i nuovi desaparecidos del Mediterraneo» (<https://nuovidesaparecidos.net>) i, des de 2018, «Mani rosse antirazziste» (<https://www.pressenza.com/it/2024/08/mani-rosse-antirazziste-sei-anni-in-direzione-ostinata-e-contraria>).

8. *L'obbedienza non è più una virtù*, va escriure el 1965 el gran Don Lorenzo Milani, sacerdot i pedagog que es decantava per l'objecció de consciència, adreçant-se ni més ni menys que als capellans militars. En aquella època, l'objecció al servei militar era punit amb el deteniment a la presó militar i Don Milani va passar un judici per haver-se'n ocupat. Després, i a partir de la seua experiència amb els *ragazzi di Barbiana*, va escriure la *Lettera a una professoressa* (1967), pedra fonamental de la defensa del dret a l'estudi i d'una educació democràtica. Valors, aquests, que van contribuir i continuen contribuint a la formació d'una cultura no-violenta a Itàlia —i és italià Capitini, que va proposar l'escriptura sense separació de la paraula *nonviolenza*, com a concepte positiu i constructiu, no privatiu, realment oposat al seu antònim—: una cultura que creu també que els éssers humans tenen tots la mateixa dignitat i haurien de tenir els mateixos drets i les mateixes possibilitats; que les garanties de drets per a tothom, en una perspectiva de justícia social, són l'única forma de «seguretat» a la qual hauríem d'aspirar, i que el dret a la mobilitat previst per la Declaració Universal dels Drets Humans (article 13.2, «Tota persona té dret a abandonar qualsevol país, àdhuc el propi, i a retornar-hi»; art. 14.1, «En cas de persecució, tota persona té dret a cercar asil i a beneficiar-se'n en d'altres països», <https://www.parlament.cat/web/serveis-educatius/drets-humans/index.html>) també s'hauria d'acomplir.

9. Vull assenyalar també el documental *Resistenza. Historias del exilio argentino en Roma*, on també apareix, naturalment, Calamai; amb una coproducció argentina i italiana, la pel·lícula es dedica a rescatar els testimoniatges i les històries de l'exili a Roma posant en evidència tot allò positiu (sobretot, la solidaritat, l'amistat, les experiències compartides), més que les dificultats que, naturalment, explica també.

2. EL MOVIMENT PELS DRETS HUMANS I L'ACTIVISME (I ARTIVISME) ITALIÀ PELS DRETS DELS MIGRANTS

2.a La percepció d'una «invasió»

Després de la caiguda del mur de Berlín, la migració cap a Itàlia (així com a altres països europeus) va començar a canviar d'una manera prou substancial i l'any 1991, especialment, el país va assistir al primer desembarcament massiu, percebut per molts com una «invasió». El vaixell Vlora, que va desembarcar a Bari des d'Albània carregat de migrants, pot assemblar-se, en algunes imatges, als vaixells transoceànics que transportaven adults i nens italians a principis del segle xx, però es tracta d'un episodi molt més dur, que va posar al descobert la possibilitat —que dissortadament s'ha realitzat sempre més— que la República italiana, contràriament a allò que indica l'article 2 de la nostra Constitució,¹⁰ no fora gaire oberta per a defensar els drets de qualsevol persona, i sobretot no ho era per a acollir amb tota l'apertura necessària la gent que vivia i viu en territoris on les condicions polítiques, econòmiques, socials i climàtiques no permeten viure una vida digna.

La gent de Bari es va mostrar solidària, com també l'Ajuntament de l'època, però les autoritats estatals van decidir que aquella gent desesperada havia de ser repatriada —i van ser-ho quasi tots— i al començament, per acollir-los no va trobar cap opció millor que aquella de tancar-los a l'estadi de Bari, amb tot el que evocava el tancament en un estadi, menys de vint anys després del cop d'estat a Xile. Don Tonino Bello, en aquells temps bisbe de Molfetta i president de

10. «La Repubblica riconosce e garantisce i diritti inviolabili dell'uomo, sia come singolo sia nelle formazioni sociali ove si svolge la sua personalità, e richiede l'adempimento dei doveri inderogabili di solidarietà politica, economica e sociale.» Com es veu, no parla de ciutadans italians, sinó que està inspirat en criteris de protecció dels drets humans de qualsevol persona. La Constitució italiana és del 1948, contemporània de la Declaració Universal dels Drets Humans, i, pensada per una Assemblea Constituent de la qual van formar part tots els components antifeixistes de l'arc polític del moment, és considerada una de les més avançades.

Mauro Biani 2025, «Il Muro di Babele»,
<https://maurobiani.it/?s=il+muro+di+babele>

Pax Christi, la gran agrupació catòlica per la pau a través de la no-violència, va escriure:

Le persone non possono essere trattate come bestie, prive di assistenza, lasciate nel tanfo delle feci, mantenute a dieta con i panini lanciati a distanza, come allo zoo, senza il minimo di decenza in quel carnaio greve di vomiti e di sudore; forse come credenti avremmo dovuto levare più forte la nostra condanna ed esprimere con maggiore vigore la nostra indignazione. Sono sconfitti e umiliati gli albanesi; sconfitti e umiliati anche noi, perché costretti a sperimentare ancora una volta come la nostra civiltà, che nella sbornia di retorica si proclama multirazziale, multiethnica e multireligiosa, non sa ancora dare quelle accoglienze che hanno sapore di umanità... (Lestingi 2011).¹¹

En aquella circumstància, com en d'altres, les paraules pronunciades per Tonino Bello amb tota la seua autoritat moral representaven (i també inspiraven) el pensament de moltes persones, en un moviment pels drets humans ampli, per bé que numèricament sempre insuficient, i diferenciat des del punt de vista ideològic. Un moviment que ha reconegut dins del contrast al fenomen migratori, de l'aporofòbia que s'ha difós i d'aquella lluita entre

11. Es pot veure, també, el volum produït per *Open Migrations*, un projecte de la CILD - Coalizione Italiana Libertà e Diritti civili (presidida per Arturo Salerni, advocat dels drets humans que actualment presideix també el ja mencionat Comitato Verità e Giustizia per i Nuovi Desaparecidos), per les reflexions sobre la situació italiana trenta anys després del desembarcament de la Vlora (DA, 2021).

marginats que alguns han impulsat i afavorit, un dels flagells dels nostres temps, amb una progressiva anestèsia de les consciències que ha permès també, probablement, la restricció que a poc a poc s'està fent dels drets dels qui tenim la ciutadania italiana des del naixement.

Des d'aquells anys, les lleis que han regulat el dret d'asil i el dret a la mobilitat per part de persones que han nascut i viscut en territoris menys favorables o decididament perillosos s'han fet sempre més restrictives a tot Europa, arribant fins i tot a una criminalització de la solidaritat: un fenomen, aquest també, que lamentablement no és només italià.

2.b Activisme i artivisme: «ouvrez les frontières»¹²

Allò que queda clar és la necessitat d'un treball més capil·lar d'educació en els drets humans, i en aquesta direcció es mou també —i, una vegada més, en el marc d'una tendència internacional, perquè és internacionalment difosa la seua necessitat— l'art, en totes les seues branques.

Tant en l'activisme com en l'*artivisme* son tants els grups —amb intercanvis entre ells— i els artistes que operen a Itàlia, que seria impossible donar-ne compte aquí i mencionar les seues activitats. Per això hem triat un itinerari molt breu que té en compte només una experiència, la de Riace, com a exemple virtuos i especialment representatiu d'acolliment dels migrants, i dues pel·lícules, a més dels treballs artístics ja mencionats i que ens estan acompanyant.

A més d'això, dins la valuosa xarxa d'ONG que tenen vaixells de salvament que naveguen el mar Mediterrani, assenyalem Mediterranea Saving Humans (<https://mediterranearescue.org>), l'única amb

un vaixell, *Mare Jonio*, que té bandera italiana. Mediterranea, a més a més, desenvolupa una acció política àmplia, que els últims anys comprèn també el treball conjunt amb *Refugees in Lybia* (<https://www.refugeesinlibya.org/>).

I recordem la importància que ha tingut a Itàlia —per la consciència col·lectiva, si més no— la veu del papa Francesc, que des del seu primer viatge pontifical, quan va escollir l'illa italiana de Lampedusa, es va fer càrrec del drama dels migrants. Lampedusa: la porta italiana per als migrants que venen des de les costes africanes —i una escultura de Mimmo Paladino col·locada allà, l'any 2008, es diu justament *Porta di Lampedusa-Porta d'Europa*—, terra d'acolliment, de gent de mar i, doncs, solidària, però que ja tenia les seues dificultats de terra illenca del sud italià i amb el anys n'ha viscut més, amb una forta militarització, també, deguda a la gestió italiana i europea de les migracions. Una terra que queda en l'imaginari col·lectiu per naufragis que van costar la vida de centenars de persones que intentaven arribar-hi, com el del 3 d'octubre del 2013, en record del qual se celebra, des del 2016, la «Giornata nazionale in memoria delle vittime dell'immigrazione»; i d'altra banda, també a través de pel·lícules (per exemple *Fuocoammare*, de Gianfranco Rosi, que dona molt d'espai al treball del metge Pietro Bartolo) i cançons (com ara «Lampedusa lo sa», del grup militant Attacchi frontal), com una illa poblada de gent acollidora i solidària.

Una de les pel·lícules italianes que més reflecteix la solidaritat com a valor suprem en relació amb el respecte de les lleis del moment és *Terraferma* (2011), d'Emanuele Crialese, rodada no a Lampedusa, sinó a la veïna illa de Linosa, que forma part del mateix arxipèlag: en un context que ben bé reproduceix l'absurda situació que sovint impedeix fins i tot socórrer, els protagonistes decideixen respectar la «lleï del mar»; és

12. La referència és a una cançó ben coneguda de Tiken Jah Fakoly (2007) que forma part de la columna sonora transnacional de l'activisme pel dret a migrar.

a dir, la regla humana d'ajudar i de rescatar qui està naufragant. Es tracta d'una pel·lícula de ficció, però també hi ha molts documentals que tracten aquests temes, parcialment o totalment. Entre aquests, *La febbre di Gennaro* (2020), de Daniele Cini, que ressegueix en moltes parts del món i en diferents missions el treball realitzat fins llavors per Gennaro Giudetti, extraordinari operador humanitari italià: part de les seqüències de la pel·lícula procedeixen dels arxius de l'ONG Sea Watch i mostren el protagonista quan arriba a salvar algunes persones portant-les a bord; al mateix temps, ens fa conèixer els obstacles viscuts en aquella operació de rescat i també el drama de no haver pogut salvar tothom. (Vegeu <https://www.talpa-produzioni.com/portfolio-items/la-febbre-di-gennaro-2020/> i <https://www.avvenire.it/attualita/pagine/sea-watch-il-volontario-i-libici-ci-hanno-ostacolato-durante-il-salvataggio>).

També s'ha de dir que tant a Itàlia com a la resta del món son moltes les manifestacions independents —festivals periodístics, literaris, cinematogràfics, artístics, teatrals, musicals...— que han dedicat parts de les seues edicions al fenomen migratori i a les barreres *des-humanes* que s'han interposat entre el desig o la necessitat de migrar i les lleis territorials, i que la ruta mediterrània no és l'única: la de l'Est, la «ruta dels Balcans», que també, lamentablement, cobra moltes víctimes, es objecte al seu torn d'un activisme i d'un *artivisme* admirable: esmente, com a cas exemplar, l'experiència de Lorena Fornasir i Gian Andrea Franchi, que, seguits d'altres voluntaris, han fet de Trieste «la piazza del mondo», reunint-se cada vespre per curar els peus dels migrants i acompanyant-los des d'aquell moment; i sobre la «ruta dels Balcans» i hi ha, entre altres coses, produccions cinematogràfiques per a la transformació social com *Dove bisogna stare* (2018) i *Trieste è bella di notte* (2023), totes dues produïdes i distribuïdes per Zalab, un col·lectiu de cine documen-

Mauro Biani 2023, Porta di Lampedusa,
<https://maurobiani.it/?s=porta+di+lampedusa>

tal independent i molt compromès amb que treballa des de fa casi vint anys.

Darrerament també hi ha més atenció de part d'organitzacions que tenen un perfil més institucional, com la Biennale de Venècia, que, per exemple, ha anomenat l'edició de 2024 *Stranieri ovunque*, treballant sobre el concepte d'estrangeria.

A més a més, s'ha de destacar el treball de periodistes especialment valuosos i coratjosos, que amb el seu periodisme d'investigació ens han mostrat i ens mostren aspectes de la realitat —i de les responsabilitats italianes, és a dir de tots nosaltres— que sense el seu treball realment no podríem conèixer. Entre ells, recorde ací Fabrizio Gatti, probablement l'únic periodista italià que, per a posar al descobert els costats més recòndits del «sistema» europeu i italià relativament als migrants, s'ha disfressat de migrant pobre, vivint sota una altra identitat allò que han viscut molts d'ells. El llibre sobre el viatge de Bilal (Gatti 2007), un text primerenc sobre aquests continguts, narra les seues peripècies.

2.c Riace

És bastant coneguda internacionalment, però val la pena recordar-la com a mínim amb unes poques línies, l'experiència del poble de Riace, a Calàbria, una de les regions més pobres d'Itàlia, amb problemes enormes i on la màfia local, la *'ndrangheta*, molt

poderosa també a nivell internacional, té un poder criminal desmesurat.

Mimmo Lucano, des del 2024 diputat del Parlament Europeu, amb una llarga història de solidaritat i d'activisme, a finals del segon mil·lenni, després de conèixer i de col·laborar a socórrer els curds desembarcats l'any 1998, va començar una activitat política que el va portar a ser conseller de l'oposició a l'ajuntament i, més endavant, alcalde de Riace. Amb ell, en un context local complicat i en un context nacional que s'ha anat militaritzant sempre més amb relació als migrants, el poble de Riace, que s'havia despoblat per la diàspora de les noves generacions que s'havien d'allunyar per construir el seu futur, es va convertir en *il paese dell'accoglienza*.¹³ una experiència, alternativa i modèlica, basada en l'acolliment dels migrants a les cases abandonades i en el treball conjunt seu i dels habitants originaris del poble, amb activitats artesanals i amb un sistema econòmic intern alternatiu que passava també per l'emissió d'uns *papers-bonus* que eren com unes monedes locals, amb un sistema de confiança entre els *riacesi* i els migrants naturalitzats *riacesi* que va permetre un ús intel·ligent dels fons públics que l'Estat donava per a cada migrant (sovint amb mesos de retard), evitant

13. Hi ha molta bibliografia sobre Riace des que es va convertir en «el poble de l'acolliment» i sobre Mimmo Lucano, abans i després de la persecució judicial que l'excalcalde ha patit, i hi ha també filmografia. Esmentem només un llibre (Barillà 2017) i una pel·lícula (Wenders 2010) dins dels materials que van eixir abans de la persecució i que transmeten només la positivitat de l'experiència, sense haver d'al·ludir a allò que va passar després i que, per bé que s'haja acabat de manera bastant positiva, també sí no amb l'absolució de tots els càrrecs, ha comportat molt sofriment per Domenico Lucano i el parcial i temporani desmantellament d'allò que havia creat al poble.

la humiliació dels *pacchi spesa* fets a base dels costums italians i sense preocupar-se dels desitjos i de les necessitats de les famílies. D'aquesta manera, respectant les diferències culturals i la dignitat de cadascú, es contribuïa al desenvolupament de l'economia del poble i alhora s'afavoria la integració entre els nous i els vells habitants.

A partir del 2017, aquesta experiència ha estat fortament obstaculitzada i l'alcalde va ser obligat a viure un calvari judicial, amb acusacions infamants i infundades, i d'altres que des d'un punt de vista ètic són rebutjables ja com a principi, com el delictes de facilitació de la immigració il·legal. Lucano n'ha eixit només darrerament, amb una sentència on la Corte di Cassazione ha evidenciat «lo spirito di fondo che ha mosso l'imputato, certo di poter alimentare una economia della speranza, funzionale a quella che più volte Lucano ha definito essere la sua *mission*, ovvero poter aiutare gli ultimi. Una *mission* tesa a perseguire un modello di accoglienza integrata, ovvero non limitato al solo soddisfacimento di bisogni primari, ma finalizzato all'inserimento sociale dell'ospite di ciascun progetto».¹⁴

2.d Dues pel·lícules: *Io sto con la sposa* i *Io, capitano*

Com ja hem anticipat, ens detindrem breument en dues pel·lícules italianes especialment representatives, per raons diferents, sobre el tema de les migracions i de les lleis que impedeixen la llibertat de moviment cap a Europa.

14. Transcripció les paraules reportades per Lucio Musolino en el periòdic *Il fatto quotidiano* el febrer passat (<https://www.ilfattoquotidiano.it/2025/02/12/mimmo-lucano-definitiva-la-sentenza-per-il-sindaco-di-riace-reati-contestati-per-ostacolare-l'accoglienza/7875227/>).

Riace: en un dels laboratoris-botigues, treballen en la representació de Peppino Impastato, víctima de la màfia, sobre els colors de l'arc de San Martí.
Foto V. Ripa 2022

Riace, mural «Dove vanno le nuvole?».
Foto V. Ripa, 2022

Riace, detall de l'arc d'ingrés al «Villaggio Globale».
Foto V. Ripa 2022

La primera, *Io sto con la sposa*, rodada el 2013 i acabada el 2014, té algunes grans particularitats: nascuda com a estratagema per a ajudar un grup de migrants sirians desembarcats a Lampedusa a anar cap a Suècia, tal com ho desitjaven, la pel·lícula documenta la processó de noces que Gabriele del Grande (el ja mencionat periodista italià), Khaled Soliman Al Nassiry (poeta palestí) i Antonio Augliario s'inventen amb la idea que ningú controlaria els documents d'una núvia vestida de blanc, del seu marit i dels amics que els celebren. I mentre viatgen, amb la col·laboració de tota una xarxa d'activistes d'altres països europeus i tornant a interpretar el mateix paper en cada etapa, els directors van enregistrant la pel·lícula.

La primera gran particularitat del film, llavors, és que ha estat també un gran acte performatiu, la realització contextual no de la boda, sinó de l'acció d'activisme que van portar a terme, desafiant les lleis segons les quals els directors podien ser empresonats per facilitació de la immigració il·legal. L'altre aspecte que s'ha de ressaltar és que, per evitar la incriminació —i també, evidentment, per les raons bàsiques del *crowd-funding*— van produir el film amb la participació com a coproductors de milers de persones que se'n van fer corresponsables; i una altra, a banda de l'èxit del film i del grau de goig que proporciona a l'espectador, és el fet d'haver-lo estrenat a Venècia, en la secció Fora de concurs, quan la Mostra encara no s'havia obert a aquests temes, i d'haver tingut un gran èxit en aquella ocasió i després, amb una difusió que la gran capacitat de Gabriele del Grande segurament ha facilitat.

Deu anys més tard, és a dir, també, després de més morts al Mediterrani i més sofriment per part dels migrants, i a més a més amb l'externalització de les fronteres europees que els ha complicat ulte-

riorment el viatge, un director de cine italià, Matteo Garrone —que ja havia tingut èxit internacional amb una pel·lícula, *Gomorra*, basada en el llibre-denúncia de Saviano sobre la crueltat de la *camorra* i el «sistema» que ha establert—, va fer una pel·lícula molt important i realment molt recixida des de tots els punts de vista, *Io capitano*, candidata a l'Oscar que no ha obtingut perquè ha tingut la mala sort de concórrer amb una obra mestra internacional compromesa, aquesta també, amb els drets humans i més específicament amb la complicitat que va acompanyar l'acció dels nazifascistes, *The Zone of Interest* (2023) de Jonathan Glazer.

Io capitano, en tot cas, ha estat premiada als David de Donatello com a millor film, a la Mostra de Venècia amb el Lleó d'Argent per la direcció i en altres certàmens nacionals i internacionals. Pel·lícula ficcional, però basada en fets reals i en els testimonis de molts migrants, interpretada per dos joves actors senegalesos i amb la presència d'altres actors i de molts extres que sovint eren els que realment havien sobreviscut en la part del viatge representada, la pel·lícula narra la història de dos amics adolescents que volen seguir el seu somni d'anar a Europa, passant per Itàlia, per fer música i per enviar diners a casa. I ho fa amb molt de realisme i també amb elements onírics funcionals en la narració i que l'enriqueixen i col·laboren al seu èxit.

Els dos protagonistes parteixen sense dir-ho als seus pares —un d'ells, especialment, ho fa contra la voluntat explícita de la mare— i viuen l'odissea que malauradament els toca a la gran majoria dels migrants: un calvari fet de condicions molt precàries, a mercè de traficants que deixen morir els més dèbils sense cap escrúpol, i que compta amb la travessia del desert; l'empresonament i tortura a Líbia; la separa-

ció, quan els espectadors perden el contacte amb un d'un d'ells i segueixen l'altre en els treballs forçats que semblen quasi un alleugeriment, obtingut gràcies a la solidaritat d'un presoner adult; fins que Seydou, que per amistat busca el seu amic que no troba, no es fa càrrec de la seua salut, molt compromesa per una ferida d'arma de foc que necessita ser curada en un hospital, i, com que no té prou diners per a pagar l'últim tram del viatge als nous traficants, que són els únics que el poden ajudar, accepta la seva proposta de portar ell mateix el vaixell ple de gent que, com aquells dos joves, vol arribar a Itàlia. En la travessia en vaixell, després d'haver assistit a la tortura i als maltractaments imposats pels libis finançats per Itàlia, els espectadors veiem també la dificultat d'*Alarm Phone*, el sistema que hauria de garantir els rescats marítims i que molt sovint no serveix, perquè ni Malta ni Itàlia ni cap altre país envia un vaixell, i l'única esperança —en la realitat, no en el film— són els vaixells no governamentals, els de les ONG obstaculitzades quan no criminalitzades pels estats europeus. En el film, en canvi, l'esperança la representa el mateix Seydou, jove capità que no ha conduït mai un mitjà de transport marítim i que no sap ni nadar, però que és tenaç i té la força de qui, a diferència dels traficants, vol conservar la seua vida i la de totes i tots els companys de viatge que li han estat confiats i que depenen d'ell. I la seua missió té èxit, com es voldria per a cada situació semblant.

Els dos protagonistes han fet, després, un viatge al Senegal en el marc de les projeccions itinerants de «Cinemovel. Cinema itinerante per la comunicazione sociale e sanitaria», un projecte que va tenir com a president honorari el gran director italià Ettore Scola i que va començar a Moçambic l'any 2001 per portar les pel·lícules allà on calguera, una mica com

es fa en algunes situacions llatinoamericanes (pense, per exemple, en el *microcine* del grup Chaski, al Perú), i l'experiència a les escoles de ciutats que no tenen ni una sala cinematogràfica, amb la intervenció de molta gent que naturalment es veu reflectida en un film que, amb el protagonisme de dos joves senegalesos, narra una travessia que alguns han viscut i en la qual d'altres pensen, ha estat filmada per Tommaso Merighi (2024) en un documental projectat per la televisió pública italiana. Un document filmic valuós, que entre altres coses ens mostra, amb les entrevistes fetes al final de cada projecció, la indignació de moltes persones que s'interroguen i ens interpel·len amb una pregunta molt senzilla i lògica: per què els blancs occidentals poden viatjar al Senegal sense visat, i per als senegalesos és tot tan complicat? Per què no hi ha reciprocitat?

Una pregunta senzilla que la població italiana i europea, malgrat tot el que sabem des de fa anys i també gràcies a algunes de les obres mencionades ací, encara no sap contestar amb accions importants que mirin a exigir l'obertura de vies legals per la migració, la cessació dels convenis que violen els drets dels migrants i un tractament, dins dels confins nacionals, que respecte els seus drets fonamentals i, en la mesura que siga possible, les seues aspiracions, tot i com les dels qui hem nascut a la península o a les illes itàliques.

BIBLIOGRAFIA, FILMOGRAFIA I WEBS

- Assalti frontali (2011), *Lampedusa lo sa*, <https://www.youtube.com/watch?v=mXCV0KGOQE4>.
- Avallone, G. (2024), «Vite sacrificate. La violenza istituzionale normalizzata verso le migrazioni nell'area euro-mediterranea», *Sociologia urbana e rurale*, 135, p. 87-102.
- Barillà, T. (2017), *Mimi capatosta. Mimmo Lucano e il modello Riace*, Roma, Fandango.
- Blatti, E. (2023), *Enrico Calamai, una vita per i diritti umani* (ITA, 108').
- Blatti, E. (2025), *L'angelo di Buenos Aires. Storia di Filippo Di Benedetto* (ITA, 109').
- Braucci, M. (2023), *Un milione di italiani (non sono italiani)* (ITA, 18' 07").
- Calamai, E. (2006), *Niente asilo politico. Diplomazia, diritti umani e desaparecidos*, Milà, Feltrinelli.
- Cini, D. (2020), *La febbre di Gennaro* (ITA, 53').
- Crialese, E. (2011), *Terraferma* (ITA, FRA, 88').
- DD. AA. (2021), *A trent'anni dallo sbarco della Vlora. Breve viaggio nell'Italia che si è scoperta paese di immigrazione*, Open Migration, disponibile gratuitamente a <https://openmigration.org/analisi/a-30-anni-dallo-sbarco-della-vlora-breve-viaggio-nellitalia-che-si-e-scoperta-paese-di-immigrazione/>
- Del Grande, G. (2023), *Il secolo mobile. Storia dell'immigrazione illegale in Europa*, Milà, Mondadori.
- Del Grande, G., Al Nassiry, Khaled Soliman, Augugliaro, Antonio (2014), *Io sto con la sposa* (ITA, 98').
- Fakoly Tiken Jah (2007), *Ouvrez les frontières*, disponibile a <https://www.antiwarsongs.org/canzone.php?id=37064&lang=it>
- Fortress Europe. Il blog di Gabriele Del Grande, <https://fortresseurope.blogspot.com/>.
- Gaglianone, D. & Collizzolli, S. (2018), *Dove bisogna stare* (ITA, 98').
- Gatti, F. (2007), *Bilal. Il mio viaggio da infiltrato verso l'Europa*, Milà, La Nave di Teseo.
- Garrone, M. (2023), *Io, capitano* (ITA, BEL, 121').
- Ghali (2018), *Cara Italia*, <https://www.youtube.com/watch?v=z3UCQj8EFGk>.

- Governo Italiano (Ministero del Lavoro e delle Politiche Sociali, Ministero dell'Interno, Ministero dell'Istruzione), «Integrazione migranti», <https://integrazioneimmigranti.gov.it/it-it>.
- Lestingi, L. (2011), «Vlora, l'indignazione di don Tonino Bello», *Il Corriere del Mezzogiorno*, https://corrieredelmezzogiorno.corriere.it/napoli/notizie/arte_e_cultura/2011/10-agosto-2011/vlora-indignazione-don-tonino-bello-persone-vengono-trattate-come-besatie-1901271585782.shtml.
- Matricardi, L. (2019), *La manna dal cielo*, vídeo oficial. Text i música: Lucio Matricardi. Escrit i dirigit per Alessandro Negrini, <https://www.youtube.com/watch?v=85jvNOxsUZ8>.
- Mediterranea Saving Humans, <https://mediterraneaescape.org>
- Melting Pot Europa. Per la libertà di movimento, per i diritti di cittadinanza, <https://www.meltingpot.org/>.
- Merighi, T. (2024), *Allacciate le cinture* (ITA, 52').
- Musolino, L. (2025), «Mimmo Lucano, definitiva la sentenza per il sindaco di Riace: resta solo il falso. —Teorema contro l'accoglienza—», a *Il fatto quotidiano*, 12 de febrer, <https://www.elfattoquotidiano.it/2025/02/12/mimmo-lucano-definitiva-la-sentenza-per-il-sindaco-di-riace-reati-contestati-per-ostacolare-laccoglienza/7875227/>.
- Nuovi Desaparecidos. Verità e Giustizia per i nuovi desaparecidos del Mediterraneo, <https://nuovidesaparecidos.net/>.
- Palladino, R. (2018), *La detenzione dei migranti. Regime europeo, competenze statali, diritti umani*, Nàpols, Editoriale Scientifica.
- Refugees in Lybia*, <https://www.refugeesinlibya.org/>.
- Rosi, G. (2016), *Fuocoammare* (ITA, FRA, 107').
- Segre, A., Collizzolli, S. & Calore, M. (2023), *Trieste è bella di Notte* (ITA, 75').
- Simoncini, M. & Neri, O. (2024), *Resistenza. Historias del exilio argentino en Roma* (ARG, ITA, 88').
- Trione, V. (2022), *Artivismo. Arte, politica, impegno*, Torí, Einaudi.
- Wenders, W. (2010), *Il volo* (ITA, 32').
- Zalab, <https://www.zalabview.org/>

Mauro Biani (2025), «Deportate lo, capitano», <https://maurobiani.it/?s=io%2C+capitano>

Helena Maleno Garzón
Mujer de frontera
Dedicación al Servicio a la Vida con un delito

El libro 'Mujer de frontera' narra la historia de una mujer que, tras ser condenada a la prisión, encuentra en la vida con un delito una oportunidad para reinventarse y construir una nueva vida.

ENTREVISTA A
HELENA MALENO GARZÓN

VORO CONTRERAS

*«NO HI HA FRONTERA
ENTRE L'ACTIVISME
I LA MEUA VIDA PERSONAL:
SOM UN TOT»*

rebut: 12/06/2025
acceptat: 24/06/2025
publicat: 20/11/2025
doi.org/10.28939/iam.debats-139.14
debats #139 (p. 130-137)

Camp de refugiats sahrauís
de Tindouf (Argèlia)
Foto: Carles Senso

Helena Maleno Garzón és investigadora, periodista i una de les veus més reconegudes internacionalment en la defensa dels drets de les persones migrants. Va nèixer a El Ejido l'any 1970, en el cor d'una família jornalera andalusa. La seua infància i joventut van transcórrer entre els hivernacles que van transformar la terra empobrida de la seua regió en un verger intensiu, ric i fèrtil, però també marcat per l'explotació laboral. «El context en què vivim ens defineix», explica Helena amb la calma que dona l'experiència acumulada al llarg de dècades d'activisme. Aquella comprensió primerenca de la injustícia i de la desigualtat va semblar en ella la llavor del que seria el seu compromís amb els drets humans i la migració. Quan va arribar al Marroc el 2002 amb el seu fill, dues maletes i un projecte laboral de tres mesos no podia imaginar fins a quin punt aquell país i la lluita pels drets de les poblacions migrants que el travessaven li transformarien la vida per sempre. La seua tasca ha estat marcada per una forta implicació personal i comunitària, que l'ha duta a enfrontar-se a processos judicials i persecucions pel seu compromís amb la vida a les fronteres. És fundadora del col·lectiu *Caminando Fronteras*, una organització que treballa al costat de comunitats migrants en la defensa dels seus drets, en el rescat de persones en perill al mar i en l'acompanyament a famílies que bus-

quen parents desapareguts en les rutes migratòries cap a Europa. El seu testimoniatge és, alhora, un relat de resistència i un recordatori de la humanitat compartida que sovint es nega als qui intenten trobar una vida millor fora dels seus països. En un món on les fronteres es tanquen, les migracions es criminalitzen i la mort de milers es normalitza, el treball d'Helena Maleno i de *Caminando Fronteras* demostra que, tot i la por, la persecució i les dificultats, és possible sostindre la vida, la dignitat i la solidaritat.

M'agradaria que en primer lloc m'explicares d'on vens i com ha influït créixer en una família jornalera a El Ejido en la teua tasca com a activista i investigadora de les migracions.

El context en què vivim ens defineix. Jo vinc d'una família de lluita jornalera andalusa, amb molta base comunitària a El Ejido, un lloc on hi ha hagut un canvi brutal de ser una terra empobrida a convertir-se en una terra rica gràcies als cultius intensius, però també a costa de l'explotació de persones que venien de fora. Abans, aquesta explotació la van patir els mateixos habitants del lloc, que van viure una espècie d'*apartheid* en el qual només se'ls considerava útils com a mà d'obra. D'ací vaig passar al Marroc, on vaig començar a treballar en assumptes d'externa-

lització de fronteres en un moment en què aquestes polítiques encara s'estaven construint.

Però vas començar com a periodista, no?

Sí, jo faig periodisme, sempre m'ha interessat. Però a l'Estat espanyol el periodisme d'investigació és quasi inexistent. Per això em vaig reciclar en investigació social, amb la idea que aquell periodisme que feia tinguera un impacte comunitari, social, que servira de devolució a l'espai on et compromets. Ací és quan comence a treballar amb temes migratoris i amb investigacions sobre el tràfic d'éssers humans.

Podem dir, llavors, que el teu pas de periodista a activista va ser una cosa natural.

Natural, perquè quan et compromets amb l'espai on et trobes, o quan les teues investigacions tenen un enfocament humà en un món que ha injuriat els drets humans, això ja sembla activisme. Vivim en un temps terrible, on els consensos en drets humans han caigut. I sí, crec que va ser un procés orgànic: al final et compromets amb el lloc on vius. Les investigacions han de servir per a articular polítiques socials i perquè les comunitats, els pobles, les ciutats analitzen la seua realitat i facen propostes que puguin transformar el seu entorn.

Com t'influeix l'activisme en la vida personal? Fins a quin punt és difusa la frontera entre els dos àmbits?

No crec que hi haja una frontera entre l'activisme i la vida personal, perquè al final som un tot. Tendim a categoritzar: treball, oci, consum... I en aquest esquema es perd la integralitat de la persona. A mi m'agrada parlar d'integralitat, o fins i tot d'organicitat, que és un terme més adequat per a descriure la vida d'una persona.

El 2019, el cas penal obert contra tu per presumpte tràfic de persones va ser arxivat definitivament per un tribunal de Tànger. Com vas viure aquell procés i aquella decisió judicial?

El procés va ser duríssim. Fa unes setmanes es va publicar una investigació periodística en diversos països europeus sobre el rol de Frontex i Europol en la persecució de defensores de drets humans i de persones migrants. S'explica com recollien dades de migrants a les platges sense garanties, sense traductors, sense que saberen que els estaven interrogant. Aquelles dades passaven a Europol i d'ací s'usaven per a criminalitzar. En aquesta investigació s'expliquen molts casos, i un d'aquests és el meu.

Et van estar investigant durant uns quants anys.

Sí, a mi em van investigar durant cinc anys. Hi van intervindre Frontex, Europol, la UCRIP (Policia de Control de Fronteres Espanyola) i la policia marroquina. Tots. Era una bogeria: m'investigaven sense garanties judicials, de manera transnacional, amb tota la impunitat. Qui ens protegeix a nosaltres, si els mateixos estats són els que ens ataquen? Va ser un procediment duríssim, on es van vulnerar els meus drets humans, els de la meua família, les persones que m'estime i les meues companyes del col·lectiu. Hi havia informació de tot el món, en aquells dossiers policials. Eren autèntics «dossiers claveguera», plens d'invencions i mentides, fins i tot sobre la meua vida sexual. Més que un dossier policial, era un dossier polític

Vas dubtar mai de seguir endavant amb el teu treball?

No, mai. Sempre vaig tindre la certesa que el que feia era el que havia de fer. És cert que vaig parlar amb el meu fill i la meua filla: els vaig dir que seria molt dur i

«COMENÇA A CONSIDERAR-SE NORMAL QUE DETERMINADES COL·LECTIVITATS PUGUEN MORIR PER VOLER TRAVESSAR UNA FRONTERA»

volia saber si estaven d'acord que continuara. Ells van dir que sí i ja no va haver-hi cap dubte.

Però no pots tornar al Marroc, no només el país on has viscut durant molts anys, sinó també on desenvolupaves gran part del teu treball amb Caminando Fronteras. Com t'ha afectat?

He continuat treballant. Ara mateix, les rutes migratòries cap a Espanya parteixen del Senegal, Mauritània, Algèria... El Marroc ja no és l'única via. Hi ha una realitat diferent i he pogut continuar. És cert que, malgrat el suport de moltes entitats i institucions internacionals, tot el que ha passat deixa un estigma. A més, hi ha la part personal: jo tenia tota la meua vida al Marroc. Quan em van deportar, no vaig poder recuperar quasi res: ni roba, ni àlbums de fotos, ni el meu gos o la meua gata. Res.

La teua filla es va quedar bloquejada al país quasi un mes mentre tu estaves a Espanya.

Sí, trenta-dos dies sense poder traure-la. I la persecució ha continuat: encara soc víctima de fustigacions i intervencions en els meus dispositius. L'any passat, uns relators de Nacions Unides que segueixen el meu cas van demanar al Marroc que em deixara tornar a ma casa i a Espanya que em

protegira. La resposta va ser que podia demanar asil a Espanya. Però soc espanyola, com he de demanar asil en el meu propi país? La vulnerabilitat continua. I no és només el meu cas: n'hi ha prou de mirar les noves directives de la Unió Europea per a endurir les iniciatives solidàries o les polítiques de Trump als Estats Units.

Abans de continuar, m'agradaria que m'explicares quin és el treball que feu en Caminando Fronteras.

Caminando Fronteras és un col·lectiu menut, nascut d'un treball en xarxa i horitzontal amb comunitats migrants. Quan es parla de migracions sembla que la gent apareix de sobte en la tanca perquè ho han volgut les màfies, i no és així. Fins a arribar allà hi ha un procés molt llarg, un dia a dia que seria insuportable sense la solidaritat: mares que cuiden fills que no són seus, persones que carreguen al braç d'altres que no poden seguir en el desert... Ara tenim dues línies de treball principals. Una, acompanyar les persones a la frontera en un espai on no hi ha drets: dones víctimes d'abusos, xiquets sense accés a vacunes, etc. L'altra, ajudar els qui travessen el mar i estan en risc. Tenim un telèfon 24 hores on truquen quan estan en perill per a activar els serveis de rescat. També fem costat a les famílies de desapareguts

en les rutes migratòries, amb acompanyament psico-social i ajuda perquè puguem enterrar dignament les persones que s'estimen si apareixen els cossos. Parlem de milers de desaparicions.

Malgrat totes les dificultats i malgrat totes les històries extremes a què us enfronteu dia a dia, sols dir que treballar en Caminando Fronteras és una sort per a tu.

Sí, perquè dins de l'organització tinc companyes meravelloses, un compromís molt fort amb la realitat social i una gran professionalitat multidisciplinària. Sobretot, perquè treballem de manera orgànica amb les comunitats migrants i amb les persones en moviment. Això és una sort. Durant tot aquest temps he après moltíssim: a resistir, a riure, a plorar i a caminar juntes. És una benedicció.

Què es pot fer des d'una organització com Caminando Fronteras quan el control i el tancament de fronteres s'ha convertit en un valor polític?

Continuar treballant, o almenys intentar-ho. Perquè enmig de batudes i explotació, les persones continuen vivint. Fem tallers de salut, ajudem mares a obtenir certificats de naixement... Les comunitats s'organitzen per a sostindre la vida enmig de tants atacs i en un territori en el qual no es respecten els drets humans, i el nostre col·lectiu les acompanya. Mai hauríem pensat que tindríem un telèfon d'alertes per a embarcacions. Però el 2007 vam rebre la trucada d'un xic al mar, a qui havíem acompanyat abans a l'hospital. La seua embarcació s'afonava. Vam telefonar a Salvament Marítim i van aconseguir rescatar-los. Vam dir: «Tant de bo siga l'última vegada». Però no ho va ser. Les mateixes comunitats van entendre que el nostre telèfon era una eina de protecció de la vida.

Foto: Daniel García

Fa trenta-set anys va aparèixer el primer cadàver d'un migrant en una platja de Cadis. El 2024 s'estima que van morir o van desaparèixer 10.457 persones a les fronteres espanyoles, quasi trenta al dia. Hem normalitzat aquestes morts?

Sí, totalment. Forma part de l'estratègia d'externalització i deshumanització que va començar a principis del segle XXI amb les tanques de Ceuta i Melilla i amb el negoci de les armes en el control fronterer. La principal tecnologia usada a Espanya prové del govern d'Israel, la mateixa que s'aplica ara en el genocidi contra Palestina. A les fronteres hi ha una guerra de baixa intensitat, amb víctimes d'un sol bàndol. Una guerra amb eines militars, propaganda i un negoci immens sostingut per un racisme

Helena Maleno, junt a un grup de persones migrants.

institucional cultivat durant dècades. Tot això ha generat que es comence a considerar normal que determinades col·lectivitats puguin morir per voler travessar una frontera.

Col·lectivitats com les dones, molt sovint oblidades en el drama migratori.

Les dones migrants sempre han estat instrumentalitzades. Primer invisibilitzades, com si no estiguessen en les rutes. Després reduïdes a víctimes de tràfic, com si no pogueren decidir per si mateixes que volen creuar per a tindre una vida millor. Aquesta victimització també s'ha usat en projectes socials que els llevaven els fills i les filles, i quan intentaven recuperar-los no podien. A més, pateixen violències masculistes en el camí: violacions per part de forces de seguretat —perquè la violació s'usa com a estratègia de control migratori— i també de companys de viatge o parelles.

Es parla d'«onades», d'«invasions». Quin paper tenen el llenguatge i els mitjans en aquesta normalització del fet que travessar una frontera pugui costar tantes vides?

Enorme. Paraules com ara *mena*, que no sols apareixen en premsa sinó en informes administratius i projectes socials. Ja no són xiquets o adolescents, ara són *menes*, despullats d'identitat i d'infància. El llenguatge ha estat clau, i no hi ha hagut grans diferències entre els mitjans progressistes i els conservadors. Però sí que hi ha hagut un focus de resistència: periodistes com Nicolás Castellano en la SER, el Faro de Ceuta explicant desaparicions, o el cap d'EFE a Canàries, que va canviar l'enfocament buscant un llenguatge respectuós amb els drets de tothom. Són exemples de resistència contra la propaganda.

Una altra paraula amb un significat que sembla haver mutat és *solidaritat*. Avui sembla naïf, fins i tot criminalitzada.

Sí, és el triomf del *malisme*. Està de moda ser dolent, desitjar la mort de l'altre. Es fa servir *bonisme* com a insult. I jo pense: de menuda, ma mare em deia que havia de ser bona; aquestes persones els diuen als

«A LES FRONTERES HI HA UNA GUERRA DE BAIXA INTENSITAT ON LES VÍCTIMES NOMÉS PERTANYEN A UN BÀNDOL»

seus fills que siguen dolents i que maltracten els companys de classe? I tant, que hem de ser solidaris. La nostra humanitat s'ha construït en la cura, en les xarxes de solidaritat. També en els enterraments dignes. Enterrar restes humanes sempre ha estat importantíssim. No entendre que una família de l'altra banda de la frontera necessita enterrar el seu fill desaparegut és una altra forma de deshumanització. Tu et recordes de Paco Lobatón?

Sí, el periodista que dirigia i presentava *Quién sabe dónde*.

Doncs a partir de la seua experiència en aquell programa va fundar una organització europea de suport a famílies amb desapareguts, i gràcies a ell es va crear el Centre Nacional de Desapareguts. Una vegada ens va convidar a una trobada amb famílies de desapareguts a Espanya. Hi havia l'avi de Marta del Castillo, la mare de Jeremy Vargas... Quan vam explicar que les xarxes criminals estafen les famílies migrants dient-los que el seu fill està viu en una presó espanyola i els demanen diners quan en realitat està mort al mar, vaig veure una empatia enorme. Allà no hi havia migrants o no migrants, hi havia pares i mares que compartien el dolor. Aquesta és la nostra lluita ara: que una família pugui denunciar la desaparició del seu fill a la frontera.

Amb tot això que hem parlat, amb les dificultats que esteu tenint per a treballar a les fronteres, amb les polítiques de control migratori cada vegada més dures, amb la insensibilització social cada vegada més gran davant el drama de la immigració, com vas d'optimisme respecte del futur de les migracions entre Àfrica i Espanya?

Amb cautela, però amb poc d'optimisme. Ens hem carregat els ressorts de garanties. Abans de les protestes contra Trump a Los Angeles vaig estar allà amb organitzacions migrants: em van explicar com operava la policia migratòria, amb impunitat total. Però també com s'organitzaven per a impedir deportacions. La situació és cada vegada pitjor, però les organitzacions tenen cada vegada més experiència i treballen cada vegada millor. El problema a Espanya és la doble vara de mesurar: ho hem vist fa poc a Torre Pacheco, on les forces de seguretat han estat implacables amb una manifestació pels drets humans, però no amb els qui vulnereu aquests drets. Això ens fa pensar que, quan els racistes ixen a caçar al carrer, potser no estem protegides al cent per cent. Hem de reflexionar sobre si en aquesta democràcia existeix un sistema real de protecció de drets humans o si els estàndards continuaran caient. Els pròxims anys seran duríssims. Però hem d'analitzar amb calma les claus de la repressió i dissenyar estratègies de protecció.

MISCEL·LÀNIA

01

29 d'octubre de 2024: crònica d'un desastre natural anunciat

VICTÒRIA ROSSELLÓ BOTEY

02

El Corredor Mediterrani: un vintenni decisiu (2005-2025).
de la marginació a la realització

JOSEP VICENT BOIRA

03

TikTok i els fact-checkers espanyols en la cobertura de l'incendi
de Campanar i la dana de València

ARÁN REIG MARTÍNEZ

04

El MuVIM. Entre el pecat original i la redempció museogràfica

MARC BORRÀS

05

Una reflexió sobre l'expansió i l'alterització a les festes de moros
i cristians valencianes

RAÛL SANCHIS FRANCÉS

01

29 D'OCTUBRE DE 2024: CRÒNICA D'UN DESASTRE NATURAL ANUNCIAT

OCTOBER 29, 2024: CHRONICLE OF AN ANNOUNCED NATURAL DISASTER

VICTÒRIA ROSSELLÓ BOTEY

Cap de Meteorologia d'À Punt, Radiotelevisió Valenciana

victoria.rossello@cvmc.es

ORCID: 0009-0007-1966-2775

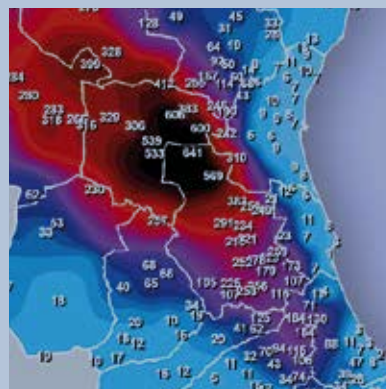
rebut: 14/05/2025

acceptat: 21/05/2025

publicat: 20/11/2025

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-139.9>

debats #139 (p. 140_151)

RESUM

Els episodis de pluges torrencials, les riuades i les avingudes formen part del clima mediterrani, però els avanços de la meteorologia en les últimes dècades i la implementació d'eines de seguiment de les precipitacions i els cabals i de creixement de rius i barrancs en temps real, a més de les eines de *nowcasting* de què disposem actualment, fan que el diagnòstic i l'avaluació de l'impacte d'un episodi siguin possibles d'establir amb relativa anticipació. En el cas d'estudi, les previsions meteorològiques van diagnosticar amb dies d'antelació un episodi potencialment molt perillós que deixaria grans quantitats de pluja en cursos mitjans de rius i barrancs de la part central del territori valencià i molt poca pluja o gens en la costa. El seguiment de la situació el mateix dia 29 es va fer amb precisió gràcies a la xarxa meteorològica d'AVAMET. Des de bon matí i al llarg de la jornada es va constatar que els rius Magre i Túria i la rambla de Xiva/Poio/Torrent eren els depositaris d'ingents quantitats de precipitació. Un avís a temps a la població hauria evitat la major part de les víctimes mortals.

Paraules clau: Dana València 2024; barrancada Poio 2024; riuada Magre 2024; riuada Túria 2024; Avamet; canvi climàtic Mediterrani

ABSTRACT

Episodes of torrential rains, high waters and floods are part of the Mediterranean climate, but, due to advances in meteorology in recent decades and the implementation of tools for monitoring rainfall and flows and the growth of rivers and ravines in real time, in addition to the nowcasting tools available to us, they can now be predicted with relative accuracy in advance. In the case study, the weather forecasts diagnosed days in advance a potentially very dangerous episode that would leave large amounts of rain in the middle courses of rivers and ravines in the central part of the Valencian territory and very little or no rain on the coast. The monitoring of the situation on the 29 was carried out with precision thanks to the AVAMET meteorological network. From first thing in the morning and throughout the day, the rivers Magro, Turia, and the Rambla Chiva/Poio/Torrent were found to be receiving huge amounts of rain. A timely warning to the population would have prevented most of the fatalities.

Keywords: Cold drop València 2024, flood of the Poio gully 2024, flood of the Magre River 2024, flood of the Túria River 2024, Avamet, Mediterranean climate change

Els episodis de pluges torrencials, les riua-
des i les avingudes formen part del clima
mediterrani des de temps immemorials,
però els avanços de la meteorologia en les
últimes dècades (a Espanya, impulsats precisament
per la catàstrofe de Tous el 1982) i la implementació
d'eines de seguiment de les precipitacions i els cabals
i de creixement de rius i barrancs en temps real, a
més de les eines de *nowcasting* (predicció a molt curt
termini) de què disposem actualment, fan que el
diagnòstic i l'avaluació de l'impacte d'un episodi si-
guen possibles d'establir amb precisió i anticipació.

L'episodi que començà a afectar el territori va-
lencià el 28 d'octubre de 2024 va ser vist pels models
meteorològics amb dies d'antelació, i la previsió va
ser consistent a mesura que s'acostava el dia que
s'anunciava com a més problemàtic, el dia 29. Una
vegada constatat el grau d'incert dels models meteo-
rològics i ja en la fase de seguiment, quan ja havia
començat a ploure de manera torrencial de matinada
a la Ribera, el radar meteorològic d'AEMET per-
meté als meteoròlegs afinar amb precisió on plovia i
quina era la direcció i probable evolució de les tem-
pestes responsables dels aiguats. Les últimes genera-
cions del satèl·lit Meteosat permeten l'anàlisi deta-
llada de l'estructura d'aquestes grans tempestes en
els episodis de temps sever com el que va assolir les
terres valencianes l'octubre passat.

A més, el territori valencià compta amb una xar-
xa d'observació, única a Europa (AVAMET), amb

més de set-cents col·laboradors a dia d'avui, que de
manera altruista aboquen les dades de les seues esta-
cions automàtiques a la web en temps real, cosa que
permet fer una radiografia precisa de la distribució
de les pluges mentre es produeixen.

El desastre del 29 d'octubre ha posat en evidèn-
cia, d'una banda, la manca d'un sistema que integre
la informació meteorològica i la hidrològica en el se-
guiment d'episodis de pluges torrencials, i de l'altra,
que el SAIH (Sistema Automàtic d'Informació Hi-
drològica) de la Confederació Hidrogràfica del Xú-
quer hauria de comptar amb més estacions d'afora-
ment que permeten monitoritzar els cabals sobtats
de barrancs i rambles que normalment van secs.

Però, tot i això, els meteoròlegs i els historiadors
de la meteorologia valenciana teníem fins al 29 d'oc-
tubre de 2024 una convicció que hem hagut de posar
en qüestió, ja que comptem amb les eines essencials
de previsió, vigilància i alerta per a reduir les vícti-
mes mortals en els episodis de pluges torrencials que
ens afecten i ens afectaran en el futur. Fins ara, con-
sideràvem inacceptables les xifres de víctimes mor-
tals causades per la gran riuada de València del 1957
o les de la dramàtica ruptura de la presa de Tous el
1982.

Les víctimes mortals del 2024 pràcticament en-
tripliquen el nombre. No queden adjectius per a va-
lorar la magnitud de la tragèdia humana que s'hauria
pogut evitar si s'haguera advertit la població afectada
del que venia: només calia seguir l'evolució de les

dades pluviomètriques que s'estaven enregistrant i tindre un coneixement geogràfic bàsic del territori.

A més, la previsió, el seguiment i l'alerta en els episodis de pluges que poden tindre un gran impacte en la població esdevenen encara més necessaris en un context de canvi climàtic com el que vivim actualment, en el qual s'observa que els episodis tendeixen a ser més freqüents i més intensos (tenen una durada més curta que fa dècades, però assoleixen uns registres pluviomètrics descomunals en poc de temps). Les pluges del 29 d'octubre deixaren unes dades pluviomètriques històriques (rècord de pluja a la Plana d'Utiel-Requena des que se'n tenen registres i rècord horari a Torís en tota la xarxa nacional d'AEMET, amb 184,6 l/m² registrats en una sola hora). L'estudi d'atribució de l'episodi del 29 d'octubre de 2024 conclou que, pel fet haver-se generat en l'actual escenari de canvi climàtic, l'episodi de precipitacions del 2024 va ser entre un 12% i un 14% més destructiu que si s'haguera generat en un escenari climàtic preindustrial.

LA PREVISIÓ METEOROLÒGICA

La cronologia del desastre natural anunciat del 29 d'octubre comença amb les previsions meteorològiques, que dies abans assenyalaven una situació potencialment molt perillosa per a les terres valencianes.

El terme *dana* (depressió aïllada en nivells alts) es va començar a utilitzar per part d'AEMET per tal de substituir el de *gota freda*, que havia acabat convertint-se en sinònim de pluges torrencials en la dècada dels vuitanta. Però la formació d'una dana (nomenclatura més tècnica) o gota freda només és un dels factors que poden acabar deixant pluges d'intensitat torrencial. La troposfera (la part de l'atmosfera més propera a la Terra, on es produeixen els fenòmens meteorològics) està formada per diferents capes que envolten el nostre planeta. A uns 10 quilòmetres d'altitud hi ha uns corrents de vent que sovint superen els 200 quilòmetres per hora i que són els que regulen la formació de centres d'altres i baixes pressions, que alhora són els que dirigeixen o bloquegen l'arribada de perturbacions que poden inestabilitzar l'atmosfera i provocar precipitacions. D'una

manera molt simplificada, diríem que les altes pressions s'associen a l'estabilitat i les baixes, a la inestabilitat atmosfèrica, que en determinades situacions poden ser responsables de la formació de grans sistemes convectius (núvols de creixement vertical que són els responsables de les fortes pluges i tempestes). A uns 5 quilòmetres d'altitud trobem la capa on es formen les danes, que són embossaments d'aire fred que s'han aïllat de les masses d'aire més fredes que circulen a latituds superiors a la nostra i que evolucionen de manera caòtica al si d'una massa d'aire més càlida. Una dana, per si mateixa, no genera una situació de pluges; de fet, n'hi ha que passen sense pena ni glòria i no deixen precipitacions. Però si tenim una aportació d'humitat important en capes baixes (en el nostre cas, l'aporta el vent de llevant o gregal), poden desencadenar el creixement de violentes tempestes. En el cas de la dana que ens ocupa, l'aire va arribar del Mediterrani saturat d'humitat des de la superfície fins a 9 quilòmetres d'altitud.

Un altre factor que cal tindre en compte en els episodis de meteorologia extrema a les nostres terres és la temperatura de la superfície del mar Mediterrani. L'augment imparable observat des dels anys vuitanta fa que un mar cada vegada més calent siga capaç d'emmagatzemar molta més energia que eventualment es pot alliberar en el sistema atmosfèric si es donen les condicions favorables.

El cas és que la situació que preveïen els models meteorològics a cinc dies vista del 29 d'octubre (i sempre amb la incertesa associada a qualsevol previsió meteorològica) feia pensar en un episodi de gran impacte, ja que les pluges més fortes semblava que afectarien la part central del territori, les conques mitjanes de rius i barrancs i molt poc o gens zones litorals, cosa que ja feia pensar en desbordaments de rius i barrancs en una àrea compresa entre el Xúquer i el Túria. En aquell moment no era possible precisar més.

S'imposava el seguiment i la vigilància, i ja aquell divendres, des de l'equip de l'Oratge de la Radiotelevisió Valenciana, assenyalàrem a la direcció de la casa la gravetat del que podia ocórrer el dimarts 29 si es complien les previsions. Ho comparàrem amb la dana similar més recent, la del Baix

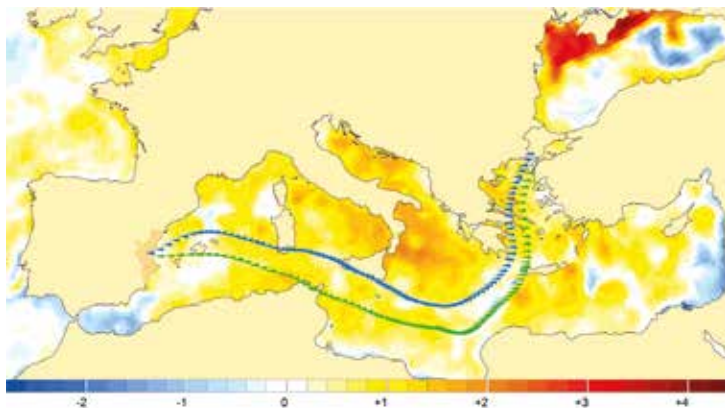

Fig. 1. Trajectòria de la massa d'aire extraordinàriament humida i càlida que arribà el 29 d'octubre a València des del mar Egeu. S'observa que la temperatura de la superfície del mar està en alguns sectors per damunt dels 2°C respecte del període de referència (1991-2020).
Font: AEMET.

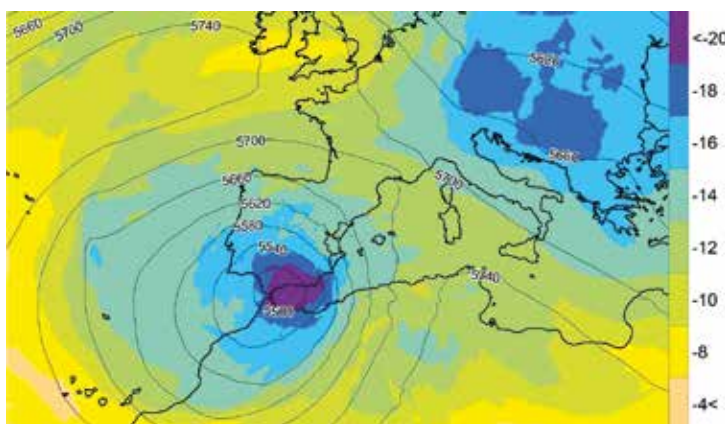

Fig. 2. Temperatura i geopotencial en 500 hpa el 29 d'octubre de 2024 a les 18:00 h. La dana se situa entre Andalusia i el Marroc.
Font: ECMWF, AEMET

Segura del 2019, en què s'havien registrat acumulats de més de 500 l/m². La previsió anà confirmant-se al llarg del cap de setmana sense variacions destacables. En els diferents espais informatius de l'Oratge i a través de les xarxes de la Radiotelevisió Valenciana anàrem seguint l'evolució de la situació, i advertírem que podia tractar-se d'un episodi molt perillós. Els dos dies previs a la catàstrofe ja parlàvem de registres previstos possibles per al dia 29 d'entre 200 i 400 l/m² en poques hores.

Els models mostraven una dana que es va anar despenjant de la circulació general fins a quedar situada en la zona de l'Estret amb aire fred inferior a -22 °C en 500 hpa, que situava el flanc nord-est, la zona més inestable, sobre la part central del territori valencià. A més de l'embossament d'aire molt fred

en capes mitjanes, els mapes assenyalaven la formació d'una borrasca no massa profunda al sud de les Balears que injectaria aire humit a les capes baixes des d'un mar encara molt calent després de l'estiu. Aquest flux de llevant extraordinàriament humit i càlid, podríem dir-ne tropical, el van poder observar els habitants del golf de València la vesprada del dia 28. Les ratxes de vent registrades per la xarxa d'AVAMET passaren dels 140 quilòmetres per hora en els observatoris de més altitud.

EL DIA 29 D'OCTUBRE: EL SEGUIMENT

El dia 29 calia passar a fer el seguiment de la situació. La previsió s'havia complert i ara calia seguir amb el satèl·lit Meteosat, amb el radar i, sobretot, amb l'evolució de les dades dels observatoris en temps

real on plovia i de quina manera, per tal de poder saber quines eren les zones més afectades. AEMET va activar l'avís roig al litoral sud de València a les 7:36 h del matí, i al llarg de la jornada l'avís va acabar afectant pràcticament tota la província de València. Recordem que un avís roig no vol dir que tota la zona afectada acabe registrant pluges torrencials: implica que la zona en avís té una probabilitat molt alta de rebre pluges de tal magnitud que comprometen la seguretat de persones i bens. La xarxa d'AVAMET, amb l'esforç dels seus gestors, que aconseguiren que la web no col·lapsara (rebé al voltant d'un milió de visites al llarg de la jornada), permeté el seguiment detallat de l'evolució de les pluges, de les intensitats (no és el mateix, quant als danys previsibles, que es registren 700 l/m^2 en dotze hores que en quatre dies) i de quines eren les zones més afectades.

El dia 29 de matinada ja havia començat a diluviar a la Ribera Alta i de bon matí molts pobles tenien problemes greus, amb més de 150 l/m^2 registrats en tan sols dues hores. Des de bon matí, les intensitats de pluja eren excepcionals. Per exemple, l'observatori de la Pobra Llarga va registrar al voltant de 130 l/m^2 en una hora, entre les 6:00 h i les 7:00 h del matí (la pluja es qualifica de torrencial quan es registren 60 l/m^2 en una hora). Rafelguaraf o Castelló foren altres dels pobles greument afectats ja a les 7:00 h del matí. L'avís roig activat per AEMET especificava que podien registrar-se més de 90 l/m^2 en una hora i més de 180 l/m^2 en dotze hores. Les quantitats de pluja que especifica l'avís son llinars mínims: vol dir que en dotze hores podrien caure 180 l/m^2 , o 200 o 300 o 400 en la zona afectada... De fet, l'avís roig d'aquell dia concretava que era possible assolir aquells registres en tan sols dues hores. La realitat es que s'arribaren a registrar més de 700 l/m^2 en poques hores, la quantitat que plou en tot l'any en alguns observatoris peninsulars de pluviometria generosa i més del que plou en tot un any en la zona afectada, on la mitjana anual se situa entre els 450 i 500 l/m^2 . Qualsevol avís meteorològic, encara que s'estableix per a un període de temps determinat, evoluciona i es revisa amb la situació meteorològica. En aquest cas no podia anar a més, perquè

ja s'havia activat el nivell de risc més alt existent en els protocols, però sí que es podia mantindre i eixamplar a altres zones, com va acabar passant la llarg de la jornada, en que pràcticament tota la província de València va estar amb l'avís de màxim perill activat fins a la nit.

Les tempestes es classifiquen segons el grau d'organització interna que presenten. En ordre creixent pels danys que poden causar, tenim les tempestes unicel·lulars formades per una única estructura de cicle curt, el que seria una tronada ordinària. Les tempestes multicel·lulars i les supercèl·lules tenen un criteri organitzatiu superior que els permet regenerar-se: tenen més durada, descarreguen grans quantitats de precipitació en una mateixa zona i poden anar associades a pedregades o tornados i causar grans danys. Els sistemes convectius mesoscalars (SCM) s'organitzen en un sistema lineal i compten amb el màxim grau d'organització, que els permet estar actius durant moltes hores i generar precipitacions descomunals. El primer SMC que va observar el satèl·lit Meteosat va ser el responsable dels aiguats que trencaren la presa de Tous el 1982.

El 29 d'octubre de 2024 a les 4:00 h s'organitzava un SCM que descarregava sobre la Ribera. L'estudi posterior d'AEMET el qualificaria com a SCMLT-PS (sistema convectiu mesoscalar-línia de turbonada-pluja estratiforme) amb efecte de tren convectiu, que vol dir que les tempestes es regeneraven a mesura que es desplaçaven i esdevenien pràcticament estacionàries, per a descarregar quantitats de pluja brutals en una mateixa zona.

Les pluges es van traslladar cap al nord i cap a l'interior: el tren convectiu es va desplaçar en diagonal entre la Ribera Alta, la Foia de Bunyol i la Plana d'Utiel-Requena: entre les 7:00 h i les 9:00 h, Torís, Carlet o Xiva ja havien registrat precipitacions properes o superiors als 100 l/m^2 en tan sols una hora (recordem que la pluja es qualifica de torrencial quan es registren 60 l/m^2 en una hora). A la Plana d'Utiel-Requena la situació es va complicar moltíssim. Poc abans de les 12:00 h, en la programació especial d'À Punt dedicada a l'excepcional episodi de pluges, el cap de climatologia d'AEMET declarava que la

situació que s'estava vivint era de les més perilloses, perquè plovia aigües amunt i els rius i barrancs arribaven molt crescuts a localitats on no havia plogut i on no es tenia cap consciència del risc.

El riu Magre és un dels rius valencians que històricament ha patit avingudes destructives que han perdurat en la consciència dels habitants de les seues riberes. A les 15:00 h ja es tenien registres històrics de 200 o 250 l/m² a la comarca d'Utiel-Requena. A Utiel, el registre diari històric més alt fins al dia 29 d'octubre de 2024 era de 141 l/m², i a Requena el rècord era de 121,5 l/m² el mateix dia, el 21 d'octubre de 1982, el dia de la pantanada de Tous. Els que la visqueren i en recorden les conseqüències saben que les de la riuada que estava a punt d'arribar serien molt pitjors. Les imatges que arribaven mostraven cotxes arrossegats pel desbordament del riu Magre i els rescats improvisats de persones aïllades en teulades. A més, la situació d'inestabilitat era tan acusada que es generaren supercèl·lules tornàdiques que formaren fins a onze tornados a la Ribera Alta, amb ratxes de més de 200 quilòmetres per hora que tombaren diverses torres d'alta tensió. Uns tornados d'aquesta magnitud no s'havien registrat mai a les nostres latituds.

L'informatiu del migdia d'À Punt obria amb la situació dantesca que es vivia a Utiel i amb les imatges de l'A-3 tallada per la magnitud de l'aiguat. Ja era previsible que Algemesí patiria una avinguda històrica del Magre. En la informació meteorològica del migdia es parlava que ens trobàvem en una situació històrica, una dana de gran impacte que ja havia deixat Utiel en situació crítica i que calia evi-

tar qualsevol desplaçament en les zones afectades per l'avis roig.

Després del riu Magre, les conques del Túria i les rambls i els barrancs habitualment secs i amb unes conques molt limitades rebien quantitats de pluja inassumibles. El sistema convectiu EP-29-IV (vegeu l'estudi d'AEMET) a partir de les 18:00 h començà a afectar comarques i localitats del riu Túria, que registraren més de 300 l/m².

El nou llit del Túria, construït després de la riuada del 1957, no s'havia vist mai tan ple (el límit teòric es de 5.000 m³/seg) i es calcula que va rebre 2.000 m³/seg, i va salvar la ciutat de València de la inundació. Altres poblacions no tingueren tanta sort. La part baixa de Sot de Xera va ser completament assolada i moltes altres poblacions del curs del Túria quedaren greument afectades.

Com es pot veure en el mapa de pluges acumulades d'AVAMET, una zona geogràfica molt àmplia compresa entre el sud de la Serrania, l'est de la Plana d'Utiel-Requena, la Foia de Bunyol i el nord de la Ribera va rebre quantitats de pluja superiors als 300 l/m².

La infraestructura del nou llit del Túria que salvà València va fer de dic per a les quantitats d'aigua descomunals que s'estaven registrant un poc més al sud, uns volums hidrològics que s'abocaven a la rambla de Poio i que van condemnar l'Horta Sud, que comptaria amb gran part de les víctimes mortals de l'episodi.

El sistema de la rambla de Xiva/Poio/Torrent, amb els barrancs tributaris menors com el Gallego i el

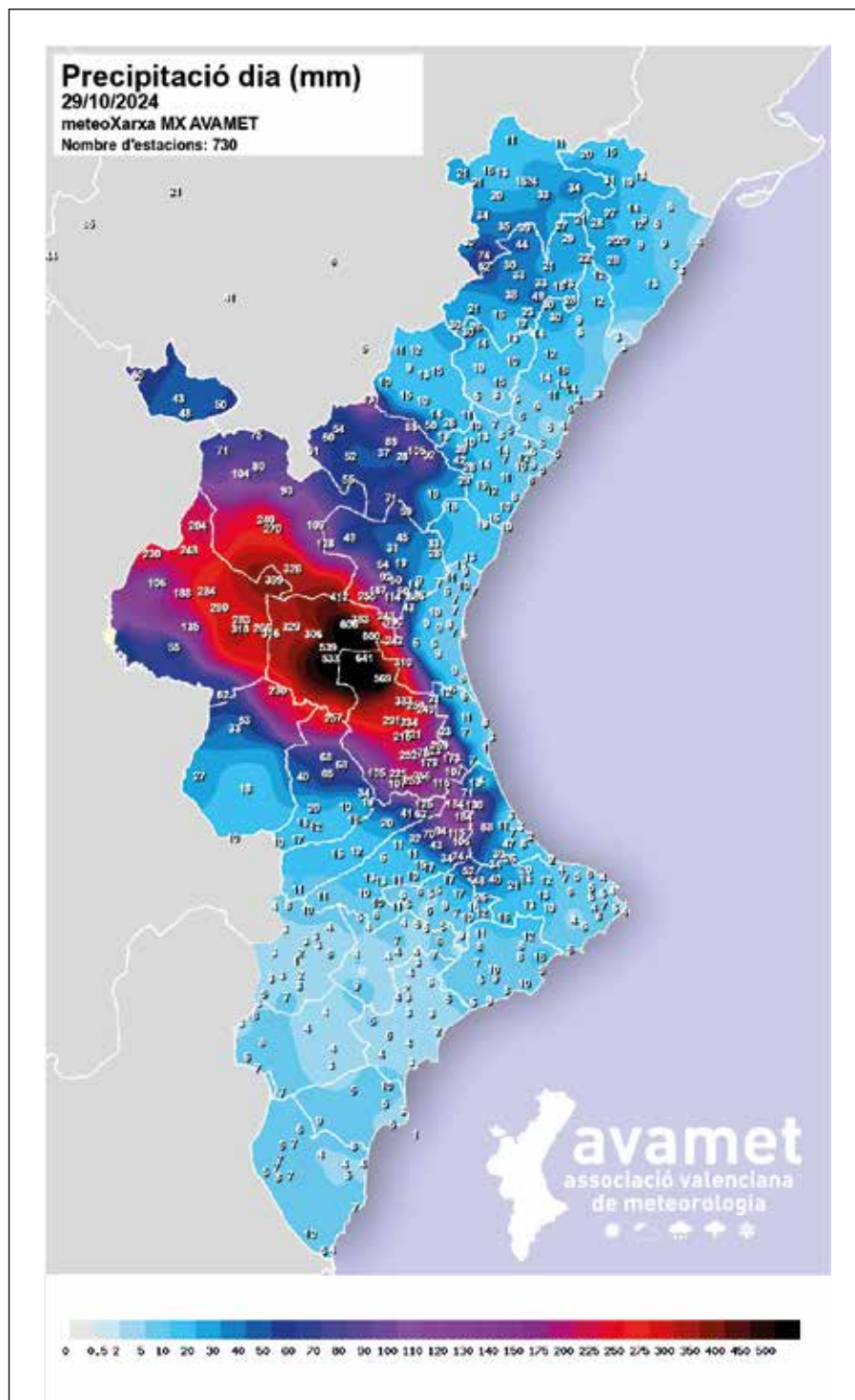

Fig. 3. Mapa de la pluja registrada el 29 d'octubre de 2024. Font: AVAMET

Victòria Rosselló Botey

29 d'octubre de 2024: crònica d'un desastre natural anunciat

debats #139 – 147

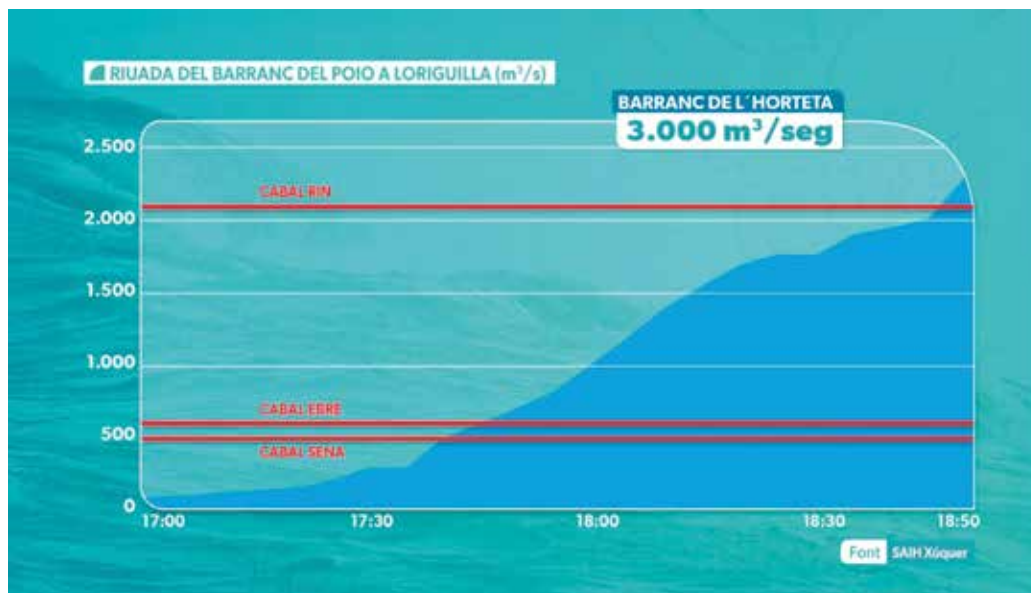

Fig. 4. Mesura de l'evolució del cabal de la rambla de Poio en l'estació d'aforament del SAIH a Loriguilla. S'observa el creixement alarmant a partir de les 18:00 h. (Dades de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer i grafisme d'À Punt)

de l'Horteta, és un entramat de barrancs habitualment secs, que a més es dilueixen i sembla que desapareguen en alguns trams i estan enclavats en un territori on la construcció urbana i els polígons industrials proliferen i ocupen sense control gran part del sòl.

Les estacions automàtiques d'AVAMET situades a la zona més afectada començaren a desaparèixer de la xarxa al llarg de la vesprada a causa dels talls de llum i d'internet a conseqüència de la violència de les pluges. AVAMET disposa de les dades minutals de totes les estacions de la xarxa, fet que permet saber amb exactitud quines funcionaven i quines no. A les 17:20 h, l'observatori de Torís-Canyapar encara funcionava i s'acostava als 340 l/m², amb intensitats de precipitació torrencials. I tot i que es van quedar sense llum i van deixar de tindre dades de Torís, el tren convectiu continuava estacionari sobre la mateixa zona entre el nord de la Ribera, la Foia de Bunyol i altres zones properes que vessen les aigües al riu Magre i el barranc de Poio. Amb això, era evident que continuava plovent torrencialment i que els acumulats

serien excepcionals. De fet, es van arribar a donar registres de 400, 500 o 600 litres per metre quadrat en poques hores en el barranc de Poio.

L'estació d'aforament de Loriguilla (situada en la rambla de Poio) del SAIH de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer va començar a donar registres alarmants a partir de les 17:00 h. Tot i tindre un sistema de transmissió de dades més robust que les estacions d'AVAMET, també col·lapsà quan arribà la gran avinguda i l'última dada transmesa van ser els 2.283 m³/seg (dada que, a falta de validació en aquell moment, era consistent amb les pluges registrades), una enormitat que quadruplicava el cabal del riu Ebre en un estret barranc habitualment sec i sense eixida al mar.

Els sistemes de transmissió de dades sucumbiren a la violència dels aiguats i deixaren de transmetre, però les xifres de pluja que ja s'havien registrat anunciaven un desastre de gran magnitud, especialment en la desembocadura de la rambla de Poio, una de les àrees més densament poblades del territori valencià.

Fig. 5. Representació de les pluges registrades els 20 d'octubre per la xarxa d'AVAMET i AEMET (en roig) que s'abocaren a la rambla de Poio i ubicació de l'estació d'aforament del SAIH, que mesurà més de 2.000 m³/seg abans de deixar de transmetre dades. El descomunal volum d'aigua arribaria a l'Horta Sud, on pràcticament no havia plogut i on hi hauria gran part de les víctimes mortals (grafisme d'À Punt).

Fig. 6. Contribucions al gran tsunami que assolà l'Horta Sud dels barrancs de Gallego i de l'Horteta (que reberen entre 600 i més de 700 l/m² a les respectives capçaleres) i que desembocquen en la rambla de Poio. (Dades UV, AVAMET i AEMET i grafisme d'À Punt)

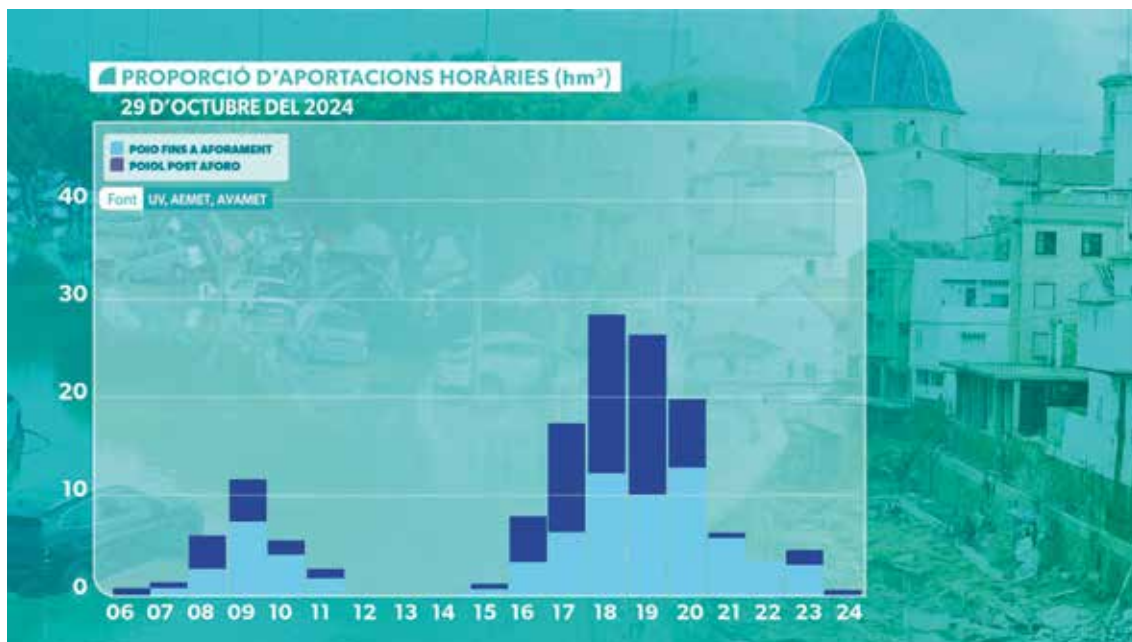

Fig. 7. Aportacions horàries dels barrancs de Gallego i de l'Horteta al gran tsunami que assolà l'Horta Sud passada l'estació d'aforament del SAIH. El volum hauria triplicat la mesura de l'aforament. El pic de les aportacions aigües avall de l'estació d'aforament es produeix a les 18:00 h. (Dades UV, AVAMET i AEMET i grafisme d'À Punt)

LES DADES REALS

Les dades de pluja i de l'aforament de la rambla de Poio abans que els sistemes de transmissió automàtica de dades sucumbiren davant la violència de l'avinguda mostraven una realitat summament alarmant, que hauria d'haver fet avisar la ciutadania de la gravetat del que havia de vindre. Per desgràcia, a les conques mitjanes del barrancs (Poio) i rius (Túria, Magre) hi havia poc a fer (Utiel, Xiva, Xest, Sot de Xera...), perquè no hi hagué temps de reacció per a avisar la població, vista la intensitat i immediatesa del diluvi que s'hi havia produït, però es calcula que a la gran onada que es generà al Poio li costà al voltant de dues hores arribar a l'Horta Sud.

Un estudi recent de la Universitat de València, juntament amb AEMET i AVAMET, ha mostrat que

l'avinguda va ser molt més gran que la registrada per l'estació d'aforament de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer: als 2.283 m³/seg de Poio al pas per Loriguilla, s'hauria d'afegir la contribució del barranc de Gallego, que en la capçalera rebé 640 l/m² (estació de Torís Canyapar d'AVAMET), i la del barranc de l'Horteta, que en la capçalera rebé els 772 l/m³ de Torís Calabarra, estació d'AEMET que registrà el rècord de pluja horària (entre d'altres) des que se'n tenen registres en la xarxa espanyola d'observatoris.

L'estimació del volum d'aigua que desembocà a l'Horta Sud se situa entre 6.000 i 7.000 m³/seg, xifra que triplica la mesura de l'aforament del SAIH, unes quantitats difícilment imaginables si no fora per les víctimes mortals que s'hauria pogut advertir amb temps per a salvar-los la vida.

BIBLIOGRAFIA

- AEMET (2024): Avance climatológico de octubre de 2024 https://www.aemet.es/documentos/es/serviciosclimaticos/vigilancia_clima/resumenes_climat/ccaa/comunitat-valenciana/avance_climat_val_oct_2024.pdf
- AEMET (2024): Estudio sobre la situación de lluvias intensas, localmente torrenciales y persistentes, en la Península Ibérica y Baleares entre los días 28 de octubre y 4 de noviembre de 2024. https://www.aemet.es/documentos/es/conocermas/recursos_en_linea/publicaciones_y_estudios/estudios/estudio_28_oct_4_nov_2024.pdf
- AEMET (2024) *Informe sobre el episodio meteorológico de precipitaciones torrenciales y persistentes ocasionadas por una dana el día 29 de octubre de 2024*. https://www.aemet.es/documentos/es/conocermas/recursos_en_linea/publicaciones_y_estudios/estudios/informe_episodio_dana_29_oct_2024_.pdf

- Confederació Hidrogràfica del Xúquer (2024): Episodio de lluvias y avenidas del 28 de octubre al 4 de noviembre de 2024. <https://saih.chj.es/chj/informes/20241029-1104Informe-Episodio-C-version2.pdf?i=555>
- Inforatge, S.L. (2024): Estudio meteorológico realizado para los ayuntamientos de Carlet, Catadau, Alginet i Benifaió. [https://inforatgedb.com/informes/alginet/2024/20241029%20ALGINET%20\(Informe%20Tornados%20Ribera%20Alta%20-%20Inforatge\).pdf](https://inforatgedb.com/informes/alginet/2024/20241029%20ALGINET%20(Informe%20Tornados%20Ribera%20Alta%20-%20Inforatge).pdf)
- Universitat de València, AEMET, AVAMET *Estudi de les aportacions de les subconques del Poio en la riuada del 29 d'octubre de 2024*. Investigaciones Geográficas, Universitat, d'Alacant (*en premsa*)

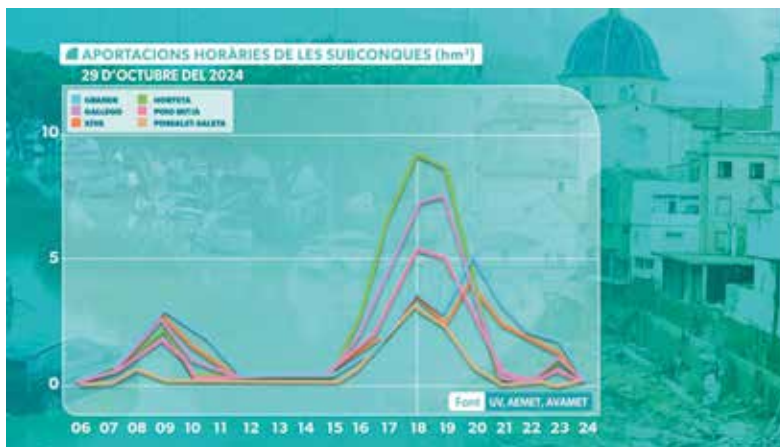

Fig. 8. Aportacions horàries de les subconques (Dades UV, AVAMET i AEMET i grafisme d'À Punt)

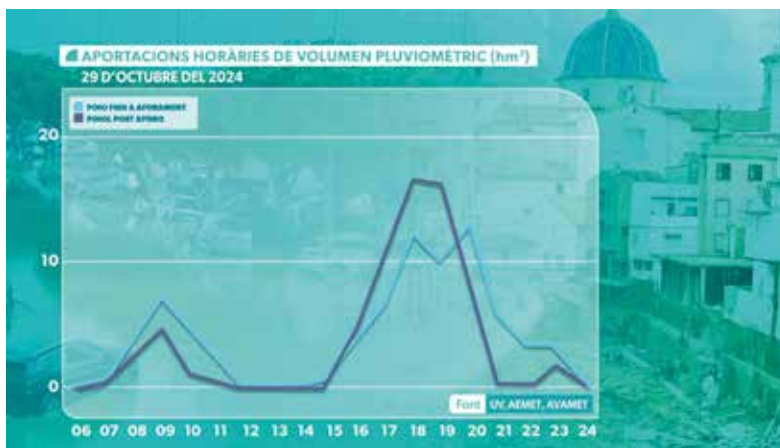

Fig. 9. Aportacions horàries de volum pluviomètric (Dades UV, AVAMET i AEMET i grafisme d'À Punt)

02

EL CORREDOR MEDITERRANI

UN VINTENNI DECISIU (2005-2025).

DE LA MARGINACIÓ A LA REALITZACIÓ

THE MEDITERRANEAN CORRIDOR: A DECISIVE TWENTY YEARS (2005-2025).
FROM MARGINATION TO REALIZATION

JOSEP VICENT BOIRA

Universitat de València

josep.boira@uv.es

ORCID: 0000-0001-8642-9622

rebut: 13/06/2025

acceptat: 22/06/2025

publicat: 20/11/2025

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-139.10>

debats #139 (p. 152-169)

«Transport taronges
Ferrocarri». Anònim,
1895. En: CARULLA,
Jordi; CARULLA, Arnau,
*La publicitat en 2000
cartells*, vol. I, Barcelona,
Postermil, SL, 1998.

RESUM

L'article analitza el desenvolupament del corredor mediterrani entre el 2005 i el 2025, que es destaca com una infraestructura estratègica per a la vertebració econòmica, social i territorial de l'Arc Mediterrani espanyol. Aquest corredor, integrat en la Xarxa Transeuropea de Transports (TEN-T) des del 2011, connecta ports, aeroports, ciutats i nodes logístics des d'Algesires fins a Hongria, promovent un transport més sostenible i eficient. Cal destacar la consolidació d'aquesta infraestructura com un sistema multimodal i digitalitzat, que permet el transport de passatgers i mercaderies amb menys impacte ambiental. A escala espanyola, el projecte implica inversions històriques des del 2018 i, especialment, en el trienni 2024-2026. S'emfatitza el paper clau de ciutats mitjanes i grans dins la xarxa i la necessitat de reforçar la intermodalitat i la cohesió territorial. També s'aborda la lentitud de França a millorar la connexió entre Perpinyà i Montpeller, un dels principals colls de botella transfronterers. A més, es considera el corredor com una infraestructura d'ús dual, civil i militar, en un context geopolític canviant. Finalment, l'article conclou que el corredor mediterrani no és només una obra pública, sinó una aposta estratègica per un model de país més equilibrat, competitiu i sostenible.

Paraules clau: corredor mediterrani; vertebració territorial; mobilitat sostenible; intermodalitat; infraestructures europees i cohesió socioeconòmica

ABSTRACT

The article analyzes the development of the Mediterranean Corridor between 2005 and 2025, highlighting it as a strategic infrastructure for the economic, social and territorial structuring of the Spanish Mediterranean Arc. This corridor, part of the Trans-European Transport Network (TEN-T) since 2011, connects ports, airports, cities and logistics nodes from Algeciras to Hungary, promoting more sustainable and efficient transport. It is worth highlighting the consolidation of this infrastructure as a multimodal and digitized system, which allows the transport of passengers and goods with lower environmental impact. In the case of Spain, the project has implied historic investments since 2018 and, especially so, in the three-year period 2024-2026. The key role of medium-sized and large cities in the network and the need to strengthen intermodality and territorial cohesion are emphasised. Also addressed is France's slowness in improving the connection between Perpignan and Montpellier, one of the main cross-border bottlenecks. In addition, the Corridor is considered an infrastructure for dual use, civil and military, in a changing geopolitical context. Finally, the article concludes that the Mediterranean Corridor is not only a public work, but a strategic commitment to a more balanced, competitive and sustainable model.

Keywords: Mediterranean Corridor; territorial structuring; sustainable mobility; intermodality; European infrastructures and socio-economic cohesion

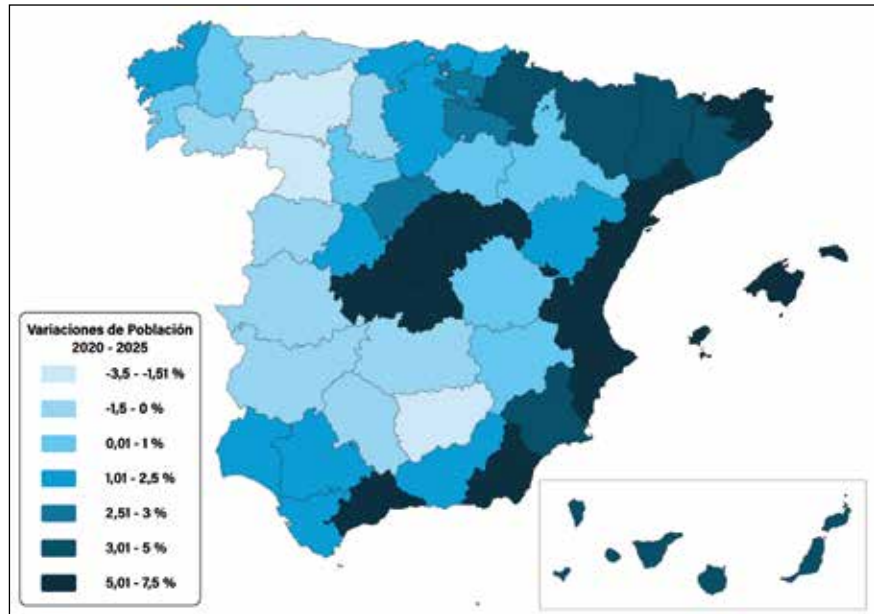

Figura 1. Creixement de la població a Espanya per províncies 2020-2025.
Font: INE. Elaboració pròpia.

De vegades cal adoptar una certa distància temporal per a entendre el que ens passa. Ja fa tretze anys, el professor José María Serrano (Serrano, 2012) va realitzar amb encert un diagnòstic de la mobilitat en l'Arc Mediterrani que fem nostre. El traduïm en versió lliure:

Durant les últimes dècades, les àrees pròximes a l'Arc Mediterrani espanyol han tingut un ràpid i intens increment demogràfic, l'augment dels espais urbanitzats i un creixement de la seua activitat productiva diversificada, la qual cosa ha contribuït a generar importants moviments de trànsit. La carretera és el principal mode de transport que canalitza els fluxos més importants. Ara, es pretén completar les infraestructures de transports a través d'ambiciosos projectes d'inversió en ferrocarrils. Això consolidaria el seu paper de corredor, i s'establirien les bases per a la futura organització d'un eix de desenvolupament. S'aprofita la seua bona disposició geoestratègica dins del marc europeu mediterrani per a aconseguir un eix de desenvolupament. Es

busquen els seus avantatges de localització en referència als puixants espais del món. També es reflexiona sobre el que això pot representar dins d'una organització equilibrada territorial del conjunt espanyol, ibèric i la seua vertebració espacial.

En aquest text del 2012, trobem els punts clau que permeten explicar la transcendència del projecte d'un corredor mediterrani potent i multimodal dins un espai de futur en el conjunt espanyol i europeu.

En primer lloc, dinamisme demogràfic i econòmic macrorregional, amb una successió de territoris de puixança poblacional els darrers anys (figura 1).

Molt lligat amb aquest tret, l'existència d'un sistema urbà connectat amb importants fluxos entre els seus nodes, especialment entre Almeria i la frontera francesa (Figueres-Girona). Cal destacar també un perfil productiu diversificat (agricultura de exportació i modernitzada, indústria oberta a l'exterior, serveis turístics i de suport a l'empresa, logística centrada en la projecció exterior i l'exportació...), els actius movi-

ments de trànsit al llarg de l'eix litoral (entre regions i comunitats autònomes, però també amb destinació a la resta d'Europa), unes infraestructures viàries potents (començant per l'autopista de la Mediterrània), tot i que sotmeses a pressió per l'augment del trànsit per carretera, uns ambiciosos projectes ferroviaris en marxa (corredor mediterrani), potents ports a escala espanyola (els tres primers de l'Estat: Algesires, València i Barcelona), significatius aeroports clau en el sistema aeroportuari de l'Estat (Palma, Alacant, Barcelona, València...) i, finalment, una favorable disposició geoestratègica dins de l'espai mediterrani, amb uns avantatges de localització en relació amb els grans conjunts geoeconòmics mundials.

Aquest perfil de la regió mediterrània peninsular permetria jugar un paper rellevant en una Espanya més equilibrada territorialment, més connectada i en xarxa, amb les connexions cap a Aragó i el Cantàbric des de Catalunya (per Tarragona-Lleida) i la Comunitat Valenciana (per Sagunt-Terol) i cap al centre peninsular (representada, per exemple, en la primera autopista ferroviària de mercaderies que funciona a Espanya, entre el port de València i Madrid), amb continuació en un futur cap a Portugal i els ports de l'Atlàntic.

Només així, amb una visió transescalar i global podrem entendre l'ambició del projecte del corredor mediterrani, amb un valor molt superior a la construcció d'una senzilla via d'alta velocitat en el litoral mediterrani peninsular.

QUÈ ÉS EL CORREDOR MEDITERRANI EUROPEU?

Cal començar des del principi. El nostre corredor mediterrani és avui part d'un dels nou corredors que componen de la Xarxa Transeuropea de Transports (TEN-T en anglès o RTE-T en castellà), instrument clau per a planificar i desenvolupar una infraestructura de transport coherent, eficient, multimo-

dal, sostenible i d'alta qualitat a tota la Unió Europea. A més d'aquest abast geogràfic global, hem d'entendre que aquest corredor equival també a una xarxa que comprén ferrocarrils, vies navegables interiors, rutes de transport marítim de curta i mitjana distància i carreteres que uneixen nodes urbans, ports marítims i interiors, aeroports i terminals logístiques.

L'objectiu del corredor no és arribar més ràpid d'un punt a un altre (que també), sinó fomentar una mobilitat eficient de persones i mercaderies, que garantisca l'accés a llocs de treball i serveis i que possibiliti el comerç i el creixement econòmic. Per a entendre el que estem fent ací amb el corredor mediterrani, hem de referir-nos, doncs, al concepte de cohesió econòmica, social i territorial de la UE i al fet que aquesta xarxa transeuropea desenvolupi sistemes de transport sense esclotxes per damunt de fronteres i sense colls de botella. A més, cal considerar també l'esforç per reduir l'impacte mediambiental i climàtic del transport i augmentar la seguretat i la resiliència de la xarxa.

El corredor mediterrani europeu (del qual sortosament formem part des del 2011, com veurem, i no abans) és el principal eix est-oest de la xarxa TEN-T al sud dels Alps (figura 2).

Uneix els ports d'Algesires, Cartagena, Alacant, València, Sagunt, Castelló, Tarragona i Barcelona en un sentit cap a Madrid, i en l'altre, al llarg de la costa mediterrània i a través del sud de França (Marsella i Nîça), amb Gènova i La Spezia, a Itàlia. Des de Marsella s'estén també cap a Lió a través dels Alps i el nord d'Itàlia (via Torí, Milà, Verona, Bolonya, Pàdua, Venècia i Trieste). També connecta amb Ljubljana i un ramal via Croàcia (Rijeka, Zagreb), amb Budapest i fins i tot amb Lviv, Ucraïna, on finalitza. Aquest corredor té aproximadament uns 3.000 km de longitud i, com hem dit, abasta ferrocarril i carretera, aeroports, ports, terminals multimodals de mercaderies i, al nord d'Itàlia, també la via navegable interior del riu Po.

Figura 2. Traçat del Corredor Mediterrani europeu de la xarxa TEN-T.
Font: Oficina del Corredor Mediterrani del Govern d'Espanya.

I A ESPANYA?

Però el corredor mediterrani no és només una infraestructura del segle XXI: en part és l'herència d'un altre projecte històric amb el qual comparteix sentit i configuració. Em referisc a la Via Augusta. El corredor mediterrani s'hauria d'entendre, doncs, com aquella Via Augusta de la qual trobem vestigis i fins i tot itineraris detallats (figura 3), una idea amb moltes variables, un engranatge que permetrà el moviment tant de viatgers com de mercaderies, un moviment socioeconòmic que traspasa fronteres.

No debades, he parlat del corredor mediterrani com «la Via Augusta del segle XXI» (Boira, 2021). Més enllà d'aquesta referència històrica, podem parlar també d'altres precedents, com el del 1918, quan un jove Ignasi Villalonga (que més tard es dedicaria a la política i al món dels negocis fundant empreses i bancs) ja va defensar la necessitat de trencar la concepció radial dels ferrocarrils espanyols i de construir un ferrocarril prop del litoral mediterrani (Arciniega,

2019), amb una frase clarivident publicada en un article de premsa del moment (figura 4).

Aquest somni de Villalonga és avui, quasi, una realitat amb el suport d'un Reglament de la UE (el 2024/1679, aprovat el 13 de juny de 2024) que ens marca a tots les directrius polítiques per al transport a Europa els pròxims anys. Un gran pas.

A escala espanyola, el corredor mediterrani vertebrarà la meitat oriental de la península Ibèrica, i es conforma no tan sols com un conjunt de vies i terraplens, catenàries i desviaments, rails i estacions, sinó com un sistema de comunicació complex que abasta passatgers, empreses, operadors, administracions, treballadors i tot el territori que travessa, en la consecució d'uns objectius comuns: sostenibilitat, resiliència, digitalització i cohesió territorial.

Per això podem dir que el corredor mediterrani és molt més que un tren d'alta velocitat, com encara defensaven alguns. És un vector que connectarà, tan sols a Espanya, 18 ports, 14 aeroports, 10 estacions

intermodals de mercaderies i 21 nodes urbans. Ciutats com Algesires, Jerez de la Frontera, Sevilla, Màlaga, Còrdova, Granada, Almeria, Múrcia, Cartagena, Elx, Alacant, Albacete, Madrid, València, Castelló, Palma, Saragossa, Lleida, Tarragona, Barcelona i Girona restaran unides a través de 6.031 quilòmetres de línies de ferrocarril, que connectaran 26 províncies i 9 comunitats autònomes (figura 5).

Com hem dit, el corredor mediterrani és molt més que les vies que el conformen. Necessita estacions, grans i xicotetes, que permeten una capil·laritat dels serveis en tot el territori i que siguin accessibles, que estiguen ben comunicades, integrades en el territori i atractives per a potenciar l'ús del transport públic per part de la ciutadania. Les mercaderies també necessiten les seues estacions, en aquest cas intermodals (camió-tren), que harmonitzen el trànsit ferroviari amb el viari, que combinen el millor de cada mode i augmenten així l'eficiència del sistema de transports. I dins d'aquesta hibridació no podem oblidar la multimodalitat, incloent-hi els ports, ja que Espanya és un dels països més potents en el sistema portuari europeu i global. És clau, per això, tindre els ports comunicats amb la xarxa ferroviària, per a possibilitar un sistema sostenible multimodal global. Tots aquests elements conformen el projecte de corredor mediterrani.

No hem d'oblidar que les infraestructures són eines per a millorar la vida de les persones i de la competitivitat de les ciutats i territoris i no són un fi en si mateix. Per això és tan important remarcar que el corredor no és únicament una infraestructura més: és un sistema, una xarxa que engloba també serveis, inversions i per descomptat el territori que travessa.

La versatilitat del corredor mediterrani és clau per a permetre incorporar serveis de llarga, mitjana i curta distàncies en els diferents nuclis, generant connexions per a viatges diaris o puntuals, segons les necessitats. El mateix passa amb les mercaderies, on la competitivitat i sostenibilitat de les empreses està marcada pels mitjans que s'utilitzen per a la seua logística. Per això, per a donar-li l'oportunitat a les empreses de generar serveis competitiu ferroviaris, és necessari disposar de terminals modernes, digitalitzades i ben dotades. És clau també disposar d'una

Figura 3. Descripció de la Via Augusta segons els coneguts com vasos de Vicarello.

Figura 4. Article d'Ignasi Villalonga on es parla d'un ferrocarril de mercaderies pel litoral peninsular cap a França ja el 1918. La Correspondencia de Valencia, 24/08/1918

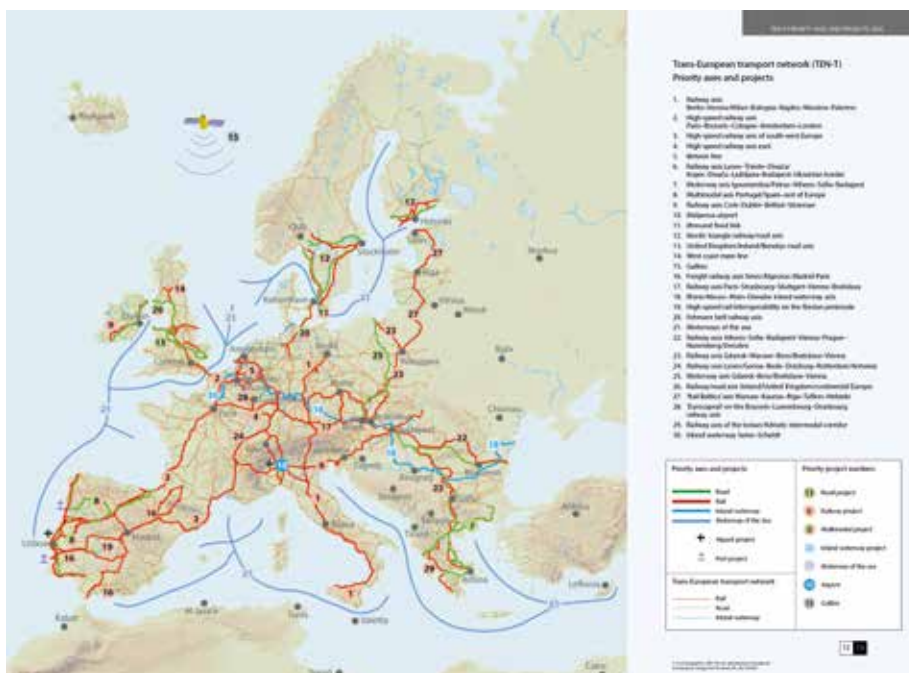

Figura 5. Traçat del Corredor Mediterrani de la xarxa TEN-T a Espanya.
Font: Oficina del Corredor Mediterrani del Govern d'Espanya.

Figura 6. Mapa dels projectes prioritaris de la Unió Europea el 2005 (Comissió Van Miert). Hi destaca l'absència del Corredor Mediterrani. Font: Comissió Europea.

infraestructura que permeta serveis de qualitat, bones freqüències, puntualitat i costos assequibles, així com una connectivitat, ja siga a peu o en altres modes, que unisca aquests nodes amb els punts d'origen i destinació dels fluxos de mobilitat.

2005: UN ANY NEFAST PER AL PROJECTE

Per a poder parlar de si el corredor mediterrani avança o no cal fer una mica d'història. I hauriem de remuntar-nos al 2003, quan es va excloure el corredor mediterrani del primer esborrany d'una xarxa transeuropea de transports (TEN-T). Recorde perfectament que el 2003 es va publicar el primer informe del Grup Van Miert, on un grup de treball europeu, a instàncies de Loyola de Palacio, comissària aleshores de Transports de la Comissió, va elaborar un document amb els projectes d'infraestructures clau i estratègics que havien de millorar les connexions europees i ser construïts amb finançament europeu. En aquell mapa, aprovat i publicat oficialment el 2005 (European Commission, 2005), el corredor mediterrani va restar absent de la xarxa TEN-T. La buidor de tot projecte estratègic en el litoral peninsular va colpir els qui ja en aquell moment defensàvem aquest projecte estratègic. El mapa, que reproduïm en la figura 6, tan sols preveia com a prioritari i, en el nostre eix, la secció de Tarragona cap a França del tram que provenia de Madrid i Saragossa cap a Barcelona. El mapa del 2005 parla per si sol: es continuava apostant per una Espanya radial i la marginació de la Mediterrània era ben evident.

No va ser fins al 2011, ja amb el comissari de Transports Siim Kallas, que el corredor mediterrani s'incorporà a la xarxa TEN-T. Hi hagué, després d'una gran pressió acadèmica i empresarial, un canvi substancial en el mapa de la xarxa europea de transports i amb el disseny dels nou corredors que la conformaren es va dibuixar per fi l'escenari d'un corredor mediterrani des d'Algesires fins a Hongria. Amb les posteriors revisions del Reglament del 2013 i fins a l'aprovació del nou Reglament (ja el 2024), s'hi han anat incorporant trams i nodes estratègics fins a arribar a Lviv, dins d'Ucraïna (figura 8).

En aquest breu repàs històric, no hem d'oblidar que, quan l'any 2011 la Unió Europea va incloure el

corredor mediterrani en la xarxa TEN-T, els qui governaven en aquell moment (Ana Pastor des del Ministeri de Transports) van votar en contra d'aquest Reglament de la Xarxa Transeuropea de Transports. Espanya va ser l'únic país a fer-ho. Fou una mesura com a mínim sorprenent.

2024/2025: UN ANY DE RÈCORD.

Del 2005 al 2025, les coses han canviat substancialment, especialment des del 2018. Les últimes dades disponibles (2024) ens parlen d'un rècord històric d'execució en obres per valor de més de 1.300 milions. Després de molts anys de projectar i estudiar, el 2024 ha estat el moment d'executar a ple rendiment. I s'espera que el 2025 millorarà aquestes xifres. El cicle 2024-2026 serà el millor trienni de la història i farà un pas sense marxa enrere en el desenvolupament i la implantació del corredor mediterrani. Examinem algunes xifres. Aquestes dades de rècord són el resultat d'un important esforç licitador, que el 2024 ha aconseguit els 1.465 milions d'euros, sumant 8.054 milions des de juny del 2018 i que s'han traduït en una adjudicació d'obres per valor de 1.104 milions d'euros, amb un acumulat de 6.114 milions (figura 7).

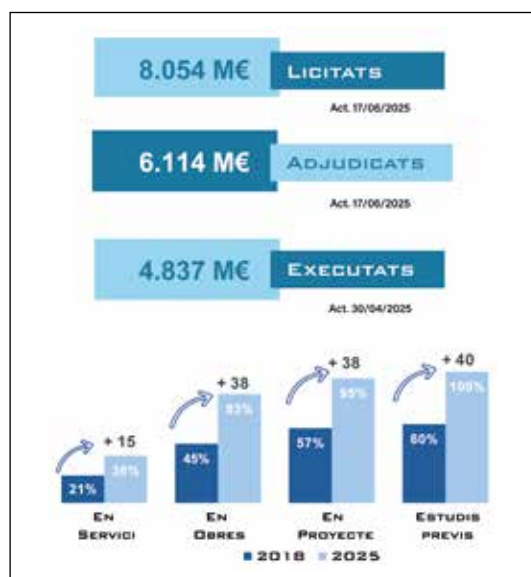

Figura 7. Dades d'inversió 2018-2025. Font: Oficina del Corredor Mediterrani del Govern d'Espanya.

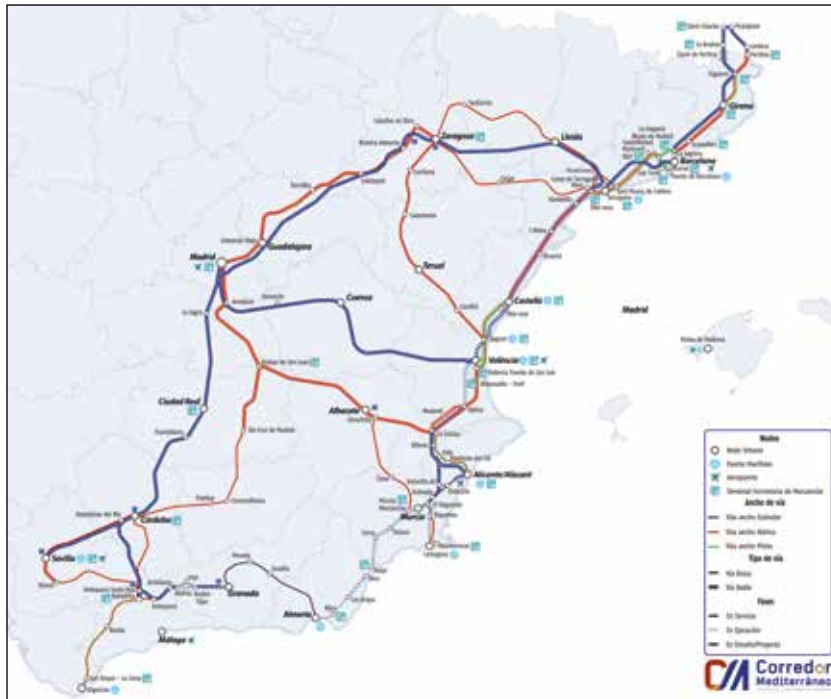

Figura 8. Situació actual del Corredor Mediterrani. Obres i actuacions.
Font: Oficina del Corredor Mediterrani del Govern d'Espanya.

Avui ja és un fet innegable que els avanços del 2024 estan arribant a tota la geografia mediterrània. La varietat de projectes és màxima. Dins dels projectes referits a la via, tenim els de construcció de noves plataformes ferroviàries, com la de Múrcia-Almeria, on s'estan construint alguns trams des de zero, allà on mai hi havia hagut un ferrocarril, i que ha suposat, en conjunt, més de 500 milions d'inversió només el 2024.

Si cal destacar algunes obres més, jo parlaria de la nova plataforma que s'està finalitzant entre València, Xàtiva i La Encina, amb una inversió de més de 140 milions i que permetrà una connexió ràpida entre València i Alacant (al voltant d'una hora de viatge), però que també millorarà els serveis entre Barcelona i Múrcia, ja que és part del tram fonamental del corredor. Altres projectes en procés permetran la instal·lació d'un doble ample (ample mixt, ibèric i internacional) en seccions com la de Castellbisbal-Martorell-Tarragona (amb més de 80 milions d'inversió) o la de Castelló-València-Almussafes (amb altres 50 milions invertits).

Però, com hem dit, el corredor mediterrani és molt més que unes vies (com mostra la figura 10).

Entre les actuacions en nodes del corredor més importants el 2024 destaca l'estació de la Sagrera i l'estació confrontant de Sant Andreu (totes dues a Barcelona), on el 2024 s'han desenvolupat treballs per més de 100 milions d'euros. Pel que fa a les mercaderies, la nova estació intermodal de la Llagosta ha rebut un impuls important per a aconseguir la posada en marxa de la seua primera fase el 2025. Seguint la ruta cap al sud, destaca el nou accés sud al port de Castelló, on s'han executat obres per valor de més de 60 milions d'euros. A més, cal afegir les obres de la nova estació intermodal que ADIF està executant conjuntament amb l'autoritat portuària de Castelló. Però les millores en nodes logístics no acaben ací, ja que a Sagunt l'accés ferroviari al port ha fet un pas de gegant per a posar-se en servei el 2025, i han començat les obres de la nova terminal de Parc Sagunt.

Ja a la ciutat de València, hi destaquen dues actuacions molt pròximes, complementàries i de diferents usos. D'una banda, la nova terminal intermodal

de la Font de Sant Lluís, i de l'altra, el canal d'accés a l'estació de Joaquim Sorolla de la capital valenciana, que permetrà una integració urbana del ferrocarril i una millora de la capacitat de circulació de serveis de passatgers. Aquestes millores en la integració del ferrocarril a les ciutats del corredor també s'estan fent a Múrcia, Llorca o Almeria. Altres nodes com el port d'Algesires també estan veient millorada la seua connectivitat global, gràcies a les intervencions en el tram Bobadilla-Algesires.

CIUTATS I CORREDOR MEDITERRANI

Un dels principals canvis que aporta una visió moderna del corredor mediterrani respecte de visions anteriors és el tractament de les ciutats. El nou reglament europeu que el regeix (com hem dit, del 2024 i que substitueix l'inicial del 2013) inclou totes les ciutats connectades als corredors amb més de 100.000 habitants. És per això que han passat a ser nodes urbans del corredor mediterrani ciutats com Algesires, Alacant, Almeria, Cartagena, Castelló, Còrdova, Elx, Girona, Granada, Lleida, Màlaga, Marbella, Múrcia, Palma, Tarragona o Saragossa.

Més enllà de la inclusió de les ciutats en una llista, se n'ambiciona una inclusió real en la xarxa. Si anteriorment aquesta se centrava únicament en les ciutats principals i les seues àrees metropolitanes, que en el cas d'Espanya englobava uns 14 milions d'habitants, l'ampliació a la resta del sistema urbà inclou 7 milions més que, de manera directa, estan en contacte amb els serveis del corredor mediterrani. Però, per a poder aprofitar aquestes circumstàncies, el nou Reglament europeu marca la necessitat de generar, en cada node urbà, una malla de connexions, començant per una estació intermodal de passatgers que permetia connectar ferrocarril de llarga, mitjana i curta distància amb serveis de metro, tramvia, autobusos o el mateix vehicle privat. A més, obligarà a disposar d'un Pla de Mobilitat Urbana Sostenible (PMUS), la qual cosa és un fet destacable, ja que representa, com hem defensat en un altre lloc (Boira i Berzi, 2023), una europeïtzació de les infraestructures i dels plans urbans circumscrits tradicionalment a les autoritats nacionals de cada país.

Aquest sistema urbà estructura, al seu torn, altres connexions urbanes de mitjanes i xicotetes ciutats. Justament per això, cal defensar una visió sinèrgica entre les grans xarxes de transport europees (com el corredor mediterrani) i les pròpies de cada regió, àrea metropolitana, d'abast comarcal i/o municipal. Aquesta inteconnexió ens permetrà un tren que connecte, per exemple, Totana amb l'aeroport d'Alacant o Gandia amb París via València, o que una mercaderia que es genera a Jaén o Màlaga s'exporte pels ports de València o Barcelona a través de la combinació camió-tren i finalment vaixell.

CASTELLÓ-MÚRCIA: UN EXEMPLE DE MOBILITAT SUPRAREGIONAL

Un dels exemples més clars de relacions funcionals, de mobilitat de persones i de mercaderies en l'eix mediterrani és el cas dels nodes funcionals que es despleguen entre Castelló i Múrcia (figura 11).

Les àrees funcionals existents dins d'aquest extens conjunt agrupen 5,3 milions de persones, amb quatre nodes de la xarxa transeuropea del corredor mediterrani, dues comunitats autònomes, quatre províncies i quatre capitals de província.

Aquesta agrupació funcional té un clar caràcter supramunicipal i fins i tot supraregional. Cal tenir en compte que acull un 76% de la població de la Comunitat Valenciana i un 24% de la de Múrcia. El seu creixement demogràfic ha estat fort i ha guanyat 273.000 habitants entre el 2015 i el 2023. En total, agrupa 165 municipis, dels quals sis tenen més de 100.000 habitants. Des del punt de vista de la mobilitat, en aquesta àrea es produeix un total de 13,52 milions de viatges al dia, amb una ràtio de 2,6 viatges per habitant, un 64% dels quals són desplaçaments intramunicipals. Una dada que cal considerar és que el vehicle privat és predominant dins dels desplaçaments motoritzats, amb un 96,8% d'aquests, per la qual cosa cal repensar aquest mode de mobilitat. Dels fluxos interiors destaquen València-Castelló (13.000 viatges diaris), Alacant-Elx (55.000), Múrcia-Cartagena (quasi 21.000) i entre els supraregionals, els moviments entre Alacant/Elx i Múrcia, amb quasi 9.000 viatges/dia.

Malgrat aquesta puixança demogràfica, urbana i funcional i aquests fluxos de mobilitat, les seues comunicacions internes encara no aconsegueixen la seua necessària importància. En primer lloc, no existeix una autoritat de transport, ni tampoc hi ha plans de mobilitat entre totes aquestes regions implicades. Vertebrats per l'autovia/autopista A-7, el futur corredor mediterrani pot ajudar a consolidar una mobilitat més eficient, descarbonitzada i resiliència, sobretot amb la integració del serveis ferroviaris de rodalies, mitjana distància i llarga distància. Aquesta gran regió mediterrània és un clar exemple del caràcter in-

terprovincial de la mobilitat i la necessitat de comptar amb una nova mirada sobre els plans de transport i mobilitat a aquesta escala. Seria molt convenient comptar amb plans de mobilitat supraregionals a aquesta escala estructurats sobre projectes com el corredor mediterrani. I, per què no, fins i tot amb la creació d'autoritats del transport metropolità i intermetropolità que abasten les àrees funcionals reals per damunt de límits administratius.

FRANÇA, UN PAÍS QUE NO ACCELERA

El tram cap al nord (Perpinyà-Montpeller) ha estat abandonat durant anys i retardat reiteradament per les autoritats franceses: avui, la previsió de duplicació i adaptació del tram és per al 2040 (i fins i tot més enllà, com mostra la figura 13).

Figura 12. El túnel del Pertús, pas fronterer en alta velocitat i ample internacional entre Espanya i França (boca nord). Font: Oficina del Corredor Mediterrani del Govern d'Espanya.

Figura 13. Obres i previsions d'actuacions a França. Tram Perpinyà-Montpellier. Font: SNCF.

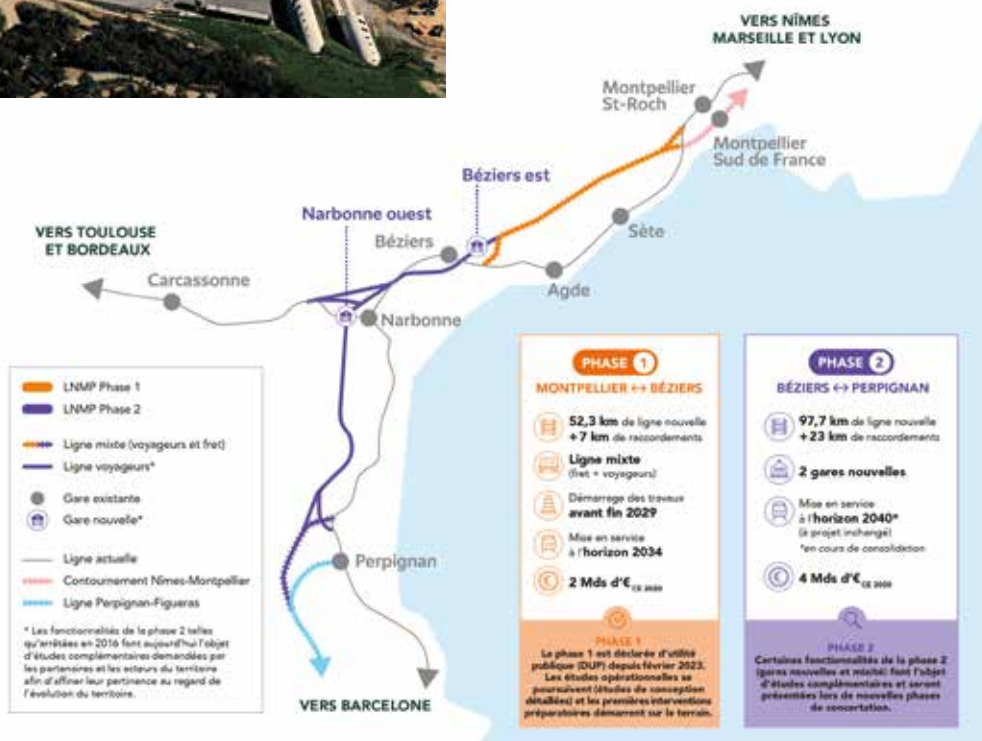

Figura 14. Portada del conegut com a Informe Letta (2024).

ample internacional o estàndard) connectaran amb els que venen d'Almeria a Múrcia i a Alacant i València per a poder disposar d'aquest ample des del sud fins a la frontera francesa i assegurar així la connexió ferroviària.

Els principals problemes quant a connectivitat transfronterera pel que fa a les infraestructures del corredor mediterrani són els retards en els terminis d'execució de la nova línia Montpeller-Perpinyà, una secció fonamental per a assegurar la continuïtat de la gran velocitat ferroviària en ample internacional entre Espanya i França. Quant a terminis, si bé el tram espanyol podria estar finalitzat el 2027 fins a Alacant i abans del 2030 fins a Almeria, el nou traçat de la línia Montpeller-Perpinyà, després de retards reiterats, no estarà acabat, com hem dit, fins al 2040, amb una secció especialment endarrerida, la que hi ha entre Béziers i Perpinyà, segons dates publicades per la SNCF en la seua pàgina web.

D'altra banda, aquesta línia entre Perpinyà i Montpeller és un tram ja molt saturat pel qual circu-

len tot tipus de trens, passatgers i mercaderies, amb dificultats per a canalitzar nous trànsits atenent també la proximitat a espais naturals sotmesos a pressió climàtica, com aiguamolls i llacunes. Aquesta línia difícilment podrà absorbir els nous serveis que arribaran pel corredor mediterrani des de la península Ibèrica i, per tant, la inversió europea efectuada en la construcció del corredor mediterrani per a millorar la sostenibilitat i eficiència del transport europeu no assolirà el màxim rendiment.

Per això cal fer veure a França que la millora de les connexions europees, superant les fronteres estatals, va molt més enllà de la política de transports de cada país i de les seues necessitats i s'emmarca en la idea d'una Europa unida, més forta i cohesionada des del punt de vista social, econòmic i territorial. Al respecte, cal llegir amb atenció l'informe del polític italià Enrico Letta (Letta, 2024, figura 14) on es marquen les prioritats per a fer una Unió Europea millor. En aquest informe podem llegir (en traducció nostra): «Transport ferroviari: cal eliminar les barres tècniques i reguladores a la integració dels serveis ferroviaris nacionals, facilitar l'accés dels operadors no nacionals al transport de viatgers i mercaderies i establir una xarxa ferroviària paneuropea d'alta velocitat que connecte les principals ciutats».

Efectivament, les ciutats europees són pols d'atracció econòmica, social o de transports sense importar fronteres. Barcelona, Marsella, Tolosa, Montpeller o València mereixen formar part d'una mateixa xarxa europea a tots els nivells i escales.

UN NOU ESCENARI: LA MOBILITAT DE DOBLE ÚS CIVIL I MILITAR

L'escenari geopolític europeu i mundial recent ha posat damunt la taula una variable que a principis del segle XXI no teníem detectada: la necessitat que Europa tinga la capacitat de transports de material pesant, ja siga des d'un punt de vista militar com d'emergència civil associat a accidents greus, episodis climàtics extrems o situacions de risc.

La xarxa de comunicacions que cal construir ha de poder aportar un doble ús, no sols civil sinó també militar, que permeta un moviment ordenat i ràpid

de persones i materials per sobre de les fronteres europees. S'ha d'aconseguir una xarxa més resilient, una necessitat que per desgràcia s'ha vist molt clarament demandada després de les greus inundacions patides a la província de València el mes d'octubre passat. La resiliència no sols va dirigida als efectes físics, sinó també als econòmics i de geopolítica, que puguen canviar les necessitats sobtadament. La UE ha de reflexionar (sense cap ambició militarista, tot siga dit, però sí amb responsabilitat) sobre el futur de la seua política de defensa, sobre el concepte d'autonomia estratègica i sobre la absoluta necessitat de no dependre dels Estats Units d'Amèrica per a promoure un entorn geopolític segur per a tota la ciutadania europea. En aquest sentit, una capacitat d'interoperabilitat interna en àmbits de la defensa ens sembla essencial i hauria de motivar més reflexions estratègiques de les que avui es fan al nostre entorn. Els fons europeus associats al doble ús civil i militar de la infraestructura s'estan centrant de manera quasi exclusiva en els països bàltics, del nord d'Europa i amb frontera amb Rússia. També el Mediterrani és una frontera important que hauria de rebre atenció en aquest capítol geopolític.

CORREDOR I SOSTENIBILITAT AMBIENTAL

Un dels temes de màxima actualitat i associat al corredor mediterrani és el combat al canvi climàtic. I en aquest necessari compromís amb el Pacte Verd Europeu, incomprensiblement atacat des de posicions extremistes, el transport ferroviari és essencial. Els trens emeten molt menys CO₂ per tona i quilòmetre que el transport per carretera; en concret, un 82,5% menys de gasos d'efecte d'hivernacle que els camions per cada tona transportada al llarg d'un quilòmetre, segons un estudi elaborat per consultores alemanyes per a l'Agència Europea de Medi Ambient (AEMA) i amb dades del 2018. Quan les mercaderies que avui van en camió pugen al tren podrem reduir la congestió, disminuir les emissions i contribuir als objectius del Pacte Verd Europeu. No es tracta només d'una millora logística, sinó d'un imperatiu climàtic.

A la Unió Europea, el ferrocarril és responsable de menys del 0,5% de les emissions de gasos d'efecte d'hivernacle associades al transport; és a dir, es tracta d'una de les formes més sostenibles de transport de passatgers i mercaderies (com mostren les figures 15 i 16). I aquesta dimensió del projecte associada al corredor mediterrani ha de ser assumida i secundada.

EL FUTUR DEL CORREDOR MEDITERRANI

Tot i que el corredor mediterrani avança, cal no perdre de vista que és necessari continuar amb el compromís de tothom amb aquesta infraestructura. A Espanya encara persisteix una visió radial, cada vegada menor, de les infraestructures generals i alhora sobreviu una certa fragmentació a causa de la diferència d'ample entre el sistema ibèric i el de la resta d'Europa pel que fa a la xarxa ferroviària en el marc de la xarxa transeuropea de transport (RTE-T). Cal una planificació i una estratègia de xarxa a escala espanyola que permeta aprofitar les grans inversions fetes fins ara. D'altra banda, s'han de vèncer encara algunes inèrcies que creen obstacles

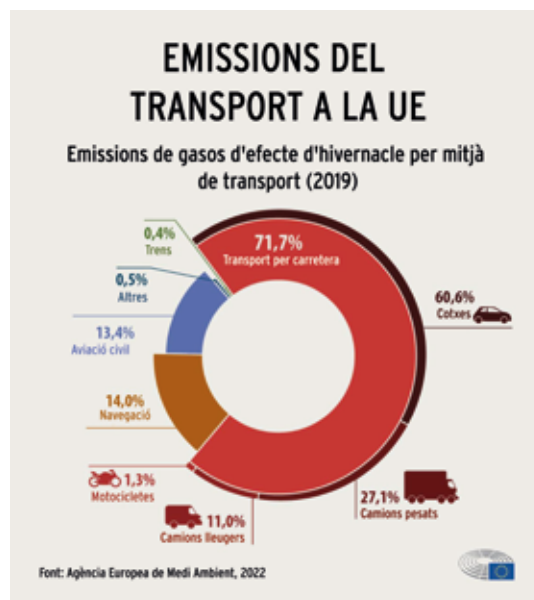

Figura 15. Emissions de transport a la UE per mitjà de transport, on destaca la baixíssima aportació del ferrocarril.
Font: Comissió Europea.

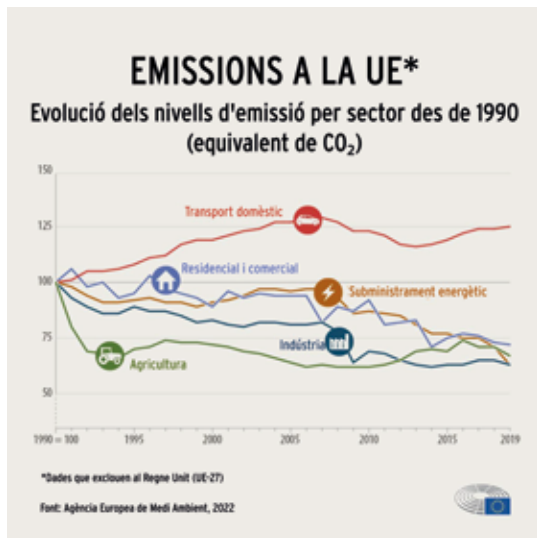

Figura 16. Evolució de les emissions de gasos efecte hivernacle dels sectors, on es veu la persistència de les emissions del transport. Font: Comissió Europea.

tècnics, jurídics, financers i operatius que també dificulten l'entrada de noves empreses en el mercat i l'oferta de nous serveis ferroviaris, especialment a l'Arc Mediterrani peninsular. A més, cal millorar horaris i freqüències dels serveis actuals, situacions que possiblement es donaran quan entren nous operadors en un escenari de liberalització del servei ferroviari de passatgers al corredor mediterrani (una vegada implantat l'ample estàndard o internacional en substitució de l'ample ibèric, és clar).

Per això, entenc que s'ha d'accelerar l'execució de projectes nacionals i transfronterers d'infraestructures ferroviàries d'alta velocitat i ample internacional per a persones i mercaderies, augmentar la inversió nacional en una millora de connexions de tota mena, abordar la interoperabilitat a escala espanyola, millorar el finançament del material mòbil, avançar en l'harmonització de les operacions ferroviàries, aconseguir un accés ple a les instal·lacions de servei i als serveis associats, millorar l'accessibilitat econòmica

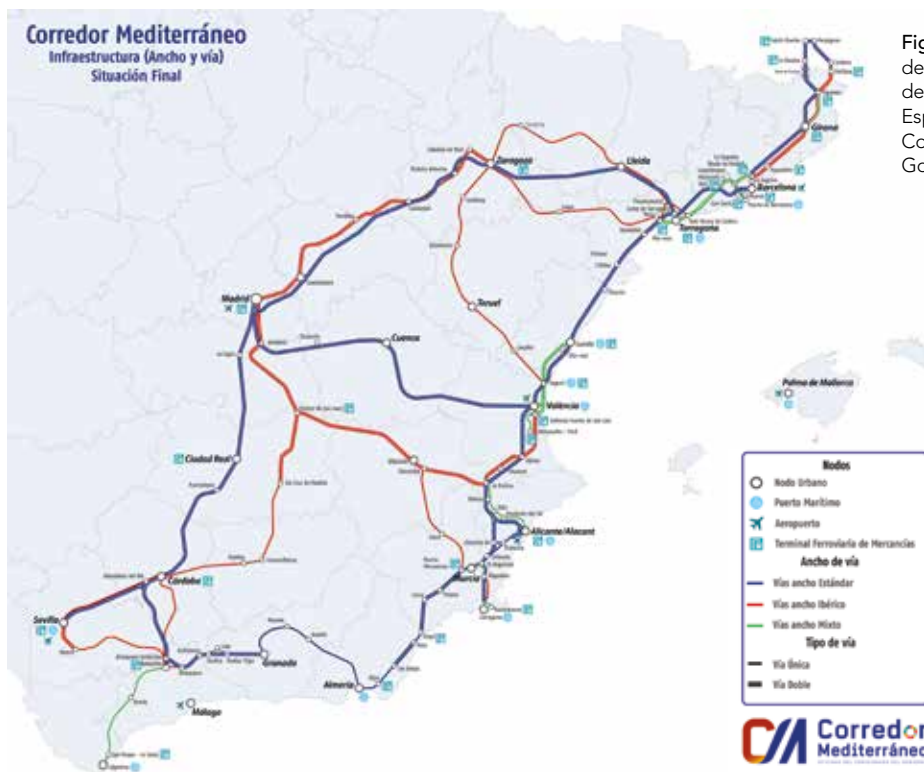
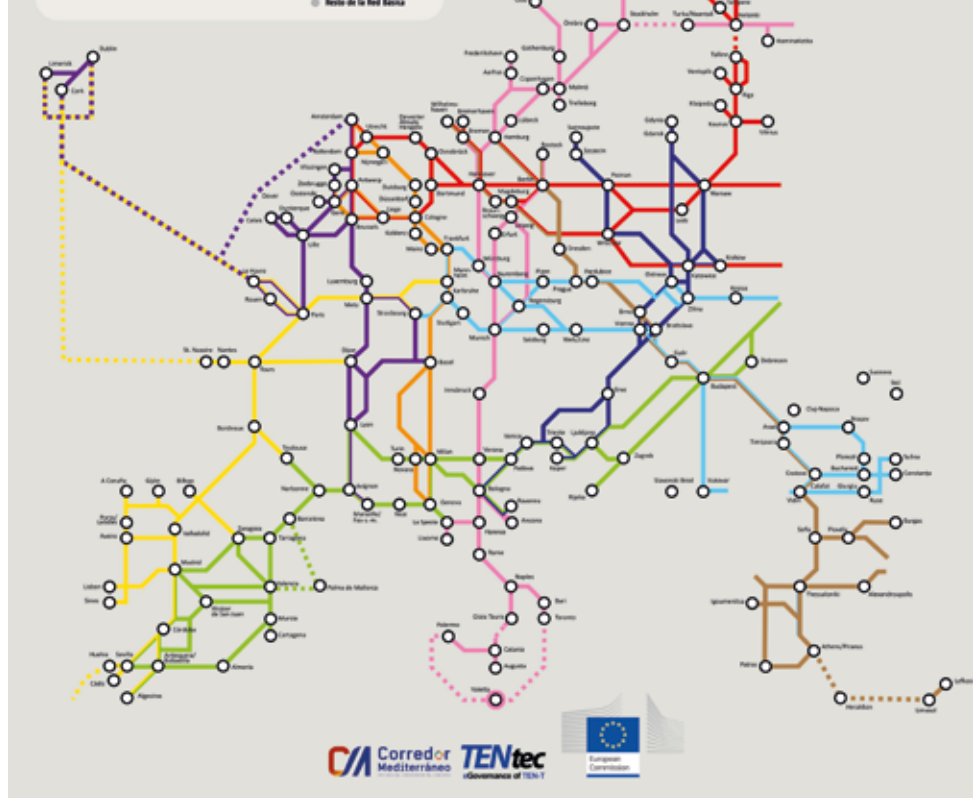

Figura 17. Mapa final del Corredor Mediterrani de la xarxa TEN-T a Espanya. Font: Oficina del Corredor Mediterrani del Govern d'Espanya.

Figura 18. Xarxa Transeuropea de Transports, una xarxa molt semblant a la metropolitana, però a escala continental. Una metàfora del que volem.
Font: Comissió Europea.

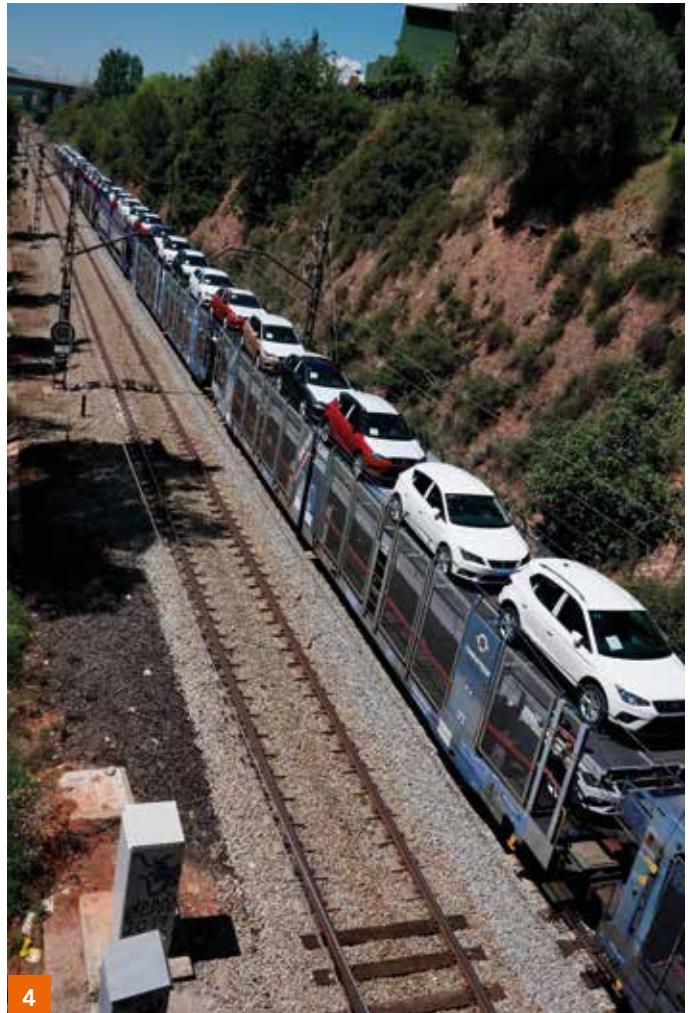
dels serveis ferroviaris d'alta velocitat per als passatgers i sumar-se a processos europeus sobre reserva i venda de bitllets de tren a la UE. Les accions per a instaurar una xarxa ferroviària d'altres prestacions a l'Arc Mediterrani han de concebre's sempre des d'una perspectiva europea (figura 17).

CONCLUSIÓ: EL CORREDOR MEDITERRANI, UN PROJECTE ESTRATÈGIC

En resum, podem dir que el corredor mediterrani és un projecte estratègic per una sèrie de raons:

- 1.- Millora el transport de mercaderies, ja que facilita la circulació de trens carregats de productes al llarg de la costa mediterrània i, amb això, les empreses poden reduir significativament els temps de transport, millorar la seua competitivitat i ser més eficaços en el comerç internacional.
- 2.- Redueix l'impacte ambiental del transport i la logística, ja que promou l'ús del ferrocarril, que és més sostenible que el transport per carretera i contribueix a reduir les emissions de CO₂ i l'impacte ambiental.

- 3.- Reforça la connectivitat portuària amb ports clau com Algesires, València i Barcelona (i altres), ja que els integra en aquest eix ferroviari, i això facilita el transport intermodal i redueix els costos logístics perquè connecta directament el trànsit marítim amb el ferroviari.
- 4.- Impulsa la competitivitat regional. Regions i comunitats autònomes com Andalusia, Múrcia, Comunitat Valenciana i Catalunya es beneficiaran directament d'aquesta infraestructura, ja que en millorarà la connectivitat amb la resta d'Europa i potenciarà l'exportació de productes, la mobilitat sostenible i el creixement industrial.
- 5.- Descongestiona les carreteres, ja que trasllada una part del trànsit de mercaderies cap al ferrocarril, fet que millora la seguretat viària de carreteres i autopistes i en redueix el manteniment.
- 6.- Vertebra un sistema urbà dinàmic al llarg de tot l'eix litoral mediterrani, amb població creixent i jove i amb activitats econòmiques i productives en alça.

Qualsevol planejament territorial i d'infraestructures que treballa sobre perspectives de mobilitat i transport ha de ser pensat i plantejat amb visió de llarg termini i d'estratègies futures. Si això ha sigut sempre necessari, avui és més necessari que mai en relació amb un temps de canvis mundials accelerats, on l'escala d'anàlisi ha de ser europea i global. L'Arc Mediterrani s'ha d'entendre com un vector mitjançant el qual s'aprofiten les potencialitats reals i conjuntes de les regions i comunitats autònomes i les ciutats i àrees metropolitanes implicades. La plena integració europea del projecte del corredor mediterrani ha d'associar-se també amb una geoestratègia de relació creixent amb el món asiàtic i especialment amb els països del nord d'Àfrica. Alhora, el desenvolupament del projecte pot reduir els contrastos territorials peninsulars d'una Espanya radial, reequilibrar el territori i reduir el pes predo-

minant de Madrid per a aconseguir un desenvolupament harmònic. El futur d'Europa passa per vectors estratègics com el corredor mediterrani, amb una visió de la xarxa de transports equivalent a una xarxa de metro, on les ciutats siguen les estacions i els diferents corredors, les línies que els connecten (com mostra la figura 18).

Per tot això, el corredor mediterrani se'ns presenta com un eix de vertebració essencial.

BIBLIOGRAFIA

- Arciniega, L. (dir.) (2019) *Correrá un ferrocarril cerca del litoral mediterráneo. València, 1918*, València: Càtedra Demetrio Ribes.
- Boira, J.V. (2021) *La Via Augusta del segle XXI: el Corredor Mediterrani*, Barcelona: Pòrtic.
- Boira, J. V. i Berzi, M. (2023) «La europeización de las grandes infraestructuras nacionales: hacia una soberanía compartida (2011-2021)». *Cuadernos de Geografía* núm. 110, p. 243-262.
- European Commission (2005) *TEN-T Network. TEN-T priority axes and projects 2005*. https://ec.europa.eu/ten/transport/projects/doc/2005_ten_t_en.pdf
- Letta, E. (2024) *Much more than a market. Speed, Security and Solidarity*. <https://www.consilium.europa.eu/media/ny3j24sm/much-more-than-a-market-report-by-enrico-letta.pdf>
- Serrano, J.M. (2012) «Del arco al eje mediterráneo en España. Hacia la consolidación de un Corredor de Transportes», *Finisterre*, XLVII, 93, p.85-107.

1. Túnel de Castellbisbal. Font: Oficina del Corredor Mediterrani del Govern d'Espanya.

2. Obres del canal d'accés a València, primer pas del túnel passant. Font: Oficina del Corredor Mediterrani del Govern d'Espanya.

3. Viaducte d'Alhama, entre Sangonera i Totana (Múrcia). Font: Oficina del Corredor Mediterrani del Govern d'Espanya.

4. Túnel de Martorell. Font: Oficina del Corredor Mediterrani del Govern d'Espanya.

5. Obres a l'estació del Carme de Múrcia. Font: Oficina del Corredor Mediterrani del Govern d'Espanya.

03

TIKTOK I ELS *FACT-CHECKERS* ESPANYOLS EN LA COBERTURA DE L'INCENDI DE CAMPANAR I LA DANA DE VALÈNCIA

ARÁN REIG MARTÍNEZ
Universitat de València
aranreig@gmail.com
ORCID: 0009-0001-2532-0663

rebut: 15/09/2025
acceptat: 25/09/2025
publicat: 20/11/2025
<https://doi.org/10.28939/iam.debats-139.11>
debats #139 (p. 170_187)

RESUM

Aquest treball estudia el paper dels perfils de verificació de notícies espanyols signataris de la International Fact-Checking Network en TikTok en la cobertura de l'incendi de l'edifici al barri de Campanar i la dana del 29 d'octubre. Amb l'aplicació d'un llibre de codis es du a terme una anàlisi quantitativa sobre les 658 publicacions compartides pels perfils @malditobulo, @newtraltiktok, @efeverifica i @verificat.es entre l'1 de gener de 2024 i el 31 de desembre de 2024. Amb els resultats obtinguts s'observa la coexistència de contingut de verificació i explicatiu en tots els perfils, predominant en la majoria de casos el contingut de caràcter nacional enfront de l'internacional. Respecte dels temes valencians, el contingut que ha sigut objecte de verificació de manera més recurrent ha sigut el relacionat amb les defuncions, les organitzacions d'ajuda humanitària i les ajudes econòmiques. Aquest contingut ha experimentat un major nombre d'interaccions per part dels usuaris en comparació amb la resta de publicacions analitzades. Amb el qüestionament de la idoneïtat d'internet com a font d'informació fiable, el nostre treball planteja la necessitat de facilitar la viralització del contingut de verificació en detriment de les notícies sense fonament.

Paraules clau: verificació de notícies; desinformació; notícies falses; engagement; comunicació social; Espanya

ABSTRACT

This study examines the role of Spanish news fact-checking profiles, signatories of the International Fact-Checking Network, on TikTok in covering the apartment building fire in the Campanar neighbourhood and the DANA (weather phenomenon in Valencia) on October 29. Using a codebook, a quantitative analysis was conducted on the 658 posts shared by the profiles @malditobulo, @newtraltiktok, @efeverifica, and @verificat.es between January 1 and December 31, 2024. The results reveal the coexistence of fact-checking and explanatory content across all profiles, with a predominance of nationally focused content over international topics in most cases. Regarding topics related to the Valencian region, the most frequently verified content was related to deaths, humanitarian aid organizations, and financial assistance. This type of content generated a higher number of user interactions compared to the other analyzed posts. In light of growing concerns about the reliability of the internet as an information source, our study highlights the need to promote the virality of fact-checked content over unfounded news.

Keywords: fact-checking; disinformation; fake news; engagement; social communication; Spain

INTRODUCCIÓ

El 2024 ha sigut un any, informativament parlant, molt significatiu per a la Comunitat Valenciana arran de dos successos: l'incendi d'un edifici al barri de Campanar a la capital valenciana la vesprada del 22 de febrer i les inundacions provocades per la dana del 29 d'octubre. El primer dels fets va provocar deu morts (Ajuntament de València, 2024), mentre que, el dia 25 de maig de 2025, el Govern d'Espanya comptabilitzava 227 víctimes mortals i un desaparegut per la dana (Gobierno de España, 2025).

Pel que fa a l'incendi de l'edifici ubicat a l'avinguda del General Avilés de València (Consorci Provincial de Bombers de València, 2024), el diari *Levante-EMV* va publicar la confirmació de les causes després de conèixer l'informe tècnic elaborat «dins de la investigació que dirigeix el grup d'Homicidis de la Policía Nacional de València» (Domínguez, 2024). Segons el document esmentat, l'origen del foc es trobava en un electrodomèstic de la cuina del pis 86. Després d'iniciar-se el foc en la cuina, les flames s'estengueren cap a la façana. El vent i els materials usats en la construcció van facilitar la propagació del foc per tot l'edifici.

Respecte del segon esdeveniment, iniciat el dimarts 29 d'octubre de 2024, l'informe de l'Agència Estatal de Meteorologia (AEMET) apunta a la precipitació acumulada com el més rellevant de l'episodi viscut, «registrant-se més de 700 mm a Torís» (AEMET, 2024, p. 11). Les fortes pluges en zones elevades acabaren provocant el desbordament de rius i barrancs en municipis com l'Alcúdia, Catarroja, Paiporta o Alfafar, i una avaluació ràpida del risc elaborada el 6 de novembre de 2024 ja apuntava «més de dos-cents morts i nombrosos ferits» (Ministerio de Sanidad & Conselleria de Sanitat, 2024, p.1) a l'est i al sud de la península. En el mateix document es parla tant de pèrdues humanes com de danys en «el subministrament d'aigua potable, aliments i electricitat, entre altres serveis considerats bàsics» (Ministerio de Sanidad & Conselleria de Sanitat, 2024, p. 5). La llista de localitats afectades per la dana a la Comunitat Valenciana publicada per la Generalitat Valenciana suma un total de cent tres municipis (Generalitat Valenciana, 2024).

Dafne Calvo, Germán Llorca-Abad i Lorena Cano-Orón expliquen en el seu treball *Bulos y barro*, publicat recentment, que «durant la dana, però també durant les hores i dies posteriors, van circular una quantitat incommensurable de falses notícies que es

van propagar a gran velocitat i que descriuen bé l'ecosistema comunicatiu actual» (Calvo *et al.*, 2025, p. 24). En el context actual, on disposem d'un gran nombre de fonts informatives i les rutines de consum de notícies han experimentat canvis significatius (Ceballos del Cid, *et al.*, 2025), les xarxes socials han esdevingut els mitjans per excel·lència. D'acord amb les dades de l'Enquesta sobre Joventut de l'Eurobaròmetre, el 42% dels espanyols d'entre setze i trenta anys utilitza les xarxes socials per a informar-se de temes polítics i socials (Parlament Europeu, 2025), i plataformes com Youtube, LinkedIn i TikTok han experimentat els últims anys un increment important del seu ús com a mitjà informatiu (Sierra, 2024).

Paral·lelament a l'auge de les xarxes socials com a referents d'informació, i com a resposta a la capacitat desinformadora d'aquests espais digitals, «una de les ferramentes posades a disposició de la ciutadania per a facilitar la identificació de notícies falses i reduir-ne la difusió són els *fact checkers* o agències de verificació de dades» (Rojas, 2020). A Espanya, el dia 30 de maig de 2025, hi havia quatre agències signatàries de la International Fact-Checking Network (IFCN): Maldita.es, Newtral, EFE Verifica i Verificat. Les quatre disposen de perfils actius en TikTok.

REVISIÓ BIBLIOGRÀFICA I ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Des del confinament decretat per a frenar la covid-19 del 2020 (Morejón-Llamas *et al.*, 2024), i cinc anys després de la seua presentació a la Xina (Media *et al.*, 2020), aquesta xarxa social xinesa ha esdevingut la plataforma que ha incrementat la seua implantació més ràpidament, fins a convertir-se en la primera opció dels usuaris nadius digitals (Peña-Fernández *et al.*, 2022). Això, sumat al fet que TikTok és considerada per diferents investigadors com la xarxa social que millor recull les característiques de cada mitjà (Guinaudeau *et al.*, 2022), ens permet veure el potencial informador de la plataforma i, al mateix temps, el perill latent de la desinformació.

A l'hora de parlar de desinformació, cal diferenciar tres conceptes clau, definits per Wardle i Derakhshan el 2017. Els autors parlen de *disinformation*

Imatge 1. Desinformació.
Disinformation, misinformation i malinformation.

Elaboració pròpia a partir de Wardle i Derakhshan (2017) i Bennett i Livingston (2020).

en el mateix sentit que la Comissió Europea quan defineix aquesta pràctica com la informació «verificablement falsa o enganyosa, creada, presentada i difosa amb fins lucratis per a enganyar intencionalment el públic» (Comissió Europea, 2021) i manipular l'audiència. La *misinformation* (o informació errònia) fa referència a un tipus d'informació no vertadera, que s'ha interpretat de manera incorrecta i es difon de manera inintencionada, sense l'objectiu de causar danys. Finalment, la *malinformation* (o informació maliciosa) consisteix en la difusió d'informació verídica amb el propòsit de causar un mal (Arcos *et al.*, 2025).

L'article «El *fact-checking* de Maldita.es en TikTok: el lenguaje visual de Maldito Buló» va estudiar el 2023 «l'activitat i el llenguatge visual del compte Maldito Buló, com una marca lligada al projecte de verificació de dades de Maldita.es, en la plataforma de vídeo social TikTok» (Pérez-Rufí, 2023). De les cinquanta publicacions més recents en el moment de la investigació (prèvies a l'1 de març del 2023) s'extrau que l'activitat en TikTok és molt inferior a la presència en Twitter, amb una mitjana d'una publicació cada dos dies. S'identifica, a més, que la presència és més gran els dies posteriors «a un esdeveniment d'actualitat que ha generat desinformació o que requereix explicacions divulgatives». El 42% de les pu-

blicacions ha resultat ser contingut de verificació, que es complementa amb un altre de tipus explicatiu i divulgador. Tenint en compte l'estudi de la freqüència de publicació i el tipus de contingut publicat, ens plantejem les preguntes d'investigació següents:

PI1: Quina freqüència de publicació presenten els perfils estudiats?

PI2: En quin grau es recorre a la publicació de vídeos o d'imatges fixes? En el cas dels vídeos, quina durada tenen?

Hidalgo Cobo i Serrano analitzen la desinformació en la guerra d'Ucraïna a través d'un estudi sobre les agències de verificació espanyoles de la IFCN en TikTok. Aplicant una anàlisi de contingut a un conjunt de 652 publicacions entre febrer del 2022 i març del 2023, es conclou que s'han efectuat noranta-una verificacions (entre els quatre comptes) sobre la guerra d'Ucraïna. Els estudiosos confirmen «el predomini del fals context, del format audiovisual i dels atacs militars com a temàtica més freqüent» (Hidalgo-Cobo *et al.*, 2025). Si parem atenció a la temàtica del contingut analitzat i al seu caràcter verificador, establim les preguntes d'investigació 3, 4, 5, 6, 7 i 8:

PI3: Quins temes tracten els perfils de verificació?

PI4: Considerant que es tracta de perfils espanyols, en quin grau els temes tractats són d'àmbit nacional o internacional?

PI5: Quina cobertura es fa de temes relacionats amb la Comunitat Valenciana?

PI6: Les publicacions desmenteixen o expliquen alguna notícia difosa amb anterioritat per algun altre mitjà o xarxa social?

PI7: Quan la publicació tracta de la verificació o explicació d'una notícia, es fa referència a la seua font de difusió?

PI8: S'esmenta de manera explícita la font a partir de la qual es verifica la informació?

Un altre dels aspectes que han estudiat els investigadors interessats en el contingut de verificació en TikTok és l'*engagement*, definit com la interacció per part dels usuaris mitjançant accions com fer m'agrada, comentar i compartir (García-Marín *et al.*, 2022). En *Viralizar la verdad. Factores predictivos*

del engagement en el contenido verificado en TikTok, García-Marín i Salvat-Martinrey analitzen una mostra formada per les 320 publicacions de Maldito Bulo i Newtral durant els seus primers vint-i-sis mesos d'activitat. Els autors confirmen que el tipus de contingut (verificació/explicació) té més pes a l'hora de quantificar l'*engagement* que la seua temàtica. Aquest estudi, atenent el grau d'*engagement* de les publicacions estudiades, presenta la pregunta d'investigació següent:

PI9: Quin és el grau d'interacció dels usuaris amb els perfils de verificació?

Un dels treballs més recents sobre desinformació en TikTok és el que han signat Arcos, Rosso i Salaverria el 2025. En el text estudien els patrons emocionals divergents a partir de la difusió de desinformació en les xarxes socials X i TikTok durant la dana. A partir de 650 publicacions compartides entre les dues plataformes, els autors fan una classificació diferenciant entre desinformació i contingut fiable i conclouen que la desinformació en X s'ha associat, fonamentalment, amb la tristesa i la por, mentre que en TikTok destaquen uns nivells més elevats d'ira i disgust (Arcos *et al.*, 2025). A partir d'una segona fase d'investigació centrada en la cobertura dels fets ocorreguts durant l'any 2024 a València, es disposa l'última pregunta d'investigació:

PI10: Quin tipus de contingut, segons la seua temàtica, s'ha publicat quan la ubicació principal de la notícia ha sigut un punt de la Comunitat Valenciana?

METODOLOGIA

En aquest treball analitzem l'ús de la xarxa social TikTok per part dels quatre mitjans espanyols signataris de la IFNC, promogut per l'Institut Poynter: Maldito.es, Verificat, Newtral i EFE Verifica. Poynter es defineix en la seua pròpia pàgina web com «una organització local sense ànim de lucre que treballa per fomentar la confiança i empoderar la ciutadania a través de les seues iniciatives de verificació de dades i analfabetització mediàtica». Pel que fa a la IFNC, aquest projecte busca la pro-

moció de l'excel·lència en la verificació de dades a partir del treball imparcial i transparent (Poynter Institute, s.f.).

Per a l'estudi s'ha recollit un corpus d'investigació conformat per un total de 658 publicacions en TikTok, fetes entre l'1 de gener de 2024 i el 31 de desembre de 2024 per part dels perfils @malditobulo, de la fundació sense ànim de lucre Maldita.es; @newtraltiktok, de l'*startup* Newtral; @efeverifica, de l'agència de notícies EFE, i @verificat.es, el perfil en espanyol de l'associació sense ànim de lucre Verificat. La recollida i aplicació del llibre de codis a les publicacions en qüestió s'ha dut a terme entre el 15 de maig de 2025 i el 25 de maig de 2025. El dia 25 de maig, @malditobulo era el compte amb més seguidors (115.900), seguit de @newtraltiktok (35.100), @efeverifica (3.398) i @verificat.es (354).

La metodologia d'aquesta investigació ha consistit en l'anàlisi de contingut, executada a partir de l'aplicació d'un llibre de codis de dotze variables articulades al voltant de quatre eixos d'estudi: elements formals, temàtica del contingut, verificació i *engagement*. D'acord amb la possibilitat de resposta davant cadascuna de les variables del llibre de codis, ens trobem davant una metodologia de tipus quantitativa.

Si parem atenció als aspectes formals del contingut, en cadascuna de les publicacions n'identifiquem el format (variable 1) i la durada (2). Amb la identificació d'aquestes dues característiques es pretén trobar resposta a la PI2 (En quin grau es recorre a la publicació de vídeos o d'imatges fixes? En el cas dels vídeos, quina durada tenen?). La resposta a la PI1 (Quina freqüència de publicació presenten els perfils estudiats?) la donarà la quantitat de contingut compartit durant el 2024 per part dels quatre comptes estudiats.

En segon lloc, en relació amb la temàtica del contingut, a partir dels treballs de García-Marín i Salvat-Martinrey (2022) i de Pérez-Rufi, Expósito-Barea i Pérez-Gómez (2023), i amb una actualització pròpia després d'un primer visionat del contingut a analitzar, s'ha elaborat una classificació per temes (variable 3), amb la qual donem resposta a la PI3 (Quins temes tracten els perfils de verifi-

cació?). En la mateixa dimensió temàtica apliquem les variables 4 (àmbit) i 5 (València) per a respondre la PI4 (Considerant que es tracta de perfils espanyols, en quin grau els temes tractats són d'àmbit nacional o internacional?) i la PI5 (Quina cobertura es fa de temes relacionats amb la Comunitat Valenciana?).

Seguidament trobem la dimensió temàtica del contingut, amb la qual, aplicant la variable 6 (verificació), donem resposta a la PI6 (Les publicacions desmenteixen o expliquen alguna notícia difosa amb anterioritat per algun altre mitjà o xarxa social?). Si ens preguntem al respecte de la citació de la font que difon la notícia (variable 7) i la font que ens permet verificar-la (variable 8), obtenim la resposta a la PI7 (Quan la publicació tracta de la verificació o explicació d'una notícia, es fa referència a la seua font de difusió?) i a la PI8 (S'esmenta de manera explícita la font a partir de la qual es verifica la informació?).

Finalment, per a respondre a la PI9 (Quin és el grau d'interacció dels usuaris amb els perfils de verificació?) abordem l'*engagement* de les publicacions a partir de les variables 9 (m'agrada), 10 (comentaris), 11 (guardat) i 12 (compartit).

Després d'haver dut a terme l'aplicació del llibre de codis general, amb l'objectiu de parlar una atenció especial al contingut d'àmbit valencià, s'ha definit una segona classificació temàtica atenent les característiques pròpies d'esdeveniments com l'incendi de Campanar (22/02/2024) i la dana del 29 d'octubre de 2024. Amb aquesta nova classificació donem resposta a la PI10 (Quin tipus de contingut, segons la seua temàtica, s'ha publicat quan la ubicació principal de la notícia ha sigut un punt de la Comunitat Valenciana?).

Taules 1 i 2. Llibre de codis

ASPECTES FORMALS	1. Format	Vídeo/Imatge fixa
	2. Durada	-30"/ 30"-1' / 1'-2' / Més 2' / Imatge Fixa
TEMÀTICA DEL CONTINGUT	3. Tema (<i>García-Marín et al., 2022</i>) (<i>Pérez-Rufi et al., 2023</i>)	Polític / Medi ambient / Etnicitat / Immigració / Economia / Seguretat / Salut / Serveis / Esport / Internet i xarxes / Igualtat / Habitatge / Treball / Guerra / Dana / Incendi / Altres
	4. Àmbit	Internacional / Nacional / No especificat
	5. València	Si/No
VERIFICACIÓ	6. Verificació	Si / No
	7. Font difusora	Si / No
	8. Font comprovadora	Si / No
ENGAGEMENT	9. M'agrada	
	10. Comentaris	
	11. Guardat	
	12. Compartit	
TEMÀTICA DEL CONTINGUT		Explicació / ONG / Defuncions / Informació de servei / Embassaments / Estafes / Causa de la dana / Ajudes econòmiques / Diferents informacions

Taula 3. Xifres dels perfils el 27/05/25.

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Seguidors	115.917	35.097	3.398	354
M'agrada	1.711.564	456.369	65.001	5.947
Vídeos publicats	1.077	709	157	171
Primera publicació	03/07/2019	19/10/2020	18/10/2021	13/10/2023

Font: Elaboració pròpia.

Taula 4. Publicacions el 2024.

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Publicacions	248 (0,67)	219 (0,59)	46 (0,12)	142 (0,38)

Font: Elaboració pròpia.

RESULTATS

Aspectes formals

En primer lloc, amb l'objectiu d'aconseguir una perspectiva més àmplia a l'hora d'analitzar els comptes escollits, se n'ha identificat la quantitat de seguidors, els m'agrades del perfil, el total de vídeos publicats i la data de la primera publicació. Amb aquestes dades s'identifica que @malditobulo és el compte amb les xifres més altes en tots els camps indicats, a més de ser el perfil amb la trajectòria de publicacions més àmplia (des del 3 de juliol de 2019). Considerant la primera publicació de cadascun dels perfils, @newtraltiktok és el segon amb més recorregut (des del 19 d'octubre de 2020), seguit d'@efeverifica (18 d'octubre de 2019) i @verificat.es (13 d'octubre de 2023). El nombre seguidors i de m'agrades és, en tots els casos, més baix com més recent és el compte. En canvi, pel que fa a la quantitat de publicacions, verificat.es presenta catorze publicacions més que @efeverifica, tot i tindre quasi dos anys menys d'activitat.

Per a obtindre la resposta a la PI1 s'ha comptat el total de publicacions fetes pels quatre perfils estudiats, i aquest nombre s'ha dividit pels 366 dies de

l'any 2024 (que va ser de traspàs). Així, s'ha pogut identificar el perfil @malditobulo com el compte amb més freqüència de publicació (0,67), seguit de @newtraltiktok (0,59), @verificat.es (0,38) i @efeverifica (0,12).

Pel que fa al format de les publicacions (PI2), @malditobulo presenta el major nombre de vídeos (246) i el menor d'imatges fixes (2); @newtraltiktok ha compartit 101 vídeos i ha efectuat 118 publicacions en forma d'imatges fixes; de les 46 publicacions de @verificat.es, 40 son vídeos i 6 son imatges fixes; @verificat.es ha compartit 102 vídeos i 40 imatges estàtiques. Tots els perfils, a excepció de @newtraltiktok, han fet més publicacions en format vídeo que com a imatges fixes.

Pel que fa a la durada dels vídeos publicats, en el perfil @malditobulo predomina el contingut d'entre 30 segons i 1 minut de durada. Aquesta tendència també la comparteixen @newtraltiktok i @efeverifica. En el cas de @verificat.es, la durada que més es repeteix és d'entre 1 i 2 minuts.

Temàtica del contingut

En resposta a la PI3, en @malditobulo i @efeverifica preval el contingut polític amb 34 (13,71%) i 12

Taula 5. Format de les publicacions el 2024.

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Vídeo	246 (99,19)	101 (46,12)	40 (86,96)	102 (71,83)
Imatge fixa	2 (0,81)	118 (53,88)	6 (13,04)	40 (28,17)

Font: Elaboració pròpia.

Taula 6. Durada dels vídeos.

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
-30"	60 (24,39)	42 (41,58)	2 (5,00)	7 (6,86)
30"-60"	134 (54,47)	43 (42,57)	32 (80,00)	23 (22,55)
61"-120"	51 (20,73)	15 (14,85)	5 (12,50)	71 (69,61)
+120"	1 (0,41)	1 (0,99)	1 (2,50)	1 (0,98)

Font: Elaboració pròpia.

Taula 7. Temes.

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Polític	34 (13,71)	31 (14,16)	12 (26,09)	23 (16,20)
Medi ambient	27 (10,89)	9 (4,11)	2 (4,35)	12 (9,15)
Immigració	22 (8,87)	4 (1,83)	6 (13,04)	5 (3,52)
Economia	6 (2,42)	9 (4,11)	1 (2,17)	3 (2,11)
Seguretat	7 (2,82)	12 (5,48)	1 (2,17)	5 (3,52)
Salut	10 (4,03)	40 (18,26)	4 (8,70)	33 (23,24)
Serveis	18 (7,26)	7 (3,20)	2 (4,35)	5 (3,52)
Esport	9 (3,63)	21 (9,59)	1 (2,17)	2 (1,41)
Etnicitat	20 (8,06)	1 (0,46)	2 (4,25)	5 (3,52)
Dana	23 (9,27)	6 (2,74)	2 (4,25)	4 (2,82)
Incendi	1 (0,40)	0 (0)	0 (0)	0 (0)
Internet i xarxes	27 (10,89)	11 (5,02)	5 (10,87)	15 (10,56)
Igualtat	8 (3,23)	12 (5,48)	3 (6,52)	3 (2,11)
Habitatge	6 (2,42)	9 (4,11)	0 (0)	1 (0,70)
Guerra	2 (0,81)	3 (1,37)	2 (4,35)	3 (2,11)
Treball	4 (1,61)	10 (4,57)	0 (0)	1 (0,70)
Altres	24 (9,68)	34 (15,53)	3 (6,52)	21 (14,79)

Font: Elaboració pròpia.

(36,09%) publicacions, respectivament. D'altra banda, la salut ha sigut el tema a què més han recorregut @newtraltiktok i @verificat.es, amb 40 (18,26%) i 33 (23,24%) publicacions. Una primera classificació ens ha permès comptabilitzar en @malditobulo 23 publicacions (9,27%) relacionades amb la dana; en @newtraltiktok, 6 (2,74); en @efeverifica, 2 (4,25); i en @verificat.es, 4 (2,82%). Respecte de l'incendi produït en l'edifici del barri de Campanar, únicament s'ha localitzat una publicació (0,40%) en el perfil de @malditobulo.

Abordant la quarta pregunta d'investigació (PI4), s'ha localitzat un major nombre de contingut d'àmbit nacional (Espanya) front a l'internacional (altres països) en @malditobulo (133-68), @newtraltiktok (90-78) i verificat.es (55-37). En el cas d'@efeverifica, el

nombre de publicacions d'àmbit internacional és major al de les de caràcter nacional (37-7). Una part del contingut s'ha classificat com a «no especificat» perquè no fa referència directa a un àmbit territorial concret, com pot ser el cas de l'explicació d'estafes, alguns temes de salut o la promoció de serveis.

Si ens fixem en la zona geogràfica a la qual fa referència el contingut i centrem l'atenció en la Comunitat Valenciana (PI5), @malditobulo suma un total de 24 publicacions sobre esdeveniments produïts en algun punt de la Comunitat Valenciana: 1 al respecte de l'incendi de Campanar i 23 sobre la dana; en els perfils de @newtraltiktok i @efeverifica, totes les publicacions sobre la Comunitat Valenciana han versat al voltant de la dana (6 i 2, respectivament); @verificat dedica 4 publicacions a la dana i 1

Taula 8. Àmbit territorial.

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Internacional	68 (27,42)	78 (35,62)	37 (80,43)	37 (26,06)
Nacional	133 (53,63)	90 (41,10)	7 (15,22)	55 (38,73)
No especificat	47 (18,95)	51 (23,29)	2 (4,35)	50 (35,21)

Font: Elaboració pròpia.

Taula 9. Publicacions sobre la Comunitat Valenciana.

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Incendi	1 (4,17)	0 (0)	0 (0)	0 (0)
Dana	23 (95,83)	6 (100)	2 (100)	4 (80)
Altres	0 (0)	0 (0)	0 (0)	1 (20)

N; (% sobre el total de publicacions sobre la Comunitat Valenciana). Font: Elaboració pròpia.

Taula 10. Contingut de verificació

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Verificació	140 (56,45)	25 (11,42)	40 (86,96)	82 (69,00)
No verificació	108 (43,55)	194 (88,58)	6 (13,04)	60 (42,25)

N; (%). Font: Elaboració pròpia.

Taula 11. Fonts d'informació.

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Font de la notícia falsa	56 (40,00)	7 (28,00)	9 (22,50)	50 (60,98)
Font confirmadora	102 (72,86)	16 (64,00)	33 (82,50)	76 (92,68)

N; (% sobre el total de les publicacions de verificació). Font: Elaboració pròpia.

Taula 12. M'agrades de les publicacions.

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Total	1017167	105334	6302	4430
Mitjana	391,5	52,5	25,5	9
Mínim	23	1	1	0
Màxim	208200	35800	3136	843

Font: Elaboració pròpia.

Taula 13. Comentaris de les publicacions.

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Total	51886	12300	149	0
Mitjana	35	3	0,5	0
Mínim	0	0	0	0
Màxim	4419	3082	44	0

Font: Elaboració pròpia.

Taula 14. Guardats de les publicacions.

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Total	147725	8034	288	332
Mitjana	30	3	1	1
Mínim	0	0	0	0
Màxim	46300	1450	120	54

Font: Elaboració pròpia.

Taula 15. Comparticions de les publicacions.

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Total	257787	5195	138	268
Mitjana	24,5	1	0	0
Mínim	0	0	0	0
Màxim	81800	964	64	71

Font: Elaboració pròpia.

vídeo que ha sigut classificat com a temàtica «immigració», en el qual s'afirma que les declaracions que es presenten «van passar durant una xarrada feminista a València durant el 6 de març passat».

Verificació

Amb la PI6, preguntant-nos sobre la verificació de notícies, s'han obtingut uns resultats que identifiquen @malditobulo com el compte amb un nombre més gran de publicacions (140) que han servit per a verificar una informació o notícia, seguit de @verificat.es (82), @efeverifica (40) i, finalment, @newtraltiktok (25).

ficat.es (82), @efeverifica (40) i, finalment, @newtraltiktok (25).

En el reconeixement de les fonts encarregades de difondre la notícia que es verifica i les autoritats que han permès aquesta verificació es troba la resposta a la PI7 i la PI8. En aquesta ocasió, @verificat és el perfil que ha mostrat de manera explícita en un percentatge més alt tant l'origen de la informació com els mitjans usats per a la verificació. @efeverifica presenta el percentatge més baix en la identificació de la font emissora del missatge que es comprova,

Taula 16. Durada dels vídeos d'àmbit valencià.

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
-30"	5 (20,83)	3 (50,00)	0 (0)	0 (0)
30"-60"	14 (58,33)	1 (16,67)	0 (0)	0 (0)
61"-120"	4 (16,67)	0 (0)	2 (100)	4 (80,00)
+120"	1 (4,17)	0 (0)	0 (0)	0 (0)
Imatge fixa	0 (0)	2 (0)	0 (0)	1 (20,00)

N; (% sobre el total de vídeos d'àmbit valencià). Font: Elaboració pròpia.

Taula 17. Temàtica dels vídeos d'àmbit valencià.

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Explicació	1 (4,17)	1 (16,67)	0 (0)	0 (0)
ONG	0	2 (33,33)	1 (50,00)	1 (25,00)
Defuncions	8 (33,33)	1 (16,67)	0 (0)	0 (0)
Informació de servei	2 (8,33)	0 (0)	0 (0)	2 (50,00)
Embassament	5 (20,83)	0 (0)	0 (0)	0 (0)
Estafes	1 (4,17)	0 (0)	0 (0)	0 (0)
Causa de la dana	3 (12,50)	0 (0)	0 (0)	1 (25,00)
Ajudes econòmiques	2 (8,33)	2 (33,33)	0 (0)	0 (0)
Diferents informacions	2 (8,33)	0 (0)	1 (50,00)	0 (0)

N; (% sobre el total de vídeos d'àmbit valencià). Font: Elaboració pròpia.

mentre que @newtraltiktok és el perfil amb el percentatge més baix de referències a les autoritats que permeten contrastar per a confirmar, desmentir o matisar la informació.

Engagement

Finalment, s'ha abordat el nivell d'interacció per part dels usuaris i usuàries de TikTok en relació amb el contingut analitzat (PI9). Si ens fixem en el nombre total de reaccions, la mitjana, els màxims i els mínims de cada publicació, @malditobulo ha sigut el compte amb més m'agradaes, comentaris, guardats i compartits, tant en valors absoluts com en la resta de càlculs efectuats, en què presenta la mitjana més elevada i els

màxims més alts. No hem d'oblidar la importància de tindre en compte el nombre de seguidors del perfil (taula 3) ni la possibilitat de viralització de part del contingut: trobem publicacions com la compartida el 28 de febrer de 2024 per @malditobulo, que té 208.200 m'agradaes, 4.419 comentaris, 46.300 guardats i 39.200 comparticions. En canvi, el mateix perfil presenta continguts amb 23 m'agradaes, cap comentari, 6 guardats i 5 compartits.

La verificació a la Comunitat Valenciana

Quant al format del contingut en què la ubicació principal de la notícia ha sigut un punt de la Comunitat Valenciana, aquest no ha diferit de les prioritats

Taula 18. Contingut de verificació d'àmbit valencià.

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Verificació	16 (66,67)	4 (66,67)	2 (100)	4 (80,00)
No verificació	8 (33,33)	2 (33,33)	0 (0)	1 (20,00)

N; (% sobre el total de vídeos d'àmbit valencià). Font: Elaboració pròpia.

Taula 19. Fonts d'informació en el contingut d'àmbit valencià.

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Font de la notícia falsa	7 (29,17)	0 (0)	0 (0)	1 (20,00)
Font confirmadora	11 (45,83)	4 (66,67)	2 (100)	4 (80,00)

N; (% sobre el total de vídeos de verificació). Font: Elaboració pròpia.

Taula 20. M'agrades de les publicacions

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Total	163834	1787	73	117
Mitjana	2602	63	36,5	17
Mínim	101	21	16	1
Màxim	53500	1405	57	47

Font: Elaboració pròpia.

Taula 21. Comentaris de les publicacions

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Total	10150	1326	13	0
Mitjana	239,5	17,5	6,5	0
Mínim	6	1	0	0
Màxim	2319	1190	13	0

Font: Elaboració pròpia.

de @malditobulo, on el 58,33% del contingut valencià presenta una durada d'entre 30 segons i 1 minut (14 vídeos), ni de @verificat.es, amb 4 vídeos d'entre 1 i 2 minuts (80%). El compte @newtraltiktok ha compartit majoritàriament vídeos de menys de 30 segons (3 publicacions, el 50%) i en el cas d'@efeverifica, els 2 vídeos d'entre 1 i 2 minuts suposen el 100% del contingut dedicat a la Comunitat Valenciana.

D'acord amb la classificació per temàtica (PI10), @malditobulo ha fet vuit publicacions al voltant d'informació relacionada amb defuncions. Un dels exemples el trobem en el vídeo compartit el 6 de novembre de 2024. El contingut parla d'una desinformació relacionada amb el pàrquing del Centre Comercial Bonaire (Aldaia), que fa referència a diferents fets com la troballa de dos-cents xiquets morts en aquest estacionament soterrani, la imatge d'un bus plorant eixint a l'exterior o la presència d'un camió frigorífic amb cadàvers.

En el cas de @newtraltiktok, el perfil presenta les xifres més altes amb dues publicacions de temàtica ONG i amb dues d'etiquetades com a Ajudes econòmiques. Pel que fa a les ONG, a tall d'exemple, un vídeo del 7 de novembre ens parla de l'acusació a associacions com Càritas o Creu Roja per ajudar els immigrants a Canàries però no haver visitat València. Quant a les ajudes econòmiques, Newtral publica el 20 de novembre que circula per xarxes socials una desinformació que afirma que les ajudes de 6.000 euros aprovades per la Generalitat per a les persones que han perdut l'habitatge haurien de tornar-se en un termini de tres mesos.

Dels dos vídeos compartits per @efeverifica, un conté diverses informacions de temàtica variada i l'altre parla d'ONG. El primer mostra sis verificacions fetes per part d'aquest mitjà: el projecte Haarp no va causar les inundacions, València no suspendrà el subministrament d'aigua, la demolició de barreres fluvials no va agreujar les inundacions, la presa de Manises no s'ha desbordat, el radar de l'AEMET va funcionar durant la dana i el 112 no ha deixat d'operar. Pel que fa a les ONG, un altre vídeo del 15 de novembre de 2024 recopila diferents afirmacions desinformadores relacionades amb aquestes entitats:

Creu Roja no ha enviat cap voluntari durant la primera setmana, Creu Roja ha enviat ajuda a Gaza mentre ha obviat la situació de València i els treballadors de Càritas estan quedant-se l'ajuda donada i no està repartint-se entre les víctimes.

En el cas de @verificat.es, la informació de servei ha sigut objecte de dues publicacions. Davant l'onada de desinformació, un vídeo del 5 de novembre de 2024 ofereix tres consells per a saber si el que llegim és fals o no: fixar-se en el perfil que fa la publicació, informar-se a través de fonts oficials i mitjans de comunicació i tractar de contextualitzar els vídeos que circulen per internet a partir d'una recerca inversa. La segon publicació, classificada com a Informació de servei, parla de l'activació en els telèfons mòbils de les prealtes de Protecció Civil.

Una altra condició que cal tindre en compte a l'hora d'estudiar el tractament dels fets ocorreguts a la Comunitat Valenciana per part d'aquests perfils és el de la verificació. En aquest sentit, en tots els perfils analitzats predomina la corroboració o refutació d'informació davant el contingut no verificador.

Amb un detall d'anàlisi més gran, @malditobulo, amb set publicacions (29,17%), ha sigut el compte que ha fet més referències explícites a les fonts que difonen desinformació, tot i que percentualment ha sigut la que menys ha citat les autoritats que li han permés comprovar la veracitat de la informació en qüestió.

Un exemple de citació de la font de la notícia falsa el trobem en el vídeo publicat per @malditobulo el 7 de novembre de 2024. Ací veiem en pantalla algunes captures del contingut compartit per perfils amb nom, cognoms i nom d'usuari. Respecte de la font confirmadora, el 4 de desembre de 2024, per exemple, @verificat.es refuta algunes narratives generalitzades al voltant de Creu Roja amb declaracions de la mateixa entitat. La protagonista del vídeo explica que «per a poder saber què és veritat o què no, ens hem de fixar en els comptes de les organitzacions d'ajuda humanitària i també en els mitjans de comunicació, per a poder desmentir el que veiem. En el cas de la Creu Roja, si anem al seus tuits,

Taula 22. Guardats de les publicacions

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Total	13658	163	3	6
Mitjana	112,5	6,5	1,5	1
Mínim	6	1	1	0
Màxim	5466	128	2	4

Font: Elaboració pròpia.

Taula 23. Comparticions de les publicacions

	@malditobulo	@newtraltiktok	@efeverifica	@verificat.es
Total	17093	168	2	2
Mitjana	108	4,5	1	0
Mínim	15	0	0	0
Màxim	7181	149	2	1

Font: Elaboració pròpia.

veiem que els dies de la dana van publicar contingut on estaven ajudant la gent».

Atenent l'*engagement* generat per les publicacions que hem anomenat d'àmbit valencià, en comparació amb el contingut complet dels comptes, les publicacions que han versat sobre la dana (35) i sobre l'incendi de Campanar (1) presenten en cadascun dels perfils una mitjana més alta, tant de m'agrades com de comentaris, guardats i compartits respecte de la mitjana sobre el total de les publicacions.

CONCLUSIONS

Després d'haver analitzat les 658 unitats publicades pels quatre perfils espanyols de verificació d'informació signataris de la IFCN en TikTok, pot afirmar-se la coexistència de dos tipus de contingut en tots els perfils: el contingut de verificació i el contingut explicatiu. En la majoria de perfils, llevat de @newtraltiktok, el nombre de publicacions de verificació ha sigut superior a l'explicatiu, i hi ha unanimitat a

l'hora de tractar les notícies relacionades amb la dana. Per contra, l'única publicació que parla de l'incendi de Campanar (@malditobulo) és un vídeo que exposa els motius de la ràpida propagació del foc per l'edifici (explicatiu), que demostra la necessitat de crear contingut de les dues maneres.

Si ens centrem en els trenta-cinc vídeos i les tres imatges físiques que ens parlen de la dana, com apunten Calvo, Llorca-Abad i Cano-Orón en *Bulos y barro*, aquesta catàstrofe va suposar la producció d'un gran nombre de desinformacions (Calvo *et al.*, 2025). Arribats a aquest punt, és important plantejar la necessitat de fomentar la presència dels perfils de verificació davant situacions de desinformació, ja que difícilment un perfil amb 115.917 seguidors (@malditobulo) podrà fer front a les mentides publicades per perfils amb més de 400.000 seguidors (aquesta xifra s'extrau d'un dels perfils als quals es fa referència en les publicacions estudiades com a font de difusió de desinformació). Trobem, doncs, la necessitat

Foto: Alicia Arcís

de desenvolupar ferramentes que aposten per la virilització del contingut verificador davant les afirmacions sense fonament que es difonen per la xarxa.

Un dels símptomes més clars de la desinformació el trobem en la polarització política i social, on destaca la presència d'alguns usuaris que els últims anys s'han consolidat com a líders d'opinió i referents informatius que deixen de banda algunes de les rutines periodístiques que garanteixen la veracitat de la informació, com l'ús de fonts fiables i el contrast d'informació (Fenoll *et al.*, 2024). Aquests discursos es tradueixen sovint en un rebuig cap als mitjans de comunicació (Senso, 2020), que són entesos com a subjectes manipuladors, un fet que posa en dubte la idoneïtat d'internet com a font d'informació.

Davant les pràctiques desinformadores, cal destacar la funció pedagògica d'alguns perfils de verificació, especialment de @verificat.es. A través dels vídeos publicats, aquest compte de TikTok explica de manera detallada la manera en què ha contrastat la informació que presenta, enumerant els passos que hem de seguir quan trobem l'alerta d'una possible desinformació. Amb les dades extretes de l'anàlisi, podem confirmar que l'audiència trobarà en els verificadors d'informació un aïllat per a fer front a la desinformació, no únicament amb el consum del contingut verificador, sinó rebent les ferramentes necessàries per a treballar de manera individual una informació sospitosa de ser falsa.

Quant a les limitacions d'aquest treball, futures investigacions tenen l'oportunitat d'estudiar el grau de confiança dels usuaris davant les publicacions en què s'especifica d'on provenen les notícies falses i s'expliciten les autoritats que permeten contrastar aquesta informació. A més, resultarà interessant comprovar la presència de la desinformació en comparació amb les verificacions en el cas de notícies concretes per a dimensionar quanta gent rep la informació falsa i quanta acaba tenint accés a la verificació.

BIBLIOGRAFIA

- Agencia Estatal de Meteorología (2024) *Informe sobre el episodio meteorológico de precipitaciones torrenciales y persistentes ocasionadas por una DANA el 29 de octubre de 2024*. AEMET. <https://repositorio.aemet.es/handle/20.500.11765/16360>
- Ajuntament de València (2024, febrer 24) *València está de luto*. <https://www.valencia.es/es/-/pleno-extraordinario-duelo-incendio-campanar>
- Arcos, I., Rosso, P., i Salaverría, R. (2025) «Divergent Emotional Patterns in Disinformation on Social Media? An Analysis of Tweets and TikToks about the DANA in Valencia». *arXiv*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2501.18640>
- Bennett, W.L. i Livingston, S. (2020) «A Brief History of the Disinformation Age: Information Wars and the Decline of Institutional Authority». In W.L. Bennett & S. Livingston (Eds.). *The Disinformation Age* (pp.3-40). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108914628.001>
- Calvo, D., Cano-Orón, L., & Llorca-Abad, G. (2025). *Bulos y barro: Cómo la DANA ejemplifica el problema de los desórdenes informativos*. Catarata.
- Ceballos-del-Cid, Y., Gómez-Calderón, B., & Córdoba-Cabús, A. (2025) «Redes sociales y hábitos de consumo informativo de los jóvenes españoles: un análisis diacrónico (2021-2023)»- [Social Media and News Consumption among Young Spaniards: A Diachronic Analysis (2021-2023)]. *Revista Mediterránea de Comunicación/Mediterranean Journal of Communication*, 16(1), e28010. <https://www.doi.org/10.14198/ME-DKOM.28010>
- Consorcio Provincial de Bomberos de Valencia.(2024, 26 de febrero) *Comunicado del Consorcio de Bomberos de Valencia sobre el incendio de Campanar*. <https://www.bombersdv.es/es/comunicado-del-consorcio-de-bomberos-de-valencia-sobre-el-incendio-de-campanar/>
- Domínguez, T. (2024, marzo 12) «La Policía confirma que un electrodoméstico de la cocina del piso 86 originó el incendio de Campanar». *Levante-EMV*. <https://www.levante-emv.com/comunitat-valenciana/2024/03/12/incendio-campanar-policia-confirma-electrodomestico-cocina-piso-86-origen-fuego-99356036.html>
- European Commission (2021, abril 9) *Disinformation: A threat to democracy*. Shaping Europe's Digital Future. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/disinformation-threat-democracy-brochure>

- Fenoll, V., Gamir-Ríos, J., & Alonso-del-Barrio, E. (2024) «Política, ideología, populismo y desinformación. La verificación de la comunicación política de los partidos espanyoles». *Estudios Sobre el Mensaje Periodístico*, 30(4), 843.
- García-Marín, D. & Salvat-Martinrey, G. (2022) «Viralizar la verdad. Factores predictivos del engagement en el contenido verificado en TikTok». *Profesional de la información*, v. 31, n. 2, e310210. <https://doi.org/10.3145/epi.2022.mar.10>
- Generalitat Valenciana (2024) *Municipis afectats per la dana. Vicepresidència Primera i Conselleria de Serveis Socials, Igualtat i Habitatge*. <https://habitatge.gva.es/es/web/vivienda-y-calidad-en-la-edificacion/ajudes-urgents-lloguer-dana/municipis-afectats-per-la-dana>
- Gobierno de España (2025, mayo 28) *Actualización de datos del Gobierno de España*. <https://www.lamoncloa.gob.es/info-dana/Paginas/2025/280525-datos-seguimiento-actuaciones-gobierno.aspx>
- Hidalgo-Cobo, P., Serrano Villalobos, O., & Puebla Martínez, B. (2025) «Desinformación en la guerra de la Ucrania: análisis de las agencias de verificación españolas en TikTok». *Doxa Comunicación. Revista Interdisciplinar de Estudios de Comunicación y Ciencias Sociales*, 40, 19-41. <https://doi.org/10.31921/doxacom.n40a2224>
- Medina Serrano, J. C., Papakyriakopoulos, O., & Hegelich, S. (2020) «Dancing to the partisan beat: A first analysis of political communication on TikTok». In *Proceedings of the 12th ACM Conference on Web Science*. 257-266. <https://doi.org/10.1145/3394231.3397916>
- Ministerio de Sanidad & Conselleria de Sanitat (2024, 6 de noviembre) *Evaluación rápida de riesgo: Lluvias torrenciales y catástrofe natural en la Comunitat Valenciana*. https://www.san.gva.es/documents/d/sanidad/20241107_evaluacion-riesgos_dana-valencia-pdf
- Morejón-Llamas, N., Ramos-Ruiz, Á., & Cristòfol, F. J. (2024) «Comunicación institucional y política en TikTok: Revisión sistemática de la producción científica en Web of Science y Scopus». *Communication & Society*, 37(2), 159-177. <https://doi.org/10.15581/003.37.2.159-177>
- Parlamento Europeo (2025) *Encuesta sobre la juventud europea 2024: Eurobarómetro del Parlamento Europeo-Febrero 2025*. Parlamento Europeo. https://www.europarl.europa.eu/pdfs/news/expert/2025/2/press_release/20250210IPR26795/20250210IPR26795_es.pdf
- Peña-Fernández, S., Larrondo-Ureta, A. & Morales-i-Gras, J. (2022) «Current affairs on TikTok. Virality and entertainment for digital natives». In *Profesional de la información*, v. 31, n. 1, e310106. <https://doi.org/10.3145/epi.2022.ene.06>
- Pérez Rufi, J. P., Expósito-Barea, M., & Pérez Gómez, M. Á. (2023) «El fact-checking de Maldita.es en TikTok: el lenguaje visual de Maldito Buló». En V. Guarinos Galán & M. Blanco Pérez (Coords.), *Universos distópicos y manipulación en la comunicación contemporánea: del periodismo a las series pasando por la política* (pp. 988-1006). Dykinson. <https://idus.us.es/items/c0671cd2-e309-4220-ae3e-36f77da2c9c1>
- Poynter Institute. (s.d.) *About the IFCN Code of Principles. International Fact-Checking Network*. <https://ifcncodeofprinciples.poynter.org/about>
- Rojas, F. (2020) «El fact checking. Las agencias de verificación de noticias en España». *bie3: Boletín IEEE*, (18), 1492-1505. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7552125>
- Senso C. (2020) *Fascismo mainstream: Periodismo, conspiraciones, algoritmos y bots al servicio de la extrema derecha*. Autoedición.
- Sierra, A. (2024) «WhatsApp desplaza a Facebook como red social informativa líder en España». En *Digital News Report España 2024* (pp. 94-101). Pamplona: Servicio de Publicaciones Universidad de Navarra. ISSN: 2792-8187.
- Wardle, C. and Derakhshan, H. (2017) *Information disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policymaking*, volume 27. Council of Europe, Strasbourg. <https://edoc.coe.int/en/media/7495-information-disorder-toward-an-interdisciplinary-framework-for-research-and-policy-making.html>

04

EL MuVIM. ENTRE EL PECAT ORIGINAL I LA REDEMPCIÓ MUSEOGRÀFICA

THE MuVIM. BETWEEN ORIGINAL SIN AND MUSEOGRAPHICS REDEMPTION

MARC BORRÀS

Cap d'investigació i gestió cultural del MuVIM

marc.borras@dival.es

ORCID: 0009-0005-2085-0998

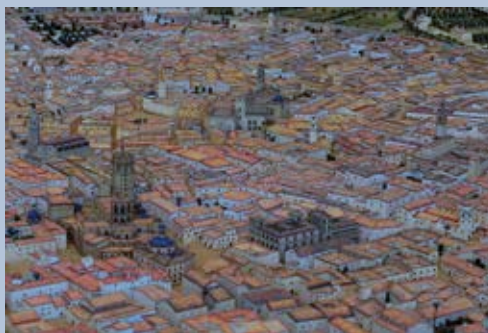
rebut: 25/04/2025

acceptat: 02/05/2025

publicat: 20/11/2025

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-139.12>

debats #139 (p. 188_199)

Maqueta de València. Font: www.muvim.es/va/

RESUM

El museu naix amb la modernitat, arrelat en el principi d'historicitat; és a dir, en la consciència de pertànyer a un temps històric que mira al passat per a definir-se i legitimar-se a si mateix com un moment de ruptura amb el llegat anterior.

El museu és, doncs, un artefacte institucional pluriforme i històricament condicionat que existeix perquè aconsegueix una funció social, tot i que no estiga ben bé clara ni siga diàfana. És, partint d'aquesta perspectiva diacrònica i de la feblesa ontològica de la forma museu, que l'autor analitza la disruptiva proposta museogràfica que va fer, l'any vinent farà vint-i-cinc anys, el Museu Valencià de la Il·lustració i de la Modernitat (MuVIM).

Paraules clau: museus; museografia; MuVIM; il·lustració; modernitat

ABSTRACT

The museum was born with modernity, rooted in the principle of historicity, that is to say, in the awareness of belonging to a historical time that looks to the past to define and legitimize itself as a moment of rupture with the previous legacy. The museum is, therefore, a pluriform and historically conditioned institutional artifact that exists because it fulfils a social function, even if it is not entirely clear or diaphanous. It is from this diachronic perspective, and the ontological weakness of the museum form itself, that the author analyses the disruptive museographic proposal made almost 25 years ago by the Valencian Museum of Illustration and Modernity (MuVIM).

Keywords: museums; museography; MuVIM; enlightenment; modernity

ELS MUSEUS, TEMPLES DE LA MODERNITAT

Un museu és una institució essencialment moderna, que naix amb la modernitat i que només té sentit en la modernitat. Hi ha un principi bàsic en la conformació de la forma museu: el principi d'historicitat. La modernitat ho és en tant que és conscient de la seua condició històrica, diacrònica, inserida en un *continuum* cronològic que li dona sentit, perquè —teòricament, almenys— li'n dona culminació. No debades, el segle XIX fou el primer a reconèixer-se amb un ordinal, és a dir, amb un número que denota una posició en una successió ordenada. El segle XVIII, els contemporanis més avesats l'anomenaven «Segle de les Llums», i Voltaire mateix es referí al XVII com a «le siècle de Louis XIV». Fins i tot hauríem d'entendre en sentit literal la definició del terme «Renaixement»: els humanistes, escriptors i arquitectes interpretaven el seu temps com això mateix, una oportunitat de tornar a naixer, la qual cosa vol dir que feien prevaldre una concepció circular del temps, més que no lineal, que és ben bé la nostra.

Dit altrament, la modernitat és modernitat i es diu modernitat en tant que mira enrere, perquè és

mirant enrere que es defineix ella mateixa: «modern» és un epítet relatiu, perquè es defineix en relació amb un passat, considerat com a «antic». Un passat que, ara, el museu preserva, exposa i difon. La modernitat, tot i projectar-se cap a un futur més prometedor, està travessada per una autèntica set de passat. Entre altres raons perquè, si la modernitat vol trencar amb el passat, això implica la necessitat imperiosa de definir-lo; és a dir, de posar-li límits, d'acotar-lo, d'atorgar-li el sentit de precedent. Per això mateix el museu és una institució —és a dir, un organisme que exerceix una funció d'interès públic, segons el diccionari— estretament lligada a la modernitat: perquè, conjuntament amb l'estació de ferrocarril, és una de les seues materialitzacions primordials, una de les formes de la seua «eticitat», parlant en termes hegelians.¹ «Todos los periodos históricos —afirmava Walter Benjamin— tienden a desarrollar prototipos arquitectónicos derivados de su espíritu más genui-

1. «Los únicos monumentos originales, y desconocidos en épocas precedentes, que creó [la burguesía] fueron las estaciones y los museos [...] [para] marcar los lugares de entrada al Imperio, considerado este como extensiones materiales que había conquistado, o como bienes espirituales que había recibido en herencia» (Clair, 1975: 47)

no: el gòtic, la catedral; el barroc, el palacio; y el comienzo del siglo XIX, con su inclinación retrospectiva a empaparse del pasado, el museo. Mi análisis adopta esta sed de pasado como tema central. Y a su luz, el museo se revela como un espacio dotado de un gigantesco poder» (Bolaños, 2002: 37). De la mateixa manera, doncs, que l'església o la basílica eren els edificis totèmics d'altres temps —el seu *locus amoenus*—, el museu és ara el nou lloc sagrat on la feligresia es congrega per a veure's els uns als altres i reconèixer-se com a membres d'una comunitat d'iniciats, de *connoisseurs*. Per a albirar correctament el caràcter quasi sacramental que té un museu en els nostres dies, només cal fixar-se en el comportament dels visitants: recorren ordenadament la sala, abaixen la veu i miren —i ocasionalment admiren— els objectes que s'hi exposen com si estigueren en un recinte sagrat. I si assisteixen a una visita guiada, normalment reben les paraules del guia com qui rep una veritat revelada que els ajuda a comprendre millor el que estan veient. Val a dir, doncs, que el museu és un artefacte cultural tant com cultural.

En tant que organisme públic, tot museu acompleix una missió també social; és a dir, política. Perquè és en relació amb la *polis* que el museu dona concreció a una determinada *politeia* o conformació política d'una comunitat, com ho feia en el seu moment una catedral. I, del conjunt estratogràfic que configura tota societat, hi ha un segment al qual el museu apel·la més concretament: el *demos*. El museu —tal com l'entendem ara— és una institució democràtica quasi per definició. Almenys potencialment, perquè no sempre ha estat una institució demòtica. La cosa s'explica millor si tenim en compte els seus antecedents: l'Ashmolean Museum d'Oxford, fundat el 1683, i el British Museum, nascut el 1759, s'assemblaven més als gabinets de curiositats dels segles XVI i XVII que no als nostres museus actuals. En primer lloc, perquè es tractava d'institucions semipúbliques que incloïen també manuscrits, llibres i una heterogènia col·lecció de coses diverses. En segon lloc, pels seus criteris d'admissió: un viatger alemany del segle XVIII que passava uns dies a Londres es queixava que les persones que desitjaven veure el British

havian de presentar prèviament les seues credencials en l'oficina i, només després d'un període d'espera d'uns catorze dies, rebien el tiquet d'admissió (Schubert 2008: 22). De fet, fins ben entrat el segle XIX, l'entrada estava regulada per les normes de protocol de la cort i l'etiqueta aristocràtica, perquè era als *aristos* i no al *demos* a qui estava destinada aquella creatura cívica. Fins i tot, la disposició de les col·leccions estava feta per al lluïment social del visitant *connoisseur*, ja que «la aristocrática disposición [de les obres d'art en una sala] se dirigía al visitante considerándolo un caballero y reforzaba su identidad como tal permitiéndole participar emitidiendo los juicios iluminadores que la élite llamaba “buen gusto”. Al pedirle que reconociera sin ayuda de etiquetas identificativas la identidad y las cualidades artísticas de maestros reconocidos de la pintura [...], el visitante-*connoisseur* podría poner a prueba su cultura exclusiva e internacional al mismo tiempo, una cultura que marcaba a su poseedor como miembro de la élite» (Duncan, 2007: 52-53).

LE PASSÉ, VOILÀ L'ENNEMI

Tot això canvià, com tantes altres coses, amb la Revolució Francesa i el naixement del Louvre com a museu adreçat a *tota* la ciutadania, malgrat que la «idea» del Louvre com a museu públic arrancà de fet els darrers anys del règim de Lluís XVI —de la mateixa manera que l'obertura del Museo del Prado com a «Museo Real de Pinturas» fou una decisió atribuïda a la tercera esposa de Ferran VII, Maria Josepa Amàlia de Saxònia. Però la correlació dels fets posteriors té tanta força simbòlica que es fàcil oblidar aquests antecedents: la monarquia francesa caigué el 10 d'agost de 1792 i només uns pocs dies després es publicava un decret que transformava el palau reial en museu públic. Un museu que s'inaugurà un any després, celebrant el primer aniversari de la caiguda del rei, sota el nom de «Muséum national des arts» abans de renombar-se «Musée central des arts de la République» al maig del 1796. Una inscripció epigràfica situada a sobre de l'entrada de la Galeria d'Apol·lo recordava oportunament que «Le Musée du Louvre, fondé le 16 septembre 1792 par décret de

l'Assemblée Législative, a été ouvert le 10 août en exécution d'un décret rendu par la Convention Nationale». Unes paraules no gens gratuïtes i altament simbòliques, perquè la *Galerie d'Apollon* fou encarregada per Lluís XIV —Rei Sol, devot d'Apol·lo, déu del Sol— amb la finalitat d'albergar les joies més destacades de la seua col·lecció privada. És ben segur que un visitant mínimament qualificat no passaria per alt la relació implícita entre la data d'obertura i la transferència de titularitat del que allí es contenia: de propietat reial a «nacional».

La cosa no va esdevindre's de la mateixa manera amb el British Museum, que va nàixer i créixer per agomolament: «el British Museum no era ni el resumen sintáctico, ni el objetivo conceptual, ni la compensación o la condensación pública de colecciones anteriormente privadas [...], sino más bien una colección paratáctica de las colecciones dispersadas, el encuadre de espacios casi no ligados. El British Museum jamás ha realizado una identidad programática. Ni siquiera como edificio»² (Déotte, 1998: 80). Jean-Louis Déotte vol veure en aquestes diferències entre els museus epònims francès i anglès una diàfana manifestació del tarannà divers d'ambdues nacions, la «revolucionària» França i la «conservadora» Anglaterra, personificades en dos grans personatges: Edmund Burke —pare del conservadorisme polític modern— i François de Neufchâteau, ministre de l'Interior, que en un discurs proclamat en la festa de Thermidor de l'any VI —organitzat per a celebrar el retorn al museu de les obres confiscades a les esglésies, els palaus, a les col·leccions italianes i a les papals— explicitava la finalitat cívica, ètica i política del Louvre: «hoy en día estas obras maestras os esperan, rodeadas de la moralidad de una nación libre [...]». Las bellas artes, en un pueblo libre, son los

principales instrumentos del bienestar social y las tropas auxiliares de que se sirve la filosofía que vigila el bien del género humano» (Déotte, 1998: 99-100).

Dit altrament, tots dos museus exemplifiquen la idea d'un programa revolucionari de millora de la condició humana i l'absència de programa tan característica d'un pensament, el conservador, que veu en tota planificació humana una perversió del curs natural de les coses, «una acción contra el sistema establecido [que] producirá el efecto exactamente opuesto al objetivo proclamado» (Hirschman, 2020: 24).

Però que el museu modern nasquera com un artefacte essencialment democràtic no volia dir, però, que estiguera adreçat —de bell inici almenys— a totes les capes de la població, amb independència del seu nivell educatiu o del seu estatus social. Perquè si en realitat el museu deixà d'organitzar-se en benefici de l'aristocràcia fou per a esdevindre un dels llocs rituals de la nova classe dominant, la burgesia il·lustrada i refinada: «al mismo tiempo que el museo público redefinía el contenido de sus exposiciones, conceptualizó de nuevo la identidad de sus visitantes y de su estancia en el museo. Es decir: como campo dramático de nueva creación, el museo suscitó en sus habitantes la necesidad de asumir una nueva identidad ritual y consagrar también un nuevo papel ritual» (Duncan, 2007: 52). La nova forma expositiva que el museu donà a les seues col·leccions tingué també un caràcter performatiu en la societat, doncs.

Tanmateix, per a comprendre i participar en el nou ritual civilitzatori, calia conèixer les regles, implícites i explícites, que tota visita a un museu imposava. Era una nova etiqueta, ja no aristocràtica sinó burgesa, que els estrats més baixos de la població desconeixien, tot i que el museu estava —en principi— adreçat també a ells. Perquè, com qualsevol espai ritual, el museu també és un espai jerarquitzat, com a àmbit espacial en el qual «se rastrea el inconfundible aroma de lo sagrado. [...] En el interior de esos templos de nuevo cuño, jerarquía y ritual van de la mano. Jerarquía del conocimiento y la inteligibilidad (pues no cualquiera está capacitado para entender en toda su riqueza las piezas atesoradas); jerarquía en la accesibilidad [...]; jerarquía en la propia

2. La paratàxi, a diferència de la hipotàxi, és una figura gramatical que privilegia la juxtaposició o coordinació a la subordinació. Segons el *Glosario de términos gramaticales* de la RAE —que és el que més i millor desenvolupa la naturalesa de la figura— la paratàxi és una «relación de paralelismo, característica de la coordinación y de la yuxtaposición, según la cual la ausencia de marcas de subordinación sugiere que las informaciones que se disponen linealmente poseen similar relevancia».

Anunci de la mostra *Japonismes*
Font: www.muvim.es/va/

articulación de los espacios» (Díaz Belardi, 2008: 42). En la novel·la *La taverna*, del 1877, Émile Zola descrivia la visita al Louvre d'un desorientat grup de classe obrera que acaba sent objecte de la rialla dels altres visitants i del menyspreu dels vigilants del museu, fins que, finalment, «la comitiva, cansada ya, iba perdiendo el respeto, arrastraba los zapatos claveteados y hacía ruido con los tacones en el sonoro entarimado, pataleando como un rebaño desbandado, suelto en medio de la pulcritud desnuda y recogida de las salas» (Zola, 1986: 129). L'expressió més significativa en el text de Zola és la pèrdua del «respecte» reverencial d'aquella patuleia ignorant envers la sacralitat del museu. El museu també podia constituir un enemic de les classes més baixes: no debades, el periodista «revolucionari» Jules Vallés afirmava taxativament —en una *lettre ouverte* escrita el 1867— «le passé, voilà l'ennemi», tot defensant que, si calàrem foc a les biblioteques i als museus, la cosa no suposaria cap pèrdua per a la humanitat, sinó profit i glòria.

No és l'única lectura possible, evidentment, però de fet es pot interpretar la singladura, tot al llarg del

segle XX, de la institució museística —i de la museologia, disciplina (laxa) nascuda al seu caliu— com la materialització d'un progressiu esforç per a acostar a les classes més populars aquest lloc de culte modern, primer aristocràtic i després burgès, que és el museu. Dit en altres paraules, al segle XX, que és també el segle de la consolidació de la democràcia com a forma de govern, els professionals implicats en la gestió dels museus han tractat de fer més intel·ligibles uns espais reservats anteriorment a certes elits. A banda de conservar, investigar i exhibir, es començà a insistir en altres aspectes, com ara l'educació. N'és un bon exemple l'anomenada «mediació artística», que va nàixer i es va desenvolupar en la segona meitat del segle XX: a mesura que l'art contemporani esdevenia més conceptual, es feia cada vegada més necessari mitjançar entre l'obra d'art i el visitant, per tal de proveir-lo de les eines necessàries per a «decodificar» el que estava veient. Això desmenteix, siga dit de passada, la suposada «transparència» epistemològica de l'objecte museogràfic.

LA FEBLESA ONTOLÒGICA DEL MUSEU

Hem dit al principi que el museu és una institució moderna, que és tant com dir un organisme, segons acorden definir la paraula gairebé tots els diccionaris a l'ús. I seria molt oportú aprofitar les derivacions semàntiques d'aquesta metàfora organicista, perquè hi ha una certa contradicció entre les connotacions d'un terme —institució—, que remet a una visió estàtica i invariable, i les d'un altre —organisme—, que al·ludeix a una matèria viva que evoluciona, canvia i s'adapta a l'entorn amb el pas del temps. Que els museus del segle XIX foren, sobretot, marcadors d'estatus, reductes d'elit i fins i tot enemics de classe, no vol dir necessàriament que ho continuen sent més de cent anys després. Moltes de les temptatives de definir què és i per a què serveix un museu pequen excessivament d'aquesta pre-concepció immobilista —i essencialista— de l'objecte social que tracten de definir. No hi ha una forma immutable, una essència prístina i inequívoca de la forma museu. Les diferents definicions que, al llarg dels anys, n'ha donat l'organisme internacional que aplega i ordena la major part dels museus del món —l'International Council Of Museums (ICOM)— en són una bona prova. Alguns hi llegeixen, en aquesta volubilitat, un demèrit, una falla que cal resoldre, una crisi d'identitat. Altres, en canvi, la considerem una virtut, entre altres coses perquè les disquisicions ontològiques que intenten discriminar i fixar el mobiliari del món acaben sovint en disputes bizantines.³ «Al hablar del museo [...] se corre un riesgo evidente: o bien se particulariza en extremo, centrando los análisis en un caso concreto, o bien se generaliza en demasía, elucubrando sobre un conjunto de ejemplos que siempre

3. No s'ha de menystindre, però, la potencialitat corrosiva de les discussions bizantines: l'agost del 2022, en una conferència general celebrada a Praga i després de dos anys de «crisis de identidad y controversias», l'ICOM arribava a una nova definició consensuada de museu (aprovada per un 92%). Però en l'anterior conferència, reunida a Kyoto, l'aleshores presidenta de l'ICOM, Suay Aksoy, dimití perquè l'assemblea no va acceptar la proposta de definició del seu equip directiu, que entenia els museus com a espais «democratitzadors, inclusius i polifònics» (Fanjul, 2022).

son dispares y difícilmente equiparables», perquè «no hay dos museos iguales y ni siquiera un mismo museo es igual a sí mismo a lo largo de toda su andadura» (Díaz Belardi, 2008: 18, 21).

Una de les qüestions eternament irresoltes de la filosofia —el salt dels particulars a l'universal— és, per tant, un problema especialment endèmic en el cas dels museus. La definició «oficial» —que l'ICOM va aprovar el 2022— tampoc dissipa la feblesa ontològica del concepte «museu»: un ens «que investiga, col·lecciona, conserva, interpreta i exhibeix el patrimoni material i immaterial», però ara també és «accessible i inclusiu», «fomenta la diversitat i la sostenibilitat» i, finalment, ofereix «experiències variades per a l'educació, el gaudi, la reflexió i l'intercanvi de coneixements». La vaguetat dels termes usats, sobretot en la segona part de la definició, és suficientment eloqüent. És evident que l'ICOM ha resolt el dilema per acumulació també paratàctica —sense establir-hi cap subordinació entre els components— de velles tasques associades al museu a nous valors socials —diversitat, sostenibilitat, experiencialitat—, cosa que al remat fa del museu més aviat un lloc on passen coses —experiències variades— que un edifici on es conserven coses i se n'exhibeixen.

ELS PECATS ORIGINALS DEL MuVIM

Quan s'inaugurà, el 2 de juliol de 2001, el MuVIM naixia amb uns quants pecats originals, d'aquells amb què hom ve al món sense ser-ne mereixedor, però també com a conseqüència lògica de la decidida voluntat de transgredir conscientment algunes de les convencions museològiques i museogràfiques encara vigents en el tombant de segle. A despit de totes les consideracions anteriors, que remarquen la historicitat, la plasticitat i la indefinició congènita de la forma museu, el MuVIM fou inicialment rebut amb foc d'artilleria de gruixut calibre apodíctic. És cert que algunes de les crítiques podrien tindre una certa justificació: de la mateixa manera que s'esdevingué amb la bombolla immobiliària, també en aquells anys s'unflà una certa bombolla museística, i per això mateix molts pensaren que el MuVIM no era sinó un nou exemple de *paramuseu* o «museo-loro», que «al

igual que los loros, hablaban al público, pero no le transmitían nada» (Martínez Gil, 2013: 22-23 y 11).

El prejudici es veié reforçat, a més, per la notòria intangibilitat de l'objecte museografiat: el moviment intel·lectual de la Il·lustració i les seues conseqüències, això que ara anomenem «modernitat». Dos conceptes imprecisos per naturalesa i amb contorns vaporosos. Però és que, quan el MuVIM es presentà al públic, encara no era moneda corrent dedicar museus a preservar béns immaterials. Val a dir, de fet, que el MuVIM és un museu que es va avançar al seu temps. Una declaració tan grandiloqüent pot resultar presumptuosa, però en aquest cas és rigorosament certa: de bell inici es definí com un museu d'idees (consagrat, per tant, a preservar, protegir i transmetre un bé intangible), però, de fet, no fou fins al 2007 —sis anys després— que l'ICOM modificà la seua definició de museu per donar empara a aquelles institucions que s'ocupaven també de conservar patrimoni immaterial (Borràs, 2019: 32).

Per a reblar encara més el clau, el MuVIM naixia sense una col·lecció permanent d'objectes que li donara un sentit, una raó de ser i una aparent justificació pública: la seua creació no estigué lligada a cap col·lecció fundacional d'objectes. Objectes que tampoc eren exhibits en la seua exposició permanent. Això, però, no era fruit de cap mancança *ab origine*, sinó resultat d'una aposta deliberada, plenament conscient i inextricablement relacionada amb el *leit-motiv* del museu, que no és altre que la preservació d'un llegat immaterial: el de les idees d'aquells homes i aquelles dones —anomenades il·lustrats i il·lustrades— que donaren forma a la modernitat. És a dir, al món modern: el nostre. Val a dir que aquelles idees sí que deixaren un rastre material històricament resseguible: els llibres, fins fa no massa temps els únics contenidors possibles d'idees (ara, a més, disposem d'ordinadors, memòries USB i altres dispositius d'emmagatzematge de paraules i conceptes). Però el lloc per a preservar, estudiar i donar a conèixer aquesta mena de material no és pas un museu, sinó una biblioteca, com la que —també especialitzada— té el MuVIM i on es conserva un fons antic amb una excel·lent col·lecció de les obres més im-

portants d'aquell moviment intel·lectual, polític i reformista que fou la Il·lustració, primera edició de l'*Encyclopédie* de Diderot i D'Alembert inclosa.

La particular naturalesa incorporària de l'objecte museogràfic del MuVIM obligava, lògicament també, a modificar les estratègies discursives emprades fins llavors en els museus la comesa dels quals havia estat emmagatzemar, catalogar i exposar objectes materials: un retrat, una resta arqueològica, una eina de cultiu tradicional. Però que el MuVIM siga un museu sense objectes no vol dir que siga un museu sense objecte. La seua missió —ja ho hem dit— és la de preservar, estudiar i donar a conèixer un llegat, un dipòsit d'idees que configuren el món modern de forma estructural i estructurant. Són idees tan con-natural, tan inscrites en el nostre imaginari col·lectiu, que moltes vegades no ens fixem en la seua singularitat: la idea d'un individu que posseeix llibertats (de consciència, d'expressió, de reunió), que participa en l'elecció d'un govern representatiu (delegat i transitori) que, en última instància, s'atén als principis continguts en una declaració universal de drets humans. Tot això és una excepció en la història de la humanitat.

Hom podria pensar, però, que parlem de preservar idees mortes, que han perdut la utilitat que algun dia tingueren —com el bifaç de sílex o el molí manual de pedra— i que per això mateix es conserven en un museu: com a residus històrics que no tenen funció social ja. Res més allunyat de la realitat. El de la Il·lustració fou un moviment intel·lectual que va voler reorganitzar la societat partint de premisses racionals amb un decidit propòsit emancipador: alliberar l'individu dels entrebancs que impedi- en el seu ple desenvolupament. La Il·lustració propicià una autèntica revolució de la ment que assentà les bases del món modern, però no fou l'única partera de la modernitat: la industrialització, l'expansió colonial del capitalisme i la implantació d'una racionalitat instrumental de base científica han desembocat en una situació paradoxal.

Paradoxal perquè, si bé la veta il·lustrada ha permés que l'individu detente tota una sèrie de drets i llibertats jurídiques i polítiques, la racionalitat tecno-

Imatge de l'exposició permanent del MuVIM. Font: www.muvim.es/va/

Marc Borràs

El MuVIM. Entre el pecat original i la redempció museogràfica
debats #139 – 196

científica ha reduït aquest mateix individu a la impotència efectiva: podrà exercir democràticament els seus drets polítics votant en unes eleccions, però difícilment canviarà l'ordre econòmic de les coses, per exemple, atès que l'economia se li presenta com una ciència contra les lleis de la qual poc o res pot fer, igual que s'esdevé amb la llei de la gravetat. Aquesta situació contradictòria genera conflictes, tensions i disfuncions que s'expressen socialment i, sobretot, culturalment. I són precisament aquestes manifestacions culturals —en les seues múltiples variants expressives (pensament, paraula, acció, arts plàstiques, audiovisuals, etc.)— la matèria primera amb què treballa un museu com el MuVIM, atès que són exterioritzacions d'aquest permanent hiatus entre promesa de plenitud i incapacitat real que caracteritza la vida de l'individu modern. Això significa que aquell ideal emancipador continua vigent i no deixa d'actualitzar aquell cabal d'idees d'arrel il·lustrada amb l'esperança de tancar la ferida sempre oberta de la modernitat i completar així la tasca inacabada de la Il·lustració.

Tot això dibuixa la particular relació dialèctica que el MuVIM manté amb la historicitat, perquè l'objectiu del museu es desplega en tres direccions: cap al passat, en la mesura que tracta de preservar i donar a conèixer les bases ideològiques —en tant que sostingudes en idees— sobre les quals s'assenta el món modern i que foren definides, en les seues línies generals, per aquell conjunt de pensadors reformistes europeus dels segles XVII i XVIII; però també cap al present, perquè aquell substrat encara és viu i està vigent —bé que sempre sotmés a revisió o reformulació— i, per extensió, cap al futur, perquè el de la Il·lustració és un projecte polític meliorista inspirat en el principi rousseauià de la constant perfectibilitat de l'ésser humà.

LA LLENGUA DELS (IL·LUSTRATS) VALENCIANS

Totes aquestes consideracions no serviren, tanmateix, per a atenuar una certa bel·ligerància amb què fou rebut el MuVIM. Hi havia també, xiuxiuejant a sota d'aquestes discrepàncies, una remor de fons que

tenia a veure més amb la particular fesomia social, lingüística i política de la societat valenciana que no amb disputes museogràfiques. N'hi hagué que afirmaren que el moviment de la Il·lustració espanyola, que tingué dos focus principals —asturià i valencià—, no va tindre entitat suficient per a consagrar-li un museu. Però aquest mateix argument, molt discutible d'altra banda, invalidaria la pretensió de dedicar un museu a la ciència contemporània, per exemple, atès que el pes específic dels valencians en el desenvolupament científic dels segles XIX i XX no ha estat especialment destacat, tampoc. I, d'altra banda, cal no oblidar que el MuVIM no naixia com un museu consagrat a la Il·lustració «valenciana», sinó com un museu «valencià» dedicat a la Il·lustració: en aquest cas, l'ordre dels factors sí que alterava el producte. D'amagatotis, però, hi alenava també una certa discrepància lingüística. I és que la llengua majoritàriament usada pels il·lustrats valencians fou el castellà, extemporàniament el llatí, i poc o gens el valencià, tret del cas excepcionalíssim de Carles Ros. Però qualsevol qüestió lingüística té també ramificacions polítiques, i el cas de la societat valenciana no n'era una excepció, bé que tampoc siga únic a Europa, on el trinomi llengua-territori-nació no ha deixat d'operar des de l'aparició dels Estats-nació a la primèria del segle XIX. Que el castellà fora la llengua vehicular dels il·lustrats tenia una explicació històrica: a partir del segle XVI, el valencià va anar deixant de ser progressivament la llengua d'estatus en benefici del castellà. Dit en altres termes, la diglòssia acabà afavorint la llengua de la corona més extensa i poblada d'aquella monarquia composta que era la castellanoaragonesa. No deixa de ser irònic, però, que precisament un dels il·lustrats valencians més destacats, Gregori Mayans, fora reputat pels seus homòlegs i coetanis com a «antiespanyol». L'auditor de València, Diego de Arredondo, informava al d'Oliva que a Madrid «era clamor universal de todos los hombres literatos o charlatanes a quienes yo mismo les oí voces que usted es enemigo de la nación [...] [porque] tira a coger crédito y nombre con los eruditos de fuera y de toda Europa, desacreditando a los propios naturales» (Mestre, 1976: 132-133).

Reproducció de la impremta de Gutenberg en el MuVIM. Font: www.muvim.es/va/

REDEMPCIÓ, EXPIACIÓ I... ABSOLUCIÓ?

L'any que ve el MuVIM complirà vint-i-cinc anys. Tota aquella maror de controvèrsies enmig de la qual va veure la llum pública ha disminuït d'intensitat, certament, encara que no ha desaparegut del tot. I està bé que siga així, perquè mai s'han d'obviar els beneficis del dubte, «la potencialidad crítica del cuestionamiento permanente y las posibilidades de higiene mental» que comporta (Díaz Balerdi, 2008: 14). El fet que el MuVIM porte obert quasi un quart de segle ja podria lícitament interpretar-se com una sanció positiva d'aquell projecte originari i original, que com a museu imaginari —per amprar-li l'expressió a Malraux— apostava per una renovació museogràfica que el museu real no ha estat moltes vegades capaç d'atényer amb tota la coherència desitjada. Siga quina siga la missió que privilegiem en un museu —cultural o cultural—, la pervivència del Mu-

VIM testimonia almenys que ha acomplit i compleix una funció social. El fet que fora visitat per mig milió de persones el 2024 és indicatiu, a més, que forma part ineludible del paisatge cultural i social de la ciutat de València.

Però, més enllà de les raons purament cronològiques, hi ha altres motius que permeten pensar que el MuVIM ha redimit bona part d'aquelles culpes que se li atribuïren en el moment del part. Hi ha, per exemple, la qüestió dels expòsits i dels museàlia, dels objectes que atresora un museu i que, segons l'opinió majoritària, li donen sentit. D'aleshores ençà, s'ha parlat molt —sobretot a nivell internacional— d'una certa «desmaterialización» dels museus, de museus que van «más allá de los objetos» o de museus on els objectes han estat «destronados». L'objecte, diuen ara, «debe ser un recurso, no un fin» (Díaz Balerdi, 2008: 83, 93 y 81). Amb tot i això, continua essent

vigorosa la predeterminació objectual dels museus: la idea, més o menys explícita, que el tipus d'objecte —l'obra d'art, l'objecte etnogràfic, el fòssil o la punta de sílex— determina el tipus de museu que li serveix de llar. És la univocitat de l'objecte museogràfic, que entén que un objecte *només* pot ser explotat museogràficament d'una sola i determinada manera (Borràs, 2019: 34). Algú podria pensar que tindre una col·lecció d'objectes evita problemes identitaris als museus, però en realitat implica tindre uns problemes distints, perquè la immensa majoria d'aquests museus s'esforcen tant com poden a redefinir la seua relació amb els objectes que conserven, cosa que té repercussions en la manera d'exposar-los i de fer-los més entenedors. El director de L'ETNO, un altre dels museus de la Diputació de València —que el 2023 fou merescudament distingit amb el premi al Millor Museu Europeu de l'Any (EMYA)—, atribueix l'èxit precisament al fet que havien tractat de fugir d'una certa «folklorització etnològica» implícita en aquesta mena de museus «que tenen temàtiques molt més específiques». La cosa funcionà, afirma Joan Seguí, «quan decidírem no ser mai més el museu de la nostàlgia» (Aliaga, 2023). D'altra banda, també han evolucionat —i molt— els llenguatges expositius, integrant sense complexos ni pruija academicista les noves tecnologies de comunicació a l'hora de vertebrar discursivament les seues exposicions. Així que aquella exposició «immersiva» *avant la lettre* que és l'exposició permanent del MuVIM —«L'aventura del pensament»— ha deixat de ser, afortunadament, una excepció i també una extravagància.

En definitiva, el MuVIM ja no és aquell museu excèntric dels seus inicis. Excèntric en el sentit més geomètric de la paraula —fora del centre o amb un centre diferent—, però també en el més usual —estrany, rar. En tots aquests anys, el museu ha assolit, més enllà d'enteresa institucional, el suport i l'aval de la ciutadania que el visita. I també ha quedat de-

mostrat que aquelles que semblaven —i de fet ho eren— unes arriscades i temeràries apostes museogràfiques han acabat adquirint carta de naturalesa com a bones pràctiques professionals. Alguns deuran pensar, però, que tot plegat no és suficient per a expiar tants pecats originals, que són i seran indelebels. I hi tindran tot el dret. Al cap i a la fi, el dret de discrepar era un dels que més fervorosament defensaven, també, els il·lustrats.

BIBLIOGRAFIA

- Aliaga, X. (2023) «Va ser molt important decidir no ser mai més el museu de la nostàlgia», entrevista a Joan Seguí, director de L'ETNO, *El Temps*. Disponible en <https://www.eltamps.cat/article/62516/joan-segui-va-ser-molt-important-decidir-no-ser-mai-mes-el-museu-de-la-nostalgia>
- Bolaños, M. (2002) *La memoria del mundo. Cien años de museología 1900-2000*, Gijón, Ediciones Trea.
- Borràs, M. (2019) «Un museo diferente, MAKMA. Revista de artes visuales y cultura contemporánea, núm. 1.
- Clair, R. (1975) «Beaubourg», *L'Arc*, núm. 63
- Déotte, J.-L. (1998) *Catástrofe y olvido. Las ruinas, Europa, el museo*, Santiago de Chile, Editorial Cuarto Propio.
- Días Balerdi, I. (2008) *La memoria fragmentada. El museo y sus paradojas*, Gijón, Ediciones Trea.
- Duncan, Carol (2007) *Rituales de civilización*, Múrcia, Nausicaä.
- Fanjul, S.C. (2022) «Fumata blanca: ya se sabe lo que es un museo del siglo XXI», *El País*, 29 d'agost de 2022. Disponible en <https://elpais.com/cultura/2022-08-29/fumata-blanca-ya-se-sabe-lo-que-es-un-museo-del-siglo-xxi.html>
- Hirschman, A. (2020) *La retórica reaccionaria*, Madrid, Clave Intelectual.
- Martínez Gil, T. (2013) *La cultura museística en tiempos difíciles*, Gijón, Ediciones Trea.
- Mestre, A. (1976) *Despotismo e Ilustración en España*, Barcelona, Ariel.
- Schubert, K. (2008) *El museo. Historia de una idea*, Granada, Turpiana.
- Zola, É. (1986) *La taberna*, Madrid, Cátedra.

05

UNA REFLEXIÓ SOBRE L'EXPANSIÓ I L'ALTERITZACIÓ A LES FESTES DE MOROS I CRISTIANS VALENCIANES

A REFLECTION ON THE EXPANSION OF AND OTHERING
IN VALENCIAN MOORS AND CRISTIANS FESTIVALS

RAÛL SANCHIS FRANCÉS

LAiREM-Nexus (Universitat Rovira i Virgili-Universitat Pompeu Fabra)

ICONODANSA (Universitat Rovira i Virgili)

raul.sanfra@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7867-2198

rebut: 10/10/2025

acceptat: 23/10/2025

publicat: 20/11/2025

<https://doi.org/10.28939/iam.debats-139.13>

debats #139 (p. 200_207)

Resum

[illegible]

Paraules clau: Sociologia; festes de moros i cristians; altredat; alterització; alteritat; inclusió

ABSTRACT

This article analyses the southern model of Valencian Moors and Christians festivals through a sociological perspective, with the aim of explaining their contemporary expansion and assessing their potential as practices of othering. Drawing on a critical reading of historical and ethnographic sources and engaging with both sociological and postcolonial (and decolonial) theory, it demonstrates how, since the late twentieth century, the festival has expanded from some thirty towns to more than one hundred. This growth can be attributed not only to socio-economic factors but also to the festival's adaptation to postmodernity: the rise of *spectacularization*, commodification, and tourist projection, together with the strengthening of associational networks and collective identity. The analysis highlights a *glocal* paradox and traces a symbolic shift from the "enemy Moor" to the "festive Moor," while noting that such evolution does not entirely erase dynamics of othering. The article concludes by framing the festival as a site of tension between inclusion and exclusion, where reflexive sociology can contribute to fostering more critical and inclusive practices.

Keywords: Sociology; Moors and Christians Festivals; Otherness; Othering; Alterity; Inclusion

*Amics meus, què té el desert que està impregnat de perfum?
 Què tenen els caps dels homes de la caravana que trontollen com ebris?
 Han vessat mesc al camí de la brisa o és que algú ha pronunciat el nom de València?
 Amics meus pareu amb mi, que parlar-ne porta frescor d'aigua a les ardents entranyes.
 [...]
 No hi ha llar com la Russafa! Els núvols li donen pluges primaverals.
 L'enyore, però qui me la podrà tornar? On ha quedat el consol d'al-Marwšilt ?¹*

Al-Ruṣāfī

Traduït per Labarta *et al.* (2011, p. 223-224)

Segons Peter L. Berger, la consciència sociològica es desenvolupa amb més intensitat en contextos culturals marcats per l'alternació; és a dir, la convivència de múltiples sistemes de significat —sovint contradictoris— dins d'un mateix entorn social (2020 [1963], p. 73). Aquesta complexitat obliga l'individu a qüestionar allò que prèviament havia donat per descomptat i, en l'intent de comprendre la pròpia biografia, el condueix cap a una mirada crítica i reflexiva. En aquesta línia, resulta especialment rellevant assumir una *imaginació sociològica* que permeta, com sintetitza Charles Wright Mills, «assolir una comprensió lúcida del que succeeix al món i del que s'hi pot esdevenir». Dit d'una altra manera, «la imaginació sociològica ens fa capaços de copsar la història i la biografia, i llurs interrelacions en el si de la societat» (1987 [1959], p. 10).

* Aquest article forma part de dos projectes que han rebut finançament per part de l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca (AGAUR) de la Generalitat de Catalunya (LAI-REM-Nexus 2021 SGR 00970) i del Ministerio de Ciencia e Innovación del Gobierno de España (ICONODANSA, PID2022-140028NB-I00, MUDANZA).

Tot això és factible quan s'interioritza una perspectiva sociològica parcial, crítica, desemmascaradora, relativitzadora i desreïficadora. En altres paraules, una mirada no totalitzadora que té en compte tant les concepcions oficials com les no oficials de la realitat, que atén l'estructura interna de la societat i els rols canviants dels seus components, que en subratlla la pluralitat de perspectives i posa l'accent en la historicitat i la construcció social d'allò que sovint es presenta com a «fix», «normal» o «natural». Així mateix, també és assolible quan la situació social que es vol descriure és examinada a partir de preguntes sociològiques i mitjançant processos d'objectivació. I, finalment, quan es té present que les «eines hermenèutiques [...] són fruit d'una conjuntura històrica i una situació geogràfica determinades».²

Aquesta *actitud sociològica* pot emergir tant en la quotidianitat com en els rituals festius, que, en definitiva, constitueixen la base d'anàlisi d'aquesta breu reflexió.

1. Al-Marwšilt fou un cèlebre oculista àrab.

2. Vegeu, especialment, Estruch (2019, p. 16-22); Cardús (2019, p. 31-32), i Busquet & Medina (2013, p. 37 de ref.).

Per tradició familiar, he participat des de menut en la festa de moros i cristians. A primera vista, la celebració pot semblar senzilla: dos bàndols amb indumentàries contrastants escenifiquen una confrontació *teatralitzada* amb rerefons *historicista*. Ara bé, sota aquesta aparent simplicitat es desplega una arquitectura ritual i simbòlica complexa, així com una realitat social polièdrica, que transcendeix el fet religiós per integrar dimensions mítiques, folklòriques, històriques, polítiques, econòmiques, lingüístiques, culturals i *identitàries*. La festa, en aquest sentit i sense aprofundir en la qüestió, no només actua com a mecanisme cultural, sinó que es configura també com una institució social on conflueixen, per exemple, les relacions de poder, la negociació col·lectiva de la memòria, la construcció de la identitat i del patrimoni, les tensions entre tradició i innovació, el caràcter construït i mutable de les institucions i els processos de diferenciació social, així com la reproducció de llaços comunitaris i les dinàmiques de prestigi i *capital simbòlic*.³

Ens interessa, però, fixar l'atenció en dos aspectes concrets: l'evolució del model festiu *morocristià* i la noció d'*alteritat*.⁴ A partir d'aquestes premisses, ens plantejem dues qüestions: en quin context, a partir del darrer terç del segle XX, la festa de moros i cristians no només persisteix, sinó que també s'expandeix? I fins a quin punt pot considerar-se una festa *alteritzadora*?

En *The condition of Postmodernity*, David Harvey (1998 [1989]) sosté que, des de la dècada de 1970, s'imposa una «metamorfosi» en les pràctiques cultu-

ral, econòmiques i polítiques vinculada a l'emergència de noves formes dominants d'experimentar l'espai i el temps. Aquestes coincidències no impliquen necessàriament una relació causal directa. Tanmateix, Harvey argüeix raons sòlides per a pensar que existeix una connexió entre el postmodernisme cultural, la flexibilització del capitalisme i la comprensió espai-temps com a forma organitzadora del nou capitalisme.

Des d'aquest marc, i en relació amb el tema que ens ocupa, podem inferir que el pas de la modernitat a la postmodernitat —descrita per altres autors com *modernitat líquida* (Bauman, 2010 [2005]), *sobremodernitat* (Augé, 1996) o *hipermodernitat* (Lipovetsky, 2003 [1983])— implica una relectura del valor de la tradició dins del marc de l'espectacle, la mercantilització cultural i la construcció d'identitats flexibles. Ara bé, tot plegat no equival a una ruptura total amb la modernitat, sinó més bé a una conseqüència, raó per la qual sovint es parla de *segona modernitat*.

En aquest context finisecular, i malgrat les arrels centenàries i la diversitat d'*universos festius* que catalitzen directament o indirectament l'anomenat model meridional de la festa valenciana de moros i cristians —característica sobretot de les poblacions dels voltants de la serra de Mariola i del curs alt-mitjà del riu Vinalopó—, podem llegir aquesta variant festiva com una expressió cultural de la *modernitat* en transició cap a la *postmodernitat*.⁵ En aquesta època, precisament, es produeix una expansió notable del model, tant pel que fa a

3. La festa és una *institució* en el sentit sociològic de la paraula. Segons Ariño, per exemple, la festa pot entendre's com «una pràctica col·lectiva consistent en un conjunt d'actes, que es desenvolupen en un espai/temps específic, per mitjà dels quals se celebra alguna cosa. Per celebració s'entén l'expressió pràctica i la simbolització gratificant del valor, sagralitat o transcendència que el subjecte celebrat atorga a l'objecte celebrat. Així concebuda, la festa és una institució social» (Ariño, 1998, p. 9).

4. Tot i que no és el lloc per a desplegar un repertori bibliogràfic sobre la qüestió, pel tema que ens ocupa recomanem dos volums col·lectius de referència: *Moros y cristianos. Representaciones del otro en las fiestas del Mediterráneo occidental* (Albert-Llorca & González Alcantud, 2003) i *La dansa dels altres. Identitat i alteritat en la festa popular* (Sanchis Francés & Massip, 2017).

5. La diversitat d'universos festius amb confrontacions entre moros i cristians —com ara les representacions realitzades en celebracions règies i commemoratives, la festa de Corpus o les funcions de soldadesca— és notable i antiga (Brisset, 1988, p. 9 i seg.; 2001). Les primeres notícies documentades daten de finals del segle XIV (Sanchis Francés, 2021, p. 129). La variant *meridional* de la festa *morocrisiana* al País Valencià, tal com la coneixem avui dia, té poc més de dues centúries (Alcaraz, 2006, 2019, 2020; Frechina, 2007). Segons Ariño i Gómez, «la festa de Moros i Cristians que s'implanta i difon a partir d'aquest moment [*primer terç del segle XIX*], és moderna no només per la seua gènesi històrica, sinó també per la seua estructura i contingut, lligada a la industrialització i modernització urbana, el creixement econòmic que permet estalviar i reservar diners per a determinades despeses sumptuàries, i a la societat liberal que afavoreix la participació associativa» (2012, p. 95).

l'augment de la participació⁶ com a la difusió geogràfica: en la transició del segle XX al XXI, passa de celebrar-se en una trentena de poblacions a més de cent.⁷

Aquest creixement pot interpretar-se com una resposta *postmoderna* a una paradoxa: el distanciament ideològic de la festa respecte del discurs religiós originari, caracteritzat per les dualitats entre Bé i Mal, cristià i moro, sagrat i profà. Paral·lelament, es relativitzen o fins i tot es rebutgen les grans narratives de l'«alta cultura» burgesa de la primera modernitat, vinculades sobretot al concepte de «reconquesta» en clau nacional espanyola, catòlica, antimusulmana i colonial, i cristal·litzades especialment en el repertori de textos dramàtics coneguts com a *ambaixades*.⁸ En canvi, les desfilades espectaculars

esdevenen l'eix central de la festa: expressen eclecticisme, hibridació i simulacre, amb vestuaris, música *ad hoc* i escenificacions que sovint prioritzen l'impacte visual i l'experiència estètica per sobre del rigor històric. Es renuncia al romanticisme simbòlic i s'adopten la ironia i la paròdia. També hi intervé un relativisme cultural derivat de la diversitat *identitària*. La cultura festiva es massifica, es comercialitza, esdevé un producte i s'exporta turísticament.⁹ Alhora, la descentralització del poder i la fragmentació del model festiu enforteixen la *fraternitat* a través de l'associacionisme focalitzat en les comparses o filades, desdibuixen les fronteres entre classes i afavoreixen la incorporació de la dona en igualtat de condicions respecte de l'home.¹⁰ En suma, sorgeix una nova paradoxa: la globalització i l'homogeneïtzació del fenomen conviuen amb una certa tendència a la «glocalització»; és a dir, a la creació global de la localitat: referents propers i concrets per a reforçar la identitat col·lectiva i vehicular-hi els sentiments.¹¹

Si seguim el marc teòric proposat per Pierre Bourdieu (1988 [1979]) en *La distinció*, el model modern de la festa de moros i cristians que ens ocupa pot interpretar-se com una revalorització d'una cultura prèviament considerada *baixa* per l'«alta»

6. L'expansió s'explica, almenys en part, per factors socioeconòmics: la industrialització de la zona, l'augment de població migrant procedent principalment dels territoris al sud, el centre i l'oest d'Espanya i la incorporació creixent de la dona a la festa. Segons dades creuades de l'Institut Nacional d'Estadística i la Unión Nacional de Entidades Festeras de Moros y Cristianos (UNDEF), cap al 2010, «el nucli de la part alta del llit del riu Vinalopó presenta els índexs de participació més elevats: Bocairent (53%), Villena (34%), Banyeres de Mariola (33%) i Onil (28%). En altres zones, en canvi, el volum de socis festers és més baix: Ontinyent (7%), Ibi (6%) o Cocentaina (6%)» (Sanchis Francés, 2014, p. 80).

7. Podem elevar aquesta xifra gairebé a les dues-centes poblacions si comptem aquelles que incorporen tan sols l'acte de l'entrada o desfilada de moros i cristians. La festa arriba també a Múrcia, Castella-la Manxa, Lleida o Barcelona (Alcaraz, 2019, esp. cap. 7.2). Ariño i Gómez (2012, pp. 90-99) identifiquen «quatre formes bàsiques de difusió que actuen amb un cert factor d'imitació: transformació, substitució, innovació i complementarietat» (*Ib.*, p. 95 de ref.).

8. Aquests textos, conservats majoritàriament en manuscrits i edicions d'abast local, foren escrits principalment entre finals del segle XVIII i els primers compassos del XX per metges, advocats o polítics amb afició a les lletres. Tots els textos d'aquests parlaments —sovint identificats com a *seriosos*— estan escrits en castellà. Tanmateix, des que Joan Valls Jordà va traduir les ambaixades d'Alcoi al català, el 1967, algunes poblacions han apostat per la llengua autòctona a l'hora de fer-ne de noves o de refer-ne les existents. Per una altra banda, hom pot considerar un corpus d'ambaixades en català o bilingües, anomenades *humorístiques* i datades des de finals del segle XIX ençà, que presenten temes *morocrisians* mitjançant textos paròdics i satírics evolucionats des de la tradició *col·loquial* i *sainetera* (Sanchis Francés, 2021, p. 133). Aquests textos donen veu, en certa manera, a les classes

subalternes, raó per la qual sovint han sigut menystinguts per alguns estaments institucionals i titllats d'impropis per a la festa.

9. La festa s'expandeix i s'internacionalitza fins al punt que no és estrany llegir, de tant en tant, notícies sobre la participació de grups de festers i músics que realitzen desfilades *morocrisianes* en ciutats com Barcelona, Madrid o Nova York. Tanmateix, la hipercorrecció política, disfressada de justificacions per causes «tècniques i d'infraestructura», fa que el 2006 només desfilaren filades cristianes per la Cinquena Avinguda de Nova York amb motiu de la celebració del *Día de la Hispanidad*: «la presència dels moros hagués pogut ferir alguna sensibilitat» («Els Moros i Cristians d'Alcoi desfilen a Nova York, però sense la comparsa dels moros», 3cat, 8/10/2006, en línia: <https://www.3cat.cat/324/els-moros-i-cristians-dalcoi-desfilen-a-nova-york-pero-sense-la-comparsa-dels-moros/noticia/149717/>).

10. Sobre la creació de filades o comparses, les agrupacions que integren els dos bàndols, vegeu Alcaraz (2006); sobre la incorporació de la dona a la festa, esdevinguda durant la dècada del seixanta en diverses poblacions de la zona, vegeu Heuzé (2003).

11. Apliquem ací al nostre objecte d'interès les consideracions generals de Harvey (1998 [1989]) i Martínez Sanmartí (2019).

cultura dominant. El gust pel folklore, la teatralitat o la indumentària es patrimonialitza i legítima, encara que en el fons mantinga espais per a la distinció i l'exhibició d'un *habitus* cultural diferenciat. En un altre sentit, a mesura que es transita cap a la postmodernitat, la uniformització social pròpia de la modernitat evoluciona a un reconeixement cada vegada major de l'*altre*.¹² Ara bé, aquest reconeixement, si més no cultural, no està exempt de tensions. Com exposa Zygmunt Bauman (2010 [2005]), les identitats modernes no són definides ni estables, sinó líquides: construccions fluctuants, flexibles, fragmentàries i en dubte permanent.¹³ En aquest context, la festa de moros i cristians pot actuar com un espai de reafirmació *identitària* davant la incertesa d'un món *desencantat* —en sentit weberian— que arracona la religió.¹⁴ Mentre l'individu postmodern viu sotmés a la pressió d'autoconstruir-se, la festa ofereix un relat compartit i reconfortant sobre qui som i d'on venim, cosa que n'explica l'adopció per poblacions que no hi tenen cap vincle històric, sovint apel·lant a un passat recreat —i sobredimensionat.

Tot plegat planteja una qüestió clau: és aquesta una festa *alteritzadora*? Frechina descriu una evolució del moro tangible —enemic històric— al moro idealitzat i, finalment, al moro festiu, sense connotació negativa i amb una notable *atracció* dins de l'imaginari local: «tot el món vol fer de moro» (2007, p. 5 de ref.).¹⁵ Tanmateix, aquesta evolució no implica que la festa haja deixat de ser *alteritzadora*. En contextos marcats per la diversitat i la presència de magribins i musulmans en comunitats on se celebra la festa —però on no participen—, la representació del *moro* pot continuar sent problemàtica si no s'interpreta de manera crítica.¹⁶

La distinció entre *altredat* (*otherness*, condició de ser diferent), *alterització* (*othering*, procés de definir i marginar l'altre) i *alteritat* (*alterity*, reconeixement de la diferència com a valor irreductible) ajuda a matisar la qüestió.¹⁷ Des d'aquesta perspectiva, moltes representacions festives poden incloure elements d'alterització —com el *blackface* o l'*exotització*— tot i emparar-se en la tradició. Tanmateix, també hi ha moviments que intenten escoltar l'*altre*. Això obri un debat fonamental: encara que la intenció no siga ofensiva, els efectes simbòlics poden reforçar estereotips o jerarquies culturals.

Els treballs de Fanon (1952), Said (2008 [1978]) i Spivak (2013 [1999]) ofereixen marcs útils per a analitzar com les cultures dominants representen l'*altre*. La crítica postcolonial (i decolonial) mostra que l'alteritat sovint es construeix des de l'hegemonia o la invisibilitat dels subalterns per estabilitzar-ne la pròpia identitat. Així, l'*altre* esdevé exòtic, inferior o subordinat. En aquest sentit, les festes de moros i cristians poden llegir-se com un espai de disputa simbòlica: rituals d'inclusió i reconeixement o perpetuació d'imaginari de dominació. Per això, com defensa Cardús, la sociologia reflexiva ha d'anar més enllà de l'anàlisi i contribuir a transformar les pràctiques socials (2019, p. 22-23).

Una via per a (re)pensar alguns elements de la festa en aquests termes seria promoure participacions més inclusives, lectures crítiques del passat i espais d'intercanvi intercultural. Com assenyalava Powell, no més el diàleg sincer pot construir vincles (*bonding*) i ponts (*bridging*) entre comunitats, superant l'assimilació i apostant per la inclusió basada en la pluralitat (2024). Això implicaria revisar alguns rituals, adaptar certs discursos i donar visibilitat a veus tradicionalment silenciades. Aquest pas pràcticament s'ha completat pel que fa a la incorporació de la dona a la festa

12. Martínez Sanmartí (2019, p. 18-20).

13. Busquet & Medina (2013, p. 35-37).

14. Estradé (2019, p. 43-46).

15. Coneixem, fins i tot, el cas d'un capellà que participa en la festa vestit de moro.

16. Tal com recomana Dolors Bramon, reivindicuem «el bon ús del terme *moro*», desproveït de connotacions despectives i utilitzat amb propietat (2017, p. 13).

17. En català sovint s'identifiquen *altredat* i *alteritat*. Nosaltres els distingim per intentar definir millor la qüestió. En qualsevol cas, l'alteritat —contraposició relacional de les nocions *alter* i *ego*— és un concepte antic que, en la forma moderna, s'atribueix a Levinas, el qual en desenvolupa cinc plans fonamentals: el metafísic, el religiós, el subjectiu, el lingüístic i l'ètic (Fernández Guerrero, 2015).

Primera esquadra de negres de les festes de moros i cristians d'Alcoi (esquadra del capità de la filà Verds, 1917).
Font: <https://moroscristians-dealcoi.blogspot.com/2017/09/escuadras-especiales-antiguas-alcoi.html>

o la inclusió de migrants oriünds de diversos llocs d'Espanya, però sembla que encara no s'ha produït, més enllà de l'anècdota, per exemple, en relació amb les comunitats reconegudes com a musulmanes.¹⁸

En definitiva, el creixement de les festes de moros i cristians pot entendre's com una resposta complexa a la modernitat líquida: una cerca de referents, d'identificació col·lectiva i de recreació simbòlica del passat. Ahora, és un espai de tensió on es disputa el sentit de la diferència i el reconeixement de l'*altre*, sovint invisibilitzat per l'*Altre*.¹⁹ Des de la sociologia,

cal fomentar no només la reflexivitat, sinó també la consciència personal del conflicte. Només així la festa podrà esdevindre un espai realment compartit per tota la comunitat, obert a la diversitat i conscient del seu poder formador i transformador sobre les identitats col·lectives en el líquid món contemporani.

BIBLIOGRAFIA

- Albert-Llorca, M., & González Alcantud, J. A. (eds.) (2003) *Moros y cristianos. Representaciones del Otro en las fiestas del Mediterráneo occidental*. Tolosa / Granada, Presses Universitaires du Mirail / Centro de Investigaciones Etnológicas «Ángel Ganivet».
- Alcaraz, A. (2006) *Moros & Cristians. Una festa*. Picanya, Edicions del Bullent.
- Alcaraz, A. (2019) *La dimensió lúdica i transgressora de les festes de moros i cristians: sociabilitat, diversió i espectacle en l'origen, evolució i expansió d'una festa moderna (1839-2018)*. Alacant, Universitat d'Alacant.
- Alcaraz, A. (2020) «Sociabilidad y espectáculo. Las dos patas de la fiesta moderna de moros y cristianos». *eWali*, 2, 76-88.
- Ariño, A. (1998) «Festa i ritual: dos conceptes bàsics». *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 13, 8-17.

18. No tenim notícies de cap estudi sobre la distribució estadística de participants en la festa segons l'orientació religiosa o l'origen. És conegut, però, el cas del palestí musulmà Khader Ibeid, president de la Junta Central de Moros i Cristians de Xàbia, per les seues discrepàncies amb Félix Herrero, president de la Federación Española de Entidades Religiosas Islámicas, que va dir: «las celebraciones de la conquista deben desaparecer y no tienen cabida en la España democrática» («Khader Ibeid: «Los musulmanes no somos fanáticos. Moros y cristianos es solo una fiesta»», *Levante-EMV*, A. P. F., 20/10/2006, en línia: <https://www.levante-emv.com/comunitat-valenciana/2006/10/20/khader-ibeid-musulmanes-fanaticos-moros-13646151.html>).

19. Com assenyalava Roger Bartra en *El salvaje en el espejo*: «Esta obsesión occidental por el Otro, como experiencia interior y como forma de definición del Yo, ha velado la presencia de otras voces: el *Otro* ha ocultado al otro [...]» (2011 [1992; 1997]).

- Ariño, A., & Gómez i Soler, S. (2012) *La festa mare. Les festes en una era postcristiana*. València, Museu Valencià d'Etnologia-Diputació de València.
- Augé, M. (1996) *Los «no lugares», espacios del anonimato: una antropología de la sobremodernidad*. Barcelona, Gedisa.
- Bartra, R. (2011) *El mito del salvaje*. Mèxic, FCE, Fondo de Cultura Económica [Edició conjunta de: *El salvaje en el espejo* (1992) i *El salvaje artificial* (1997)].
- Bauman, Z. (2010) *Vida líquida*. Madrid, Paidós. [Ed. original: *Liquid Life*, Polity Press, 2005]
- Berger, P. L. (2020) *Invitació a la sociologia. Una perspectiva humanística* (J. Estruch, trad. 18a ed.). Barcelona, Herder. [Ed. original: *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective*, Doubleday, 1963]
- Bourdieu, P. (1988) *La distinció. Criterios y bases sociales del gusto*. Madrid, Taurus. [Ed. original: *La Distinction. Critique sociale du jugement*, Les Éditions de Minuit, 1979]
- Bramon, D. (2017) *Moros i catalans. La història menys coneguda dels sarraïns a Catalunya*. Barcelona, Àngel Editorial.
- Brisset, D. (1988) *Fiestas de moros y cristianos en Granada*. Granada, Diputación de Granada.
- Brisset, D. (2001) «Fiestas hispanas de moros y cristianos. Historia y significados». *Gazeta de Antropología*, 17(03), s.p. [doi/hdl: <http://hdl.handle.net/10481/7433>]
- Busquet, J., & Medina, A. (2013) *Sociologia de la comunicació*. Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya.
- Cardús, S. (2019 [2016]) «La sociologia com a pràctica i com a saber». S. Cardús (ed.), *La mirada del sociòleg. Què és, què fa, què diu la sociologia?* (cap. 6). Barcelona, Edicions 62 / Universitat Oberta de Catalunya [3a edició didàctica revisada per Roger Martínez Sanmartí].
- Estradé, A. (2019 [2016]) «El pensament sociològic» (I). Els fundadors. S. Cardús (ed.), *La mirada del sociòleg. Què és, què fa, què diu la sociologia?* (cap. 4). Barcelona, Edicions 62 / Universitat Oberta de Catalunya [3a edició didàctica revisada per Roger Martínez Sanmartí].
- Estruch, J. (2019 [2016]) «La perspectiva sociològica». S. Cardús (ed.), *La mirada del sociòleg. Què és, què fa, què diu la sociologia?* (cap. 1). Barcelona, Edicions 62 / Universitat Oberta de Catalunya [3a edició didàctica revisada per Roger Martínez Sanmartí].
- Fanon, F. (1952) *Peau noire, masques blancs*. París, Seuil.
- Fernández Guerrero, O. (2015) «Levinas y la alteridad: cinco planos». *BROCAR*, 39, 423-443.
- Frechina, J. V. (2007) «Moros i cristians. Entre la tradició i la postmodernitat». *Caramella: revista de música i cultura popular*, 16, 4-5.
- Harvey, D. (1998) «Modernidad y modernismo» *La condición de la posmodernidad. Investigación sobre los orígenes del cambio cultural*. Buenos Aires, Amorrortu Editores, p. 25-84. [Ed. original: *The condition of postmodernity: An Enquiry Into the Origins of Cultural Change*, Blackwell, 1989]
- Heuzé, L. (2003) «La incorporación de las mujeres en las fiestas: las Negras de Petrer (Alacant)», en M. Albert-Llorca & J. A. González Alcantud (eds.), *Moros y cristianos. Representaciones del Otro en las fiestas del Mediterráneo occidental*. Toulouse / Granada, Presses Universitaires du Mirail / Centro de Investigaciones Etnológicas «Ángel Ganivet», p. 103-114.
- Labarta, A., Barceló, C., & Veglisson, J. (2011) *València àrab en prosa i vers*. València, Universitat de València.
- Lipovetsky, G. (2003) *La era del vacío. Ensayos sobre el individualismo contemporáneo*. Barcelona, Anagrama. [Ed. original: *L'ère du vide. Essais sur l'individualisme contemporain*, Gallimard, 1983].
- Martínez Sanmartí, R. (2019 [2016]) *El pensament sociològic (II). Els contemporanis*. S. Cardús (ed.), *La mirada del sociòleg. Què és, què fa, què diu la sociologia?* (cap. 5). Barcelona, Edicions 62 / Universitat Oberta de Catalunya [3a edició didàctica revisada per Roger Martínez Sanmartí].
- Mills, C. W. (1987) *La imaginació sociològica* (J. Estruch, trad.), Barcelona, Herder. [Ed. original: *The Sociological Imagination*, Oxford University Press, 1959]
- Powell, J. A. (2024) *Aportacions antiracistes des de l'alteritat i la pertinença*. Barcelona, Àrea de Drets Socials, Cultura, Educació i Cicles de Vida de l'Ajuntament de Barcelona. [Recurs audiovisual en línia: <https://www.youtube.com/watch?v=WhyNCoJGsa0>]
- Said, E. W. (2008) «Introducción» (M. L. Fuentes, trad.), *Orientalismo*, Barcelona, Penguin Random House Mondadori, 2 ed., p. 19-54 [Ed. original: *Orientalism*, Random House, 1978].
- Sanchis Francés, R. (2014) «A propòsit de l'exposició "Ballar el moro"». *Canemàs. Revista de pensament associatiu*, 9 (estiu-tardor), p. 72-83.
- Sanchis Francés, R. (2021) *Els altres en l'imaginari coreofestiu valencià*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Sanchis Francés, R., & Massip, F. (eds.). (2017) *La dansa dels altres. Identitat i alteritat en la festa popular*. Catarroja-Barcelona, Afers.
- Spivak, G. C. (2013 [1999]) «¿Puede hablar la subalterna?» *Asparkia. Investigación Feminista*, 13, p. 207-214.

LLIBRES I LECTURES

Francesc Granell Sales, *Jaume I en la València baixmedieval. La memòria del rei a través de la imatge.*
Alexandre Mateu

Carles Senso, *El riesgo de la vanidad. Redes sociales deportivas y su efecto sobre la salud mental.*
Juan Vicente Fuertes Zapata

Marta García Carbonell i María Palau Galdón, *Indignas hijas de su Patria. Crónicas del Patronato de Protección a la Mujer en el País Valencià.*
Josep Cerdà i Ballester

Vicent Ventura i Beltran, *L'ofici que em furtaren. La transició amb ulls de periodista.*
Robert Martínez Canet

Pilar Alfonso, *Pilar Dolz: Elogi del gravat.*
José Martínez Tormo

Pepe Reig Cruaños, *En manos de la desinformación. Posverdad, posperiodismo, posdemocracia.*
Justo Serna

Francesc-Andreu Martínez Gallego i Francesc-Tomàs Martínez Sanchis. *1837-1977. La premsa valencianista.*
Carles Senso

Francesc Granell Sales, *Jaume I en la València baixmedieval. La memòria del rei a través de la imatge*. València: Publicacions Universitat de València, 2024, 222 p.
ISBN: 978-84-1118-292-8

Alexandre Mateu

Universitat de València

alexandre.mateu@uv.es

<https://orcid.org/0000-0001-7128-1645>

El títol del llibre centra l'atenció sobre Jaume I, autèntica *rock star* del medievalisme valencià. No obstant això, la monografia basada en la tesi doctoral de Francesc Granell abraça pràcticament tots els aspectes relacionats amb la commemoració de la conquesta de València que es feien en la ciutat durant l'edat mitjana i moderna. S'hi analitzen les commemoracions cíviques, les representacions i els objectes relacionats amb Jaume I i també amb la conquesta en general —com, per exemple, la icona de la Mare de Déu de la Seu— i els edificis de memòria de l'empresa bèl·lica fundats pel monarca, com Sant Vicent de la Roqueta o Santa Maria del Puig. Finalment, el llibre completa la visió de conjunt amb una repassada sobre el paisatge urbà valencià monumental, domèstic i literari, aquest últim aspecte a través de la crònica de Beuter.

Els primers elements tractats són les festes de Sant Dionís i de Sant Jordi, que commemoraven la conquesta mitjançant processons que es feien el dia de la rendició i el del patró protector dels avanços militars contra els musulmans, respectivament. Els epígrafs dedicats a la qüestió representen una novetat important, en primer lloc, pel fet que analitzen des del punt de vista de la història de l'art un aspecte que va més enllà de la materialitat i de la conservació. Són un ritus, és a dir, el que hui dia anomenem «patrimoni immaterial». El problema és que constitueixen una litúrgies passades, no reproduïbles, fet pel qual el seu estudi passa, obligatòriament, per la documentació d'arxiu. En aquest sentit, sobta el domini de les fonts escrites de l'autor, que empra de manera profusa els *Manuale de Consells* conservats en l'Arxiu Municipal de València, mitjançant els quals és capaç de reconstruir l'itinerari de les processons (p. 42).

En un altre capítol es tracten les armes de Jaume I, exposades actualment en l'Ajuntament de València

(p. 111-116). La panòplia és estudiada com el que és i sempre ha sigut, un element de memòria en record del rei conqueridor. L'autor repassa tota la documentació existent sobre les armes, que comença en el segle xv, fet que li permet explicar els usos donats als objectes de veneració i els llocs on s'han custodiat i mostrat. No obstant això, esquiva —de manera prou hàbil pel fet de ser un tema prou pantanós— una possible anàlisi crítica, artística i estilística que plantege la historicitat de la font, exercici que resta per fer i que permetria establir si les armes podrien haver-se fabricat realment durant el segle XIII i haver estat en mans d'un rei (vegeu De Riquer, M. 1968. *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*. Barcelona: Edicions Ariel, p. 38-42).

Una altra de les parts més reeixides de l'estudi és l'anàlisi renovadora de les imatges del monarca, concretament la que hi havia en la casa confraternal de Sant Jaume, al centre de València, i la del retaule del Centenar de la Ploma. Com en els altres casos ja descrits, Granell escapa de les formalitats descriptives clàssiques i que poden resultar un poc tedioses. S'interroga la imatge no tant des de la historicitat del que es representa, ja que, com bé s'explica, la taula central del retaule no serviria en cap cas per a poder fer-nos una idea realista del que fou la batalla del Puig, sinó des del punt de vista de la intenció política. Així, es posa èmfasi en el fet que tot el poble era el receptor potencial de la imatge, però, concretament, ho eren els membres de la milícia del Centenar de la Ploma, que apareix representada

subtilment amb la figura de sant Jordi. Tot plegat buscava crear ideologia política monàrquica, providencialista i cristiana, centrada en la figura del rei conqueridor.

Finalment, el llibre acaba amb una anàlisi de la representació urbana, usant fonts diverses com xilografies, una de les quals és interpretada amb molt bon seny, ja que retrata les diverses portes de la muralla de la ciutat amb prou de detall, però fa efecte espill per la tècnica del gravat, fet pel qual és necessari interpretar la imatge a l'inrevés (p. 161, 163). Les representacions al final de l'edat mitjana i el començament de la moderna eren importants, però també la materialitat urbana, que cada volta tenia un element més identitari. Així s'expliquen els textos sobre urbanisme com el d'Eiximenis, que van impulsar accions de les institucions, majoritàriament el Consell de València, per a embellir i fer uns carrers que s'ajustaren més a les «crestianes maneres» (p. 157-159).

Quant al marc teòric, Granell fa un treball impecable en el qual ix de la bibliografia més relativa a la història de l'art per endinsar-se en la historiografia medieval valenciana de manera certament reeixida, fet que aporta al treball una contextualització històrica i social envejable. No obstant això, algunes voltes es troba a faltar una major explicació sobre les hipòtesis historiogràfiques que accepta de manera explícita en la seua narració, com ara les concepcions de *croada* (epígraf 1.1) o *Estat*. Aquestes dues paraules són bastant problemàtiques i han sigut discutides. En primer lloc, l'efectisme en els títols de les publicacions del pare Burns i el seu punt de vista —segurament excessiu— eclesiàstic van conferir a la ideologia croada una centralitat sobredimensionada. En aquest sentit, Torró ha argumentat de forma recent que les butlles de croada expedides per a la conquesta de la ciutat de València foren, més prompte, una formalitat (Torró, J. 2019. *Expellere sarracenos*. Expulsions, reassentaments i emigració dels musulmans del regne de València després de la conquesta cristiana (1233-1348). F. Sabaté (Ed.), *Poblacions rebutjades, poblacions desplaçades (Europa Medieval)*. Lleida: Pagès editors, p. 81, n. 29). L'avanç militar sobre el Šarq al-Andalus s'hauria d'ubicar més prompte dins de l'expansió de la cristiandat llatina que no dins del moviment croat (Bartlett, R. 1994. *The making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change, 950-1350*. Londres: Penguin Books). D'altra banda, el suposat Estat feudal és referit en el llibre amb cursiva (p. 88), fet que evidencia que l'autor manté certs dubtes sobre l'ús

d'aquesta paraula a l'hora de referir-se a les organitzacions polítiques senyoriales.

La investigació, per tant, ens acosta des d'un altre punt de vista —aquell més relacionat amb l'art— a un procés de gran abast que ha sigut estudiat, a partir d'altres vessants i manifestacions, per part d'altres medievalsistes que són citats al llarg del llibre i, particularment en la conclusió. Parlem del moment, a partir de meitat del XIV, en el qual la colonització cristiana s'havia completat i el regne començà un procés pel qual s'intentà dotar de personalitat pròpia en allò simbòlic, polític o identitari (Fajardo Paños, J. 2024. *Construcció i evolució de les identitats nacionals premodernes a la Corona d'Aragó baixmedieval (s. XIII-XVI)*. Tesis doctoral inèdita: Universitat de València). Com a conseqüència, les autoritats i la societat buscaren referents i marcs cada vegada més regnícoles i més propis de la capital, amb representacions sobre un passat fundat en una conquesta efectuada per un rei pràcticament santificat, una llengua que va començar a anomenar-se cada volta amb més assiduitat valenciana, unes ciutats que foren modificades per tal que tingueren un aspecte més cristià o uns referents culturals inscrits dins de la cristiandat llatina que tendiren a esborrar l'empremta cultural islàmica.

En conclusió, l'estudi és un exemple del que es demana als acadèmics actuals, un acostament a la realitat científica de manera crítica, seriosa i metòdica però amb el valor afegit d'una activitat professional succinta i multidisciplinària. Els historiadors actuals han de ser capaços d'establir el seu àmbit d'estudi de manera concreta i, a partir d'ací, efectuar un treball holístic amb les fonts, siga quin siga el seu caràcter: documental, artístic, urbà, o museístic. Finalment, la tasca finalitza amb una redacció de la millor qualitat possible, treball del qual, juntament amb els altres enumerats, és una bona mostra aquesta monografia, que no només és breu —222 pàgines—, sinó que es llig amb facilitat gràcies a la capacitat narrativa de l'autor, que no es deté en detalls poc importants i fa avançar l'explicació a un ritme que casa molt amb els modes contemporanis de lectura. La prosa usada, l'extensió i, a més, el seu vocabulari permeten a un text de caràcter acadèmic la possibilitat de ser llegit per àmplies capes de la població que puguin estar interessades a conèixer com inicià una veneració a Jaume I encara existent en la societat valenciana actual.

Carles Senso, *El riesgo de la vanidad. Redes sociales deportivas y su efecto sobre la salud mental*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2025, 120 p.
ISBN: 978-84-1156-082-5

Juan Vicente Fuertes Zapata
Universitat de València
juanvifz@hotmail.com

El 33,6% dels esportistes d'elit pateix ansietat i depressió, segons dades del Pla d'Acció del Comitè Olímpic Internacional. La pressió a la qual es veuen sotmesos és extrema. La dels i les esportistes amateurs és menor, encara que amb la proliferació de les xarxes socials esportives és cada vegada més gran, amb la qual cosa es creen i s'agreugen els problemes de salut mental. Sotmet els esportistes, fins i tot durant els entrenaments, a les expectatives dels resultats. Un altre estudi de la FIFA va denunciar fa uns anys (en una problemàtica que malauradament continua vigent) un augment exponencial de les agressions verbals patides pels i les futbolistes durant els tornejos de seleccions per raons de racisme, xenofòbia o homofòbia. Dos assumptes de diferent índole que, no obstant això, coincideixen en la pressió social que pateixen aquells i aquelles que practiquen esport, tant d'elit com amateur. Una diferència que antigament s'associava a la vida pública o privada però que ara, amb l'expansió de xarxes socials com Strava, Garmin Connect, Meet Up, Runtastic, Timpik, MyBestChallenge, Social Sports, Linked2play o Zepp, ha diluït la distància i tot forma part de l'aparador públic.

Tot això i molt més ho arreplega Carles Senso a través del seu estudi *El riesgo de la vanidad. Redes sociales deportivas y su efecto sobre la salud mental*, publicat per la Institució Alfons el Magnànim. Una investigació de gran originalitat que per primera vegada posa el focus en les raons que afecten la salut mental dels esportistes, una qüestió que comença a ser tractada amb més recalcamet des de fa uns anys, silenciada durant dècades.

«Des de l'origen, Strava va ser concebut com una xarxa social: és més important compartir que competir», va contestar, a l'octubre del 2016, Gareth Nettleton, llavors vicepresident de màrqueting d'Strava, en una entre-

vista per a *Ciclosfera*. Strava es va convertir en la xarxa social hegemònica i va diluir la distància amb altres plataformes com Facebook, Instagram o TikTok. Segons exposa Senso, «una vegada van anar introduint gradualment eines de les xarxes socials genèriques per a captar l'atenció i assegurar-se així la fidelitat, van deixar de ser aquella altra cosa que pretenien inicialment i van passar a convertir-se en plataformes destinades a configurar-se en comunitats virtuals que asseguraren el benefici empresarial a través de l'exercici de compartir les dades personals en cerca de reconeixement social». A més, l'autor d'*El riesgo de la vanidad*, afeg: «La competència constant per la comparació social, la descontextualització de les dades que ofereixen una falsa realitat, el consum addictiu de les xarxes socials ludificades que pot traduir-se en un sobreentrenament o en una excessiva exigència competitiva basada en l'obsessió per les mètriques estadístiques, la pèrdua d'objectius basats en el gaudi personal i la salut o la dependència emocional de la validació pública poden desembocar en problemes d'ansietat, baixa consideració personal, irritabilitat o esgotament. Són conseqüències de la imposició de la identitat digital sobre l'analògica, del fet virtual sobre el fet físic. Un món cibernètic que exigeix perfecció, renovació constant i inacabable, en contrast amb una vida real plena de dubtes, entropessades, imperfeccions, cansament i lesions. En quin lloc queda el descans i la pausa en les xarxes socials esportives? Qui valora allà la reflexió i la perspectiva?».

El que alguns conceptualitzen com a *stravafília* s'associa a vegades a la pressió social, la minva d'autoes-

tima, la gestió inadequada del temps, la falta de concentració, l'avarícia i l'enveja, i se'n destaquen efectes positius com la socialització, el fet de compartir experiències i consells, la motivació pel suport d'altri, la configuració d'una comunitat vinculada per la vida saludable o la competitivitat sana que ajuda a millorar.

Segons comenta l'autor del pròleg, el prestigiós periodista i director del diari esportiu *As* entre el 1996 i el 2019, Alfredo Relaño, «Senso tracta en aquest llibre sobre l'aparició d'un element que amplifica els efectes nocius de l'exposició: les xarxes socials, aquell espai útil per a tantes coses i pernicios per a tantes altres. Un nou aparador en el qual podem construir una tercera imatge nostra, que no ha de coincidir necessàriament amb la que veuen els altres de nosaltres mateixos, ni tan sols amb com ens percebem de veritat, sinó amb com voldríem veure'ns i que ens veren. En el cas de l'esport, un nou escenari per a l'exhibició davant la societat, creant un altre espai per a la inquietud i el desassossec. Aquest és el tema en el qual aprofundeix aquest llibre, on Carles Senso aporta un estudi innovador i amb el qual obri una nova finestra a la investigació. Ningú fins ara havia contrastat com ell que els esportistes modifiquen el seu comportament pràctic per l'efecte de la mirada dels altres a través de les xarxes socials, i això és una cosa que hauria de tractar-se degudament (educar-nos amb coneixement de causa) per a evitar danys majors. Estudis com el d'aquest llibre ens fan més conscients, ens obliguen a reflexionar i ens conviden a avançar-nos un poc en el temps i a deixar d'anar contra corrent, sovint intentant arreglar el que ja està trencat».

«Els clubs de corredors han emergit com un fenomen cultural i aquest canvi ha impulsat un augment dels usuaris de la generació Z [entesa com la dels nascuts entre finals de mil·lenni i 2010], en particular de les dones, la presència de les quals en la plataforma quasi s'ha duplicat en l'últim any», va relatar Zipporah Allen, la directora de negoci de Strava, en una entrevista periodística. L'èxit de Strava s'explica, en bona part, per haver evolucionat fins a convertir-se en una xarxa social, destaca Senso. L'eterna construcció de comunitats. Fictícies però reconfortants. La cerca del reconeixement i la protecció. També en l'esport.

L'autor aporta des de l'opinió científica de psicòlegs o esportistes fins a la d'investigadores com Marta Peirano o distingits filòsofs com Pierre Bourdieu, Gilles Lipovetsky, Byung-Chul Han, Zygmunt Bauman o

Joan-Carles Mèlich. Segons Byung-Chul Han, la societat de rendiment (com ell la defineix, encara que també ha parlat de la societat del cansament) és especialista en la fabricació de depressius i fracassats. A la població se li exigeix un nivell i un volum constant, una aportació innegociable per a continuar actualitzada, útil, rejoyenida. No aportar-ho tant en l'aspecte social com en el físic pot conduir a la marginació, a la caducitat. És per això que s'opta, com argumenta el filòsof asiàtic, per l'autoexplotació, l'autoturment i l'autoextenuació.

Aporta Senso: «La disciplina i l'esforç que exigix la millora esportiva van acompanyats hui, de manera general, de la pressió per la sobreexposició que es produeix a través de la xarxes socials. El nou paradigma comunicacional que suposa la cibercomunicació ha diluït, fins a pràcticament fer desaparèixer, les diferències entre els espais públic i privat, per la qual cosa avui la participació en entrenaments i competicions són avaluats o, com a mínim observats, per múltiples persones que, seguint la tendència de les altres xarxes socials més genèriques, opinen. Opinen sense filtres».

El nivell de professionalització que s'ha adquirit en l'esport amateur fa que la majoria dels registres de rècords existents en Strava siguin insuperables per a qualsevol esportista comú, fet cosa provoca sentiments de frustració que afecten l'autoestima. Afig Senso: «L'esport ha interioritzat una nova variant massiva: l'escrutini social digital. La consciència, el sentit crític o l'alerta es relaxen davant unes xarxes socials esportives que no s'observen com de confrontació, que no es consideren camp de batalla polític. Estan allunyades de les fonts de desinformació i de la creació de la indignació i per tant hi ha una certa tranquil·litat en el consum, un abaixament de guàrdia. Gaudir amb la pràctica, per a molts i moltes, està subjecte ara a l'opinió dels altres. A pesar que l'esportista siga amateur, la concepció de l'èxit o el fracàs anirà subjecta a la comparativa».

Un estudi, el de Senso, sobre psicologia, esport, sociologia, filosofia, comunicació o tecnologia. Un llibre minuciós i documentat, que es consumeix amb facilitat i que, malgrat això, deixa un pòsit de coneixement que, de ben segur, serà expandit en el futur amb investigacions que, a l'onada d'aquesta publicació, aporten més coneixement sobre una problemàtica d'enorme actualitat: la de la gestió que la societat fa de les xarxes socials i la comunitat digital i l'afectació de la salut mental davant la falta d'eines crítiques per al debat.

Marta García Carbonell i María Palau Galdón, *Indignas hijas de su Patria. Crónicas del Patronato de Protección a la Mujer en el País Valencià*. Pròleg d'Esther López Barceló. València: Institució Alfons el Magnànim, 2023, 211 p. ISBN 978-84-1156-008-5

Josep Cerdà i Ballester

El llibre *Indignas hijas de su patria. Crónicas del Patronato de Protección a la Mujer en el País Valencià* és una obra que recull el treball d'investigació periodística que, el 2021, va rebre la Beca Josep Torrent de Periodisme d'Investigació que atorga la Unió de Periodistes Valencians.

Editat el 2023 per la Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació de la Diputació de València, a hores d'ara compta amb tres reimpressions, amb un total de 2.300 exemplars.

El Patronato de Protección a la Mujer fou un organisme creat el 1941 i dissolt el 1985, en plena democràcia. El seu objectiu, almenys en teoria, era el de la «dignificació moral de la dona» amb la intenció de controlar i eliminar la prostitució clandestina de menors d'edat.

Però la realitat fou ben distinta i, al remat, esdevingué una institució de control sobre la població femenina que va tractar d'imposar un arquetip homologat de dona regit per la decència, la cautela i la castedat. Per a fer possible la seua missió el Patronat va comptar, a través de l'Església catòlica, amb la col·laboració activa i vigilant d'una sèrie d'ordes religiosos femenins, mitjançant els quals milers de xiques van ser tancades en convents reconvertits en espais de tortura, repressió i càstig que perseguen el canvi de moral i de costums de llurs víctimes.

Indignas hijas de su patria no és un llibre de ficció. És la història d'una de les institucions més antigues del franquisme que va exercir un ferri control sobre les idees, les actituds, els comportaments i, sobretot, els cossos de milers de dones i xiquetes que es van atrevir a qüestionar les rígides normes de moralitat que els van ser imposades.

A través de poc més de dos-cents pàgines repartides en tretze capítols, les autores rescaten de l'oblit els pocs vestigis que queden d'una de les institucions misògines més longeves del país. Per al seu objectiu, comptaven amb els treballs previs de Consuelo García del

Cid, víctima del Patronat i alhora pionera en el seu estudi; amb les historiadores Mélanie Ibáñez i Vicenta Verdugo, especialistes en gènere i repressió franquista, i amb la tesi doctoral de la professora Carmen Guillén, *El Patronato de Protección a la Mujer: prostitución, moralidad e intervención estatal durante el franquismo* (Universidad de Murcia, 2018).

Però calia bussejar en els arxius i traure a la llum la realitat quotidiana del Patronat circumscrit al territori valencià, per la qual cosa van fer ús dels fons documentals repartits en arxius tan diversos —i dispersos— com l'*Archivo General de la Administración*, amb seu a Alcalá de Henares, els arxius històrics provincials de Castelló i Alacant o el municipal de Gandia. Amb tot, els papers conservats oferien una història parcial, oficial, escrita majoritàriament per homes, per la qual cosa era imprescindible contrastar la informació amb fonts de primera mà, com per exemple les veus de les protagonistes d'aquesta història tan trista. A l'efecte, es va fer inqüestionable entrevistar dones supervivents al rigor de la institució franquista, sempre que es trobaren amb forces per a contar la seua experiència. Tot aquell bloc d'informació es va completar amb fonts hemerogràfiques, legislació i bibliografia específica, fins a comptar amb un treball sòlid que es tanca amb la localització gràfica dels llocs protagonistes d'aquest relat: deu centres regentats per ordes religiosos, tres maternitats i quatre instal·lacions de tipus administratiu, tots a l'aixopluc del Patronat.

Per l'obra recorren veus d'altres temps, malauradament en alguns aspectes encara presents o que reviscolen sovint. En aquella postguerra grisa i polsosa que serveix de teló de fons, una dona que no poguera ser

bona esposa o mare no era útil segons la dictadura i la moral més estricta. Les dones eren «vàlides» en la mesura en què podien ser mares, portar criatures al món i educar-les —per descomptat— d'acord amb els preceptes de l'Església catòlica i del règim.

Una «mala dona» no podia complir aquesta funció, per això es convertia en «indigna», com apunta el títol del llibre. Qualsevol transgressió de l'ideal de dona perfecta, submissa, abnegada, bona esposa, mare i cristiana era perillós. Per això aquest tipus de dones s'havia d'aïllar, castigar les culpables i, per descomptat, redimir-les.

Durant els primers anys d'existència del Patronat, s'observa que es persegueixen les dones republicanes. Però, segons han pogut constatar les autores del llibre, en la mesura que avança el temps desapareix progressivament aquest perfil i, al remat, la institució es converteix en un organisme destinat a controlar tota transgressió del model de dona que es perseguia. De fet, molts dels testimonis procedien de famílies burgeses que denunciaven les seues filles pel simple fet d'eixir-se'n de la «norma».

«Si no te portas bien, te mandamos con las monjas». Aquest era un advertiment freqüent durant el franquisme, adreçat només —per descomptat— a les dones, que verbalitzava en forma d'amenaça una realitat silenciada. Era un avís ras i clar per a totes aquelles que no s'adaptaven al model femení establert pel règim com a canònic i correcte. Si no feien cas, elles —només elles— eren les que podien acabar en els convents de les Oblates, les Adoratrius o qualsevol altre orde religiós convertit en braç executor del Patronato de Protección a la Mujer. A canvi, aquests centres religiosos rebien els beneficis del treball de les recluses, a més d'un suport incondicional del Patronat en forma de subvencions, però que no revertia en les seues condicions de vida, normalment abocada a una quotidianitat pràcticament carcerària.

Si el Patronat va poder existir durant més de quaranta anys fou perquè va haver-hi un consens social o, com a mínim, un silenci. Una espècie de col·laboració col·lectiva que va permetre que totes les dones «perilloses» foren tancades en aquests centres. Les formes d'arribar-hi eren moltíssimes, ja que hi havia tota una xarxa de denúncies a l'ordre del dia. Les internes podien acabar allí pels motius més variats i mitjançant les formes més truculentes: batudes de carrer, denúncies de familiars, professors, monges, sacerdots, etc.

El perfil de les víctimes solia ser sempre el mateix: xiquetes o dones joves, de menys de vint-i-cinc anys, que volien escapar de la norma restrictiva de la moral franquista patrocinada per l'Església catòlica, i secundada la majoria de vegades per la societat i fins i tot per les mateixes famílies de les internes.

I així van anar passant els quaranta-quatre anys d'existència del Patronato de Protección a la Mujer, per la petjada del silenci, que era el que surava en aquells centres en els quals en no poques ocasions fins i tot estava prohibit que les internes pogueren parlar entre si, perquè es veia «perillós» que feren amistat entre elles. Unes dones joves que havien de suportar menjars infames i dutxes fredes en alguns dels reformatoris per a evitar que tingueren «pensaments impurs», o fins i tot mares joves embarassades a les quals els van arrabassar els fills sota el pretext que no els podrien criar en la situació personal que tenien.

Tot això, per descomptat, en un clima que les forçava a resar com a part d'aquest «procés de redempció» al qual eren sotmeses sense quasi saber-ho i que incloïa menyspreus i càstigs.

* * *

Les autores del llibre, María Palau Galdón i Marta García Carbonell, són dos joves graduades en Periodisme per la Universitat de València que van cursar màsters especialitzats en drets humans i estudis de gènere. Han col·laborat en mitjans com *La Vanguardia*, *elDiario.es* o *El Salto*, com també amb organitzacions memorialistes com Acció Ciutadana contra la Impunitat del Franquisme (Plataforma de Suport a la Querella Argentina - País Valencià).

Com les autores van dir, si a dia d'avui existira el Patronato de Protección a la Mujer, potser elles mateixes hi estarien recluses. Els quedarà, però, la satisfacció d'haver aportat llum al coneixement dels fets i de les injustícies, amb l'objectiu reparador envers les víctimes i el convenciment que organismes com aquell no tornen a existir.

Vicent Ventura i Beltran, *L'ofici que em furtaren. La transició amb ulls de periodista*, València: Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, 2024, 138 p. ISBN: 978-84-1156-076-4

Robert Martínez Canet

Resulta difícil saber (i de segur que resulta decebedor esbrinar-ho) quin nivell de coneixement té la ciutadania valenciana del carrer de mitjan cinquantena cap avall del que ha sigut el tardofranquisme i la transició al territori valencià. Més difícil encara seria conèixer el grau de familiaritat amb els noms d'alguns dels seus protagonistes més o menys destacats: José Antonio Perelló, Antonio Palomares, Enrique Monsonís, Joaquim Muñoz Peirats o Vicent Ventura i Beltran. Per si en aquesta nova etapa de la revista *Debats* algun d'ells s'acosta a aquestes paraules cal dir que Vicent Ventura i Beltran (Castelló de la Plana, 1924-València, 1998) fou un polític i periodista valencià. La vida política de Ventura s'inicia dins de Falange Española Tradicionalista y de las JONS (FET-JONS), organització que abandonà, influït per les posicions dissidents (després socialdemòcrates) de Dionisio Ridruejo. El 1962 fou un dels fundadors del Partit Socialista Valencià (PSV). El mateix any participà en el IV Congrés del Moviment Europeu, celebrat a Munic, i arran d'aquesta participació s'exilià i s'establí a París durant un any. El 1964 torna a València i és confinat temporalment a Dénia. Davant la impossibilitat d'exercir el periodisme, funda l'agència de publicitat Publipress. A partir del 1966 comença a fer col·laboracions amb la premsa valenciana (*Levante*, on ja havia escrit a finals dels anys quaranta) i forana: *La Vanguardia*, *Madrid*, *Informaciones*, *Avui* i *Serra d'Or*. Va destacar en el periodisme econòmic, amb col·laboracions amb la revista especialitzada *València Fruits*, i va participar en la constitució del Partit Socialista del País Valencià (PSPV), on va militar entre el 1974 i el 1978, i el 1983 es va vincular a la Unitat del Poble Valencià (UPV). El 1995 va rebre la Medalla de la Universitat de València i dos anys després, la Creu de Sant Jordi. De la seua producció escrita destaca *Política per a un país* (1977).

Malgrat tot, els primers mesos de l'any 2025 han vist arribar a les taules de novetats de les llibreries uns quants títols que amplien la bibliografia, no molt abundant fins ara, que teníem disponible sobre la figura de Vicent Ventura i Beltran. Després de dues dècades llargues de l'aparició dels últims volums dedicats a l'estudi de la trajectòria de Ventura, que són, és clar, el llibre d'Adolf Beltran *Converses amb un ciutadà: Vicent Ventura* (Tàndem, 1993) i el volum col·lectiu *Vicent Ventura. Un home de combat* (PUV, 1998) coordinat per Rafael Fresquet i Francesc Pérez Moragón, que constituïen, fins ara, la base de tot coneixement llibresc sobre el tema; i aprofitant l'avinentsa del centenari del natalici de Ventura, som testimonis d'una xicoteta allau de publicacions venturianes. Així, Afers ha publicat un recull d'entrevistes amb Ventura a cura d'Adolf Beltran (*Paraules d'un demòcrata. Entrevistes 1960-1993*); la Universitat Jaume I ha reeditat una sèrie d'articles apareguts el 1978 a les Publicacions de l'Abadia de Montserrat (*El País Valencià*), a cura de Francesc Pérez Moragón; l'Acadèmia Valenciana de la Llengua ha tret *Vicent Ventura. Una vida per la llibertat*, del mateix Francesc Pérez Moragón, i la Universitat d'Alacant ha imprés una antologia d'articles (*Periodisme a contracorrent*) a cura de Nel·lo Pellisser. Si volem ser més exhaustius, ens caldria citar un parell d'aportacions que han aparegut més amagades, però que també contribueixen a ampliar el coneixement de la vida i l'obra de Ventura: ens referim a la publicació per part de Rafael Arnal, dins de la seua obra autobiogràfica *L'Alenar*

(L'Eixam Edicions, 2024, p. 517-518), d'uns fragments d'un text inèdit de Vicent Ventura datat el 17 de setembre del 1976, on explica els motius del seu abandonament del PSPV i les raons del seu enfrontament amb els «alegres professors», per dir-ho en paraules de Fuster, que havien passat a controlar l'organització. La segona d'aquestes aportacions la trobem en el volum XXI de la *Correspondència* de Joan Fuster (Tres i Quatre, 2024, p. 142 i 453), on s'engles cartes de Fuster datades el 1962 (dirigides a Miquel Tarradell, on parla de la tornada de Ventura de l'exili arran del contuberni de Munic) i el 1975 (dirigida a Alfons Cucó en el context de la redacció de l'Estatut d'Elx) ens mostren una distància crítica entre els dos prohoms.

En absència (esperem que no per massa temps) d'una biografia acadèmica de Vicent Ventura, i atés que, segons les seues paraules en el llibre que ara ens ocupa («Vaig a afegir, a més a més, a aquests advertiments, que la meua memòria no és bona i que mai he tingut el sentit històric necessari per a prendre notes, conservar papers o cartes, etc., amb els quals ajudar-me en situacions com aquesta», p. 27), no pareix que entre els papers inèdits quede material essencial que il·lumine de forma més detallada la trajectòria de Ventura, els lectors i les lectores hauran d'anar fent-se una idea del calidoscopi que era la personalitat de Vicent Ventura espigolant per tots aquests títols.

L'aportació de la Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació al centenari de Ventura ha sigut la publicació com a número 41 de la seua col·lecció «Debats» de *L'ofici que em furtaren. La transició amb ulls de periodista*, en edició amb pròleg i estudi introductori de Francesc Bayarri i anotacions de la mateixa IAM-CVEL.

El text (uns folis mecanoscrits possiblement sorgits de les tecles d'algué que no era Ventura) va ser trobat per Francesc Pérez Moragón entre els papers de Ventura depositats a la Biblioteca Valenciana. Datat a l'inici dels anys vuitanta (podria haver estat redactat en els mesos inicials del 1982), i no publicat llavors per motius desconeguts, però que queden contextualitzats en el pròleg i que tenen a veure amb un encàrrec frustrat fet per les recents autoritats sorgides de les files de la socialdemocràcia realment existent, *L'ofici que em furtaren. La transició amb ulls de periodista* és, per a dir-ho amb paraules del mateix Vicent Ventura, una crònica, un treball periodístic escrit des d'una perspectiva

eminentment crítica amb el relat de la transició (la «transacció», en llenguatge venturià: aquell pacte de debilitats del qual parlava Manuel Vázquez Montalbán) més arrelat en la societat valenciana. Vicent Ventura ens proporciona en aquest llibre breu una visió sincera, coherent i documentada de les dinàmiques econòmiques, demogràfiques, polítiques i culturals, en el sentit més antropològic de l'expressió, que van determinar la societat valenciana entre el desenvolupisme franquista de finals de la dècada dels cinquanta i el començament de la dècada dels vuitanta del segle XX. Els lectors hi trobaran des de referències a la vida cultural de la València dels seixanta fins a reflexions sobre l'església i el Vaticà II, passant per notes sobre les paradoxes de l'antifranquisme més «realista». De fet, les pàgines que dedica al contuberni de Munic ens mostren un Ventura socialdemòcrata europeista que ens recorda que va haver-hi altres socialdemocràcies possibles. No debades, en paral·lel a l'allau de publicacions venturianes, a Catalunya podem trobar una reivindicació llibresca creixent d'una figura que te paral·lelismes amb Ventura: Josep Pallach (1920-1977).

L'ofici que em furtaren participa tant de l'anàlisi del gran periodista econòmic i analista social que era Vicent Ventura com del testimoni directe del participant en els fets que narra i estudia. Aquesta doble dimensió analítica i biogràfica dona a este volum un ventall de lectures que el converteix en una eina de coneixement del període tractat, necessària des de diverses perspectives de la història i la ciència social, i un llibre de gran interès per al lector o lectora amb preocupacions pel passat i el present de la nostra societat.

En resum, *L'ofici que em furtaren* és una manera immillorable de conèixer la veu i el pensament d'un home que, a més d'un testimoni històric i una lúcida anàlisi periodística sobretot, com diu Pérez Moragón en el llibre publicat per l'AVL, ha fet una «aportació moral» al que ha sigut el nostre passat recent.

Pilar Alfonso, *Pilar Dolz: Elogi del gravat*. València: Institució Alfons el Magnànim – Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, 2024, 220 p. ISBN: 978-84-1156-078-8

José Martínez Tormo

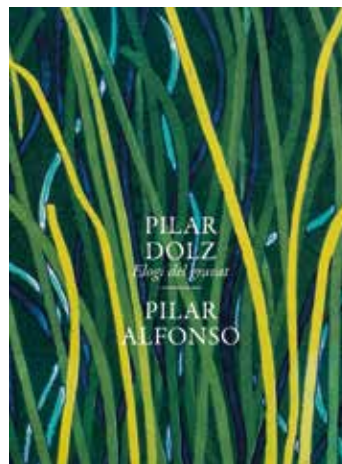
Acostar-nos al panorama artístic contemporani de Castelló passa inevitablement per reconèixer el nom i la figura de Pilar Dolz Mestre. Treballadora incansable des de la seua doble vessant d'artista i galerista, ha sigut una figura notable per al desenvolupament artístic valencià i era indispensable que la Institució Alfons el Magnànim de la Diputació de València reconeguera la seua trajectòria fent-la protagonista d'un dels llibres de la seua col·lecció «Vides d'Art»,

Pilar Dolz: elogi del gravat és una biografia artística i personal a través de l'estudi i les converses que l'escriptora Pilar Alfonso Escuder ha mantingut amb l'artista morellana des d'un exquisit tracte i respecte personal i professional.

Pilar Alfonso s'acosta a la biografia de Pilar Dolz des de la paraula, des de la conversa amb l'excel·lent gravadora morellana, però també des de la lectura d'una àmplia bibliografia que combina obres de divulgació amb obres provinents de l'àmbit artístic més acadèmic. Tot això, adobat amb la lectura d'una sèrie d'entrevistes fetes a l'artista-galerista en premsa generalista i algunes converses amb altres persones que creuaren camins amb la biografiada.

La figura de Pilar Dolz n'és una de ben interessant. Des de la seua Morella natal, en una època de postguerra en què la tradició familiar era la del comerç de cavalleries, prompte va renunciar a la vida domèstica que el context històric li marcava i als interessos familiars perquè es quedara a la seua localitat natal. Ella va voler eixir de Morella, tal com havien fet els homes de la seua família, per continuar els estudis; malgrat les reticències paternes, va marxar a Barcelona i va iniciar així una etapa de formació que va acabar convertint-la en l'artista que avui reconeixem.

Pilar Dolz afirma que no va eixir de Morella per a ser artista; ella, que de ben menuda va interessar-se pels dibuixos de sa tia Rosita i començà a copiar dibuixos de contes i

targetes de Nadal, va començar a estudiar el 1964 en el Conservatori Municipal d'Arts Sumptuàries Massana, a Barcelona, per accedir després a l'Escola Superior de Belles Arts. Així podem començar a comprendre, a través d'una acurada combinació de biografia personal i professional, l'artista gravadora d'insectes, reixes i pedres.

Si anar-se'n de la casa familiar no era «per a ser artista», com recorda la mateixa Dolz, i sí per a estudiar, com havien fet els seus tios i germans per a fugir d'una Morella que l'ofegava, un altre «gir inesperat», en paraules de Pilar Alfonso, es va produir quan es va apuntar a un curs de gravat al Conservatori d'Arts del Llibre. Allí descobriria el gravat i la seua creació artesanal, i el convertiria en la seua passió i objecte de treball.

Les fotografies que acompanyen les pàgines del llibre ens mostren escenes familiars, però també professionals (de l'artista al taller treballant, a l'aula o en les exposicions...) i ens descobreixen la persona més enllà de l'obra: ens descobreixen l'ànima darrere de l'obra.

Una imatge actual del Palau Ducal d'Urbino dona entrada al capítol cinqué, titulat «Les set sèries de la dècada italiana», en què comencem a trobar reproduccions de l'obra de Pilar Dolz coincidint amb la seua estada, entre 1971 i 1979, a Itàlia. És allà on va descobrir Urbino i els seus cursos internacionals de gravat, en què va aprofundir en la calcografia, la xilografia i la litografia, que la va fer estar-se allà durant dos cursos d'hivern complets, en una dècada en què va anar desenvolupant les sèries «Formes», «Cordes», «Dones» i «Reixes» entre Barcelona, Urbino i Castelló de la Plana. En paraules de Pilar Alfonso, «a Itàlia aprenia la tècnica, però era a casa on Pilar Dolz trobava els temes dels seus gravats».

I si als anys setanta va ser la ciutat italiana la que va marcar la seua formació artística, als anys vuitanta es trobaria estudiant a L'Atelier 17, el taller de gravat que Stanely William Hayter va fundar a París el 1927 i on Pilar va poder treballar, en companyia dels seus ajudants Hector Saunier i Juan Valladares, el mètode Hayter, que permetia treballar diferents colors amb una única planxa i una única estampació. Una tècnica que li va permetre fer un pas més en la seua producció artística i treballar el color d'una manera molt significativa, com es pot comprovar en els exemples de la sèrie «Herbes» reproduïts en el capítol del llibre que parla d'aquest episodi fonamental en la seua carrera artística.

Però Pilar Dolz no és només l'artista, la gravadora; Pilar Dolz també és la galerista. I Pilar Alfonso dedica un espai important a reconèixer el paper de la galeria Cànem de Castelló. És evident que sorgeix al llarg del text en diversos moments, ja que forma part de la biografia personal de Dolz, però en el capítol 9 podem dir que la galeria n'és la protagonista: és allí on podem reconèixer la importància de la galeria, oberta el 1974, per al desenvolupament artístic i cultural de la ciutat de la Plana, i com la personalitat de Pilar és clau per a insuflar-li la seua ànima característica.

La galeria Cànem no es podria entendre com un simple espai de compra-venda d'art, ni tan sols com un espai cultural més; efectivament, tal com declara Dolz, la galeria, lluny de voler exercir com una font econòmica, havia de ser un espai «per a poder respirar culturalment», una «oportunitat d'escapar del control polític de l'època». I això, la galeria la façana de la qual algú va decorar amb la pintada de «Rojos separatistas» ho va aconseguir mitjançant exposicions dels noms més prestigiosos del moment. La galeria volia presentar joves artistes pròxims a Castelló, artistes amb vinculació a les avantguardes històriques, i artistes que havien fet carrera i treballaven fora; així, els veïns i les veïnes pogueren gaudir aquells primers anys d'exposicions de Boix, Heras, Armengol, Arranz Bravo, Bartolozzi, Mus, Dols, Vilà, Jarque, Safont o Argimon, entre molts altres.

Al llarg del text és fàcil anar descobrint les raons per les quals Pilar Dolz no només es va convertir en una gran artista, sinó com va aconseguir que el seu projecte galerístic fora referent a la ciutat de Castelló. I és que la gent que va anar descobrint al llarg de la seua formació a Barcelona, i també fora d'aquesta, li va permetre començar a teixir una xarxa de complicitats que van per-

durar durant molts anys. La més important, la de Rafael Menezo, Falo, amb qui formaria una família, però també la de persones vinculades a l'esquerra antifranquista que llavors compartien un projecte polític. Una ullada a alguns noms que es van vincular amb ella a través de relacions personals o motivades per la seua producció artística donen fe d'aquella xarxa de complicitats en un moment en què les interaccions prenen una significació especial pel seu caràcter de desenvolupament cultural i intel·lectual.

Pilar Alfonso demostra el control d'una escriptura senzilla, fàcil de llegir, i un coneixement ampli no només de la vida i la trajectòria de Pilar Dolz, sinó també de l'àmbit cultural, artístic i social del moment històric narrat. Combina la narració amb l'entrevista (tot i mantindre la manera de parlar de l'entrevistada en les transcripcions), en un continu narratiu ple de descripcions i referències.

Entre les pàgines del llibre podem trobar vora una cinquantena d'imatges de les obres de Pilar Dolz que ens permeten fer un recorregut per les seues diferents etapes i per la seua evolució artística. Des dels aigües forts a una tinta dels anys setanta fins als dels anys noranta a diferents tintes i colors, ens trobem amb serigrafies, litografies i gravats que recorren diferents formes, idees i elements i que ens descobrixen una artista en una evolució i un perfeccionament tècnic continu. Sense ànim d'exhaustivitat, les acurades reproduccions de la seua obra ens fan valorar més encara la seua posició privilegiada en la producció valenciana del gravat.

Pilar Dolz: elogi del gravat no és una biografia a l'ús, tampoc un simple assaig artístic. El llibre és un reconeixement des del respecte i l'estima personal de l'autora cap a Pilar Dolz. I és que el llibre traspuja un reconeixement inicial (també final) cap a l'artista, però també una estima cap a la persona, fruit d'hores de conversa i descobriment personal que contagia la persona que s'acosta a llegir-ne les pàgines. Aquest llibre era necessari per a donar a conèixer l'obra i la trajectòria de l'artista morellana i consolida la col·lecció «Vides d'Art», dirigida per Martí Domínguez, com un espai de referència on trobar-se amb la vida dels i les artistes valencianes; un espai en el qual obra i vida, que es condicionen mútuament, tornen a trobar-se com a aquell ésser únic que mai hauria d'haver-se dividit, que és l'artista creador.

Pepe Reig Cruaños, *En manos de la desinformación. Posverdad, posperiodismo, posdemocracia*. Pròleg de Jesús Maraña. Epíleg d'Enrique Herreras. Madrid, Catarata, 2025, 160 p.

Justo Serna
Universitat de València
jserna@uv.es

Per què hauríem de llegir aquest assaig, *En manos de la desinformación* (2025), de Pepe Reig Cruaños? Voldria aportar raons per a convidar a una lectura. Hauríem de llegir aquest assaig perquè aborda una qüestió urgent i real, no una especulació fantasiosa o un problema futur.

A què em referisc?

Fins fa poc temps, els moderns, els individus de la Modernitat, teníem uns preceptes bàsics i compartits sobre el saber, sobre l'autoritat científica, sobre el progrés del coneixement.

Les informacions, les dades brutes de l'experiència finalment elaborades i contrastades, eren la base més ferma, més fonamentada i més segura per a anomenar el món, per a designar-lo. D'aquest món se'n podien dir coses, frases, l'enunciat de les quals s'havia de correspondre amb els fets materials i immaterials, amb les coses que passaven, que s'imaginaven, que es pensaven.

Els límits del meu món són els límits del meu llenguatge, podem repetir parafrasejant Ludwig Wittgenstein. I la informació és una dada susceptible de convertir-se en un enunciat. Les grans cosmovisions filosòfiques, ideològiques, religioses... són sistemes preferentment lingüístics.

Per factors molt diversos, aquests sistemes, moderns i fins i tot premoderns, van entrar en crisi durant el segle XX.

I això per què?

Entre altres motius, com que estan associats a l'emancipació, a la millora de l'ésser humà i de les societats, aquests sistemes van topar amb un desmentiment rotund: el progrés no va impedir els totalitarismes, les guerres mundials devastadores, els genocidis, etc. El resultat va ser una fallida d'aquests metarelats que prometien l'emancipació, la millora.

Els horrors del segle XX no són fruit de la ignorància, de la falta d'informació, de l'arrelament de l'atavisme o la

màgia, de les creences ancestrals. Just al contrari, és la raó tècnica instrumental guiada per diferents religions polítiques, la que ens va dur al desastre i, en conseqüència, ens va sumir en l'estupor i en la decepció. La Il·lustració, una de les conseqüències de la qual serà, a llarg termini, la democràcia representativa, no ens va salvar de les tiranies, de les guerres, de la crueltat, de la violència.

Per descomptat, hi ha molts més factors, però tot això anterior va passar i es va constatar, i ens va deixar bastant desemparats, descreguts o cíncics en un món de capitalisme explotador i fins i tot depredador. Una part d'aquests horrors els va provocar el coneixement científicotècnic aplicat a la indústria de la mort i del control.

Però també és cert que una altra part d'aquests espants, aquestes dictadures i aquests sotmetiments els van provocar la ignorància, el pensament màgic, la mentida i la manipulació de masses: pròpiament, la desinformació i la mala informació.

El món del segle XXI no és un calc del Nou-cents, però algunes de les seues pitjors conseqüències les veiem ara reproduïdes i inclús multiplicades. D'una banda, tenim un avanç avassallador de la tècnica, especialment de la tècnica comunicativa i de la informació. D'una altra, ens enfrontem a un món hiperconnectat a través d'unes xarxes per les quals circulen, a gran velocitat, tota classe d'informacions i coneixements, però també mentides i desinformacions.

I encara pitjor: els recursos de què ens servíem fins al Nou-cents per a distingir la veritat de la falsedat, les coses reals de les inventades, han quedat obsolets en part, de tant que han avançat la digitalització i les il·lusions.

Amb tot això, en aquest món hiperconnectat ens

resulta molt difícil discernir què és autèntic i què és fruit de la manipulació. Quasi tot resulta creïble, versemblant, a pesar que quasi tot pot ser un repertori de mentides o de «fets alternatius». Com ens hem d'enfrontar a aquests missatges, una part dels quals poden ser producte de la desinformació?

L'error, la falta de dades, la mentida, la propaganda capciosa, l'engany deliberat no es redueixen, per descomptat, a la situació actual. Mentir forma part de les habilitats i debilitats de l'espècie humana.

Però avui dia és quan la desinformació resulta una arma més valuosa i més perillosa que en altres èpoques polítiques. Hom ha pensat sempre que qui disposa d'informació és qui alhora disposa del poder.

En el nostre temps, la desinformació planificada i segmentada és potser el recurs més eficaç per al sotmetiment i el control del públic i l'audiència. O, més greu encara, per al sotmetiment i el control dels ciutadans, a qui la Modernitat va voler il·lustrats.

En el seu *Tractat de semiòtica general* (1975), Umberto Eco afirmava que l'objecte de la semiòtica, la ciència dels signes, és tot allò que serveix per a mentir. Doncs bé, mai com ara el món ha estat tan dotat per a falsejar, manipular i confondre el públic, l'audiència i els individus. Amb art i tècnica. Amb ardis.

Podem imaginar que anem de cap a la distopia, a un món en el qual quasi no podríem distingir què és real i què és el seu doble, la veritat de la falsedat. Això últim..., tan ben modelat que fins i tot el ciutadà conscient, despert, atent i informat a penes sap o pot discernir per a oposar-hi resistència i refutar els missatges de la desinformació.

Justament d'això, d'aquest greu problema cognitiu i cívica, tracta l'assaig lluminós i esclaridor de Pepe Reig Cruaïes: tracta de l'evidència, cada vegada més gran i aclaparadora, de la desinformació com a combustible del populisme, de la demagògia, de les polítiques antidemocràtiques, il·liberals i, al remat, autocràtiques.

La desinformació no és una entropessada del co-neixement. O almenys ja no és només això. Avui és un artífici o un estratagema per a trastornar el recte enteniment i les bones maneres de fer dels ciutadans en les democràcies.

La polarització, la deshumanització de l'adversari, la controvèrsia emocional que no racional, la crispació extremista dels ultres, etc., ocupen cada vegada més l'espai de la deliberació, del diàleg racional de contraris

i, sobretot, de les xarxes. Amb aquest fluid tòxic, la desinformació conforma, altera i modela les nostres percepcions del món, les nostres eleccions polítiques i les nostres decisions més quotidianes.

D'això ens adverteix una vegada i una altra Pepe Reig Cruaïes, i el seu assaig, tan ric d'erudicions útils, podem llegir-lo com un manual de supervivència en situacions extremes, que solen ser la majoria per les quals hem d'optar, triar a partir de dades que considerem certes.

Imaginem un centaure format per un historiador i un comunicòleg, un investigador i un periodista. Doncs bé, així obra Pepe Reig en un assaig que il·lustra i revela.

L'autor no cau en actituds melancòliques sobre el passat, sobre els vells bons temps, quan la comunicació cara a cara impedia o dificultava (suposadament) la difusió de la falsedat. Ben al contrari, Reig Cruaïes examina, analitza i exposa amb la saviesa de l'acadèmic i amb la soltesa del reporter.

L'autor no es limita a tractar el tema de manera teòrica. Al contrari, defineix el problema, servint-se de nombrosos exemples i casos pràctics. Posa llum sobre els mecanismes actuals de la mentida, sobre com es difon i com es multipliquen els seus efectes en les xarxes socials, en els *mass media* tradicionals i en les mateixes interaccions cara a cara.

Per què hauríem de llegir l'assaig?

La resposta es troba en els paràgrafs anteriors. Si encara no he convençut els lectors, heus ací les mateixes raons i unes altres de més directes.

Imaginem que no heu llegit tot el que precedeix aquestes línies. En aquest cas, jo tractaria de convèncer-vos dient-vos que *En manos de la desinformación* és un assaig sofisticat i útil, però no pedant.

És una obra actual, actualíssima, perquè l'autor hi aborda un dels grans problemes del segle XXI, que tant ens aclapara i angosta: la desinformació massiva, que ja no és una amenaça futura, sinó una realitat quotidiana quan traiem el cap als mitjans i les xarxes.

Reig ens fa cavil·lar, ens ensenya a pensar en aquest problema, però no ens proporciona respostes inapel·lables, només temptatives ben elaborades. Per això, el principal ensenyament en el qual ens insisteix Reig és el propi de la deontologia de tot investigador: ens força a qüestionar el que llegim, el que creiem saber i el que compartim amb certesa o amb temeritat. Així ho subratllen Jesús Maraña i Enrique Herreras en el pròleg i l'epíleg que signen, respectivament.

Dit d'una altra manera, que no millor: el volum ens pot servir com un desembossador ben útil. El pensament hi flueix i el que s'havia encallat queda deslliurat sàviament.

És un advertiment, un avís per a navegants, per a internautes i lectors. Pepe Reig Cruaïes fa un esforç encomiable i productiu: ens mostra amb exemples pràctics com de senzill i de tòxic és manipular una societat, precisament inundada, saturada d'informacions, molt sovint sense context.

La desinformació pot ser la mentida pronunciada amb tota la descaradura. Però també pot ser la dada real, aparentment real, exposada al públic sense el seu context de producció, de circulació. Sense la seua circumstància.

Pepe Reig no es queda en el diagnòstic del savi. Ben al contrari, obra com un tècnic pràctic: ens ofereix claus i recursos (que jo no revelaré) per a detectar falsedats, per a oposar resistència a la manipulació i per a pensar millor, amb prudència (amb la *phronesis*, que deien els clàssics) i amb criteri.

Quines són les claus d'aquest llibre?

En l'assaig *En manos de la desinformación*, Pepe Reig s'esplaia amb eficàcia en tan sols cent seixanta pàgines. Les estructures informatives i els ecosistemes digitals —ens diu— s'han usat i aprofitat per a erosionar la veritat, per a buidar-ne el concepte i, de pas, per a amenaçar el funcionament de la democràcia.

Com?

Hi ha un vincle entre desigualtat i desinformació. La desigualtat econòmica creixent que el món pateix des dels anys vuitanta del segle XX no només ha debilitat les institucions polítiques. Hi ha alguna cosa més: ha augmentat la desconfiança pública i la bretxa social. En aquestes circumstàncies, els discursos manipuladors, que fan servir fal·làcies i mitges veritats, han trobat un terreny òptim per a arrelar i escampar-se.

Quan això passa, no estem lluny del col·lapse del debat públic i el deteriorament del periodisme, que són l'aval de la bona informació i contrastada, o haurien de continuar sent-ho. En la circumstància actual, l'espai informatiu tradicional se'n ressent.

Els mitjans experimenten retallades, precarització de l'ofici i una dependència creixent de mètriques alienes a la qualitat (clicks, *likes*). El resultat és una degradació de la qualitat informativa.

Per això, Reig Cruaïes denuncia el que vivim: el trànsit cap al postperiodisme, un àmbit en el qual les

notícies i la seua comunicació es valoren més per la viralitat que no pel rigor.

Imaginem o, millor, sospesem el que ja ocorre: en la nostra atmosfera informativa es multipliquen les *fake news*, les conspiranoies, les narratives falses. D'aquest magma, alguns n'extrauen benefici a costa del sotmetiment dels ciutadans il·lustrats, convertits exclusivament en consumidors als quals atordir. Amb això es distorsiona la realitat i s'alimenten les emocions menys racionals.

Per descomptat, molts dels destinataris s'adonen de la multiplicitat i de la multiplicació de les falsedats. Si no es tenen eines, es genera desconfiança i conspiranoia: al remat, eixirem convençuts que tot és mentida, tot està manipulat. Eixirem convençuts que tot és il·lusori, que no poden establir-se jerarquies cognitives i que el millor és allò que confirma el que ja sabem o creiem saber.

Les plataformes digitals (X, Facebook, TikTok, etc.) modifiquen l'espai públic on pot desenvolupar-se el ciutadà il·lustrat: la viralitat, la personalització i els algorismes reforcen les bombolles informatives en les quals ens hem aïllat. Només acabem acceptant allò que ens confirma. Diu Pepe Reig Cruaïes:

Una persona ficada en una bombolla d'afinitat o en més d'una, induïda algorítmicament, rebrà notícies del món real mediatitzades per aquesta «càmera de ressonància» (*tire chambers*), dins de la qual la jerarquia de les notícies, el seu significat contextual i inclús la mida de l'afectació pública apareixen distorsionats. La repetició, la interacció compulsiva sobre uns certs temes especialment sensibles o cridaners semblarà adquirir dimensions extraordinàries, i modificarà la percepció de la realitat dels seus usuaris o habitants. Aquesta distorsió *ad intra* de la bombolla o la càmera de ressonància tendeix a confirmar i refermar les conviccions sense qüestionar-les mai, sobretot quan van carregades d'emocionalitat o activen emocions subjacents (por, ira, odi...). A l'interior d'aquest submon, la veritat o facticitat d'una afirmació té menys importància que la seua capacitat de mobilitzar actituds.

Podríem dir que això sempre ha pogut ocórrer: que rebutgem el que ens provoca dissonància cognitiva. Però amb aquesta obvietat no n'hi ha prou, perquè avui podem proveir-nos en una circumstància paradoxal. D'una banda estem hiperconnectats, però només digerim el que les plataformes ens fan arribar:

un cabal enorme de dades o de suposades dades, de relats, que ens refermen culturalment o políticament sense necessitat de saber, de conèixer, d'experimentar, de deliberar.

El resultat és un augment de la polarització de l'opinió pública, dels autoritarismes: la *postdemocràcia* com a risc global. Reig ens adverteix: un sistema en el qual la veritat deixa d'importar-nos, perquè, aparentment, tot és potencialment fals, tot facilita el populisme i els lideratges postdemocràtics que prosperen en la mentida, agitant o activant les nostres emocions més baixes, els nostres temors més irracionals.

Què hem de fer per a enfrontar-nos a aquest estat de coses, a aquesta desinformació que tot ho infecta o arruïna? Deixeu el diagnòstic obert i convida qui llija

perquè extraga les lliçons profitoses que ens proporciona Reig Cruaïnes.

Cal centrar la veritat en la percepció pública: visibilitzar els fets comprovables. Cal recuperar el periodisme seriós i veraç, mancat de sensacionalisme, respectuós amb l'evidència. Cal estimular el pensament crític en la ciutadania, tant en línia com en les institucions educatives. Cal reformular l'ús de les plataformes tecnològiques: alinear el seu disseny amb interessos democràtics, no només comercials.

Sense ser una eina multiús, el volum de Reig Cruaïnes ens desperta, ens ensenya a oposar resistència. Caldria que llegírem les seues pàgines amb aplicació. L'autor ens trau de l'atordiment, ens trau de l'abstracció. La vida civil està en joc.

Francesc-Andreu Martínez Gallego i Francesc-Tomàs Martínez Sanchis. 1837-1977. *La premsa valencianista*. València, PUV, 2024. 612 p. ISBN: 978-84-1118-488-5

Carles Senso
Periodista

La *premsa valencianista, 1837-1977* és un llibre sorprenent. Sota una bellíssima i cuidada edició, no hi ha només un catàleg de premsa ni hi ha una monografia a l'ús sobre premsa escrita en valencià o estrictament defensora del valencianisme polític. El que hi ha és un llibre que dona a l'adjectiu «valencianista» un significat ampli, cultural, polític, festiu, i que escorcolla entre els títols del periodisme fet a les contrades valencianes per a casar mitjans de premsa escrita i eixe amplíssim criteri valencianista establert. El resultat és un llibre on apareixen referenciades 448 publicacions (a les quals cal afegir 79 títols no localitzats) i que ocupa 611 pàgines.

Es tracta d'un llibre gràfic, esplèndidament il·lustrat. L'esforç col·lectiu està darrere de l'empresa, ja que la Universitat de València, la Universitat Politècnica de València, la Universitat d'Alacant i la Fundació Josep

Irla hi han fet l'aportació necessària per a convertir en realitat una obra tan acurada, tan visual i tan rica en matisos. Cadascuna de les capçaleres incloses —una per pàgina, tret de les considerades més rellevants, que n'ocupen dues— incorpora tres elements: la fotografia del primer número publicat (o del primer que s'ha pogut obtenir en les hemeroteques i fonts nutrícies de la investigació), una fitxa tècnica (editor, director, redactors i col·laboradors, impremta, primer i últim número, periodicitat, redacció, format, tipologia, localització, característiques i bibliografia) i un text, no molt llarg, però que sovint ultrapassa el caràcter descriptiu i vincula el periòdic en qüestió amb el context i la història valenciana del moment, que lliura un marc interpretatiu per a cadascuna de les capçaleres.

Obra dels professors Francesc-Andreu Martínez Gallego i Francesc Martínez Sanchis, i després dels pròlegs de rigor —però interessants, en especial el signat per dos autors clàssics de la història del periodisme, Josep Lluís Gómez Mompert i Joan Manuel Tresserras—, la introducció («Valencianisme i valencianitat en la premsa escrita de paper») s'encarrega de fixar els criteris que han servit als autors per a confegir aquesta magna obra. El fet d'estar escrit en valencià dona a qualsevol periòdic, independentment de la seua tipologia o de la seua ideologia, carta de naturalesa per a formar part d'aquest llibre. La intensitat amb la qual el periòdic usa el valencià és una qüestió secundària, perquè una de les característiques històriques de la premsa valencianista és el seu caràcter sovint bilingüe. Més enllà de les proporcions entre l'ús del valencià i del castellà en determinades publicacions, també hi ha alguns periòdics escrits quasi íntegrament en castellà i que els autors han considerat que devien formar part de la relació: no en són molts, però són rellevants; són aquells que posaren interès perquè se'ls atribuïra l'epítet de valencianista, com ara el *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, el diari *La Correspondencia de Valencia* en una determinada etapa de la seua existència o el setmanari *Valencia Semanal* (1977-1980).

Si es compara *La premsa valencianista, 1837-1977* amb els catàlegs existents, el que primer sobta és que guanya, i per molt, en quantitat de títols a clàssics com el de Josep Navarro Cabanes, *Catàleg bibliogràfic de la premsa valenciana escrita en nostra llengua y publicada en Valencia, pobles de la provincia i per les colònies valencianes en Madrid, Barcelona, Zaragoza i repúbliques americanes* (1928); el de Joan Givanel i Mas, *Bibliografía catalana. Prensa* (1931-1937), o el de Joan Torrent i Rafael Tasis, *Història de la premsa catalana* (1966), per citar-ne els més reeixits. I això és per diverses raons. En primer lloc, es tracta d'un llibre que intenta no deixar fora cap publicació valencianista, independentment del seu lloc d'edició, la qual cosa implica la referència a seixanta-vuit llocs d'edició. Certament, hi destaca la ciutat de València (amb el 63,28% del total), però hi ha una àmplia representació de ciutats i pobles on es van editar periòdics valencianistes a les comarques alacantines, castellonenques i valencianes. I hi ha, a més, altres ciutats espanyoles —Madrid, Barcelona— i diverses publicacions enllestides per valencians o descendents de valencians a França, l'Argentina, Mèxic, l'Uruguai, Xile o

el Brasil. En segon lloc, el percentatge en l'ús del valencià no és determinant —com sol ser-ho en catàlegs que només referencien les publicacions que ultrapassen el 50%— per a la inclusió de títols. En tercer lloc, la periodicitat tampoc és un límit i hi ha des de diaris fins a anuals i, fins i tot, algunes publicacions de regularitat dubtosa. En quart lloc, la modalitat lingüística emprada —històricament, hi ha hagut diverses maneres d'escriure el valencià, abans i després de les Normes de Castelló de 1932— tampoc condiona, per exclusió, la presència de capçaleres en el llibre. En cinqué lloc, Martínez Gallego i Martínez Sanchis han mirat i remirat una gran quantitat d'hemeroteques (públiques i privades), repositoris i arxius, amb la qual cosa han fet troballes inèdites, desconegudes fins ara, i que per primera vegada queden referenciades en aquest llibre.

La quantitat i la diversitat de periòdics valencianistes interpel·la el lector i dibuixa una tipologia ben concreta dels usos del valencianisme cultural i polític al llarg de la història contemporània. Guanya, complidament, la premsa satírica, sovint política i la majoria de vegades republicana. Fet que dibuixa una primera conclusió: l'esforç per connectar unes idees amb una societat que parlava dues llengües, però que dominava molt millor el valencià que el castellà, va motivar diverses ideologies polítiques, però molt especialment el republicanisme, a escriure en valencià i en clau satírica —la sàtira és sempre crítica i invectiva, perfecta per anar a la contra— per tal d'estendre's socialment. No és una qüestió historiogràficament menor, perquè obliga a revisar una certa visió del republicanisme (en especial, el blasquista, tan rellevant en el primer terç del segle xx) vinculat a criteris centralistes o purament castellanòfons. Sembla que no va ser així en absolut i que el front valencianista del republicanisme, que va ser utilitari inicialment respecte de l'idioma, esdevingué ben aviat un vincle amb el federalisme, l'autonomisme i formes diverses de desig d'autogovern.

Després de la premsa satírica, la premsa festiva. La primera recull el 27,67% dels títols; la segona, el 16,74%. Aquesta premsa festiva sol ser anual, perquè té a veure amb el ritme de les celebracions, en especial de Falles, Fogueres i Magdalena. Fa temps que el sociòleg, antropòleg i historiador Rafael Ariño va parlar de les Falles com una litúrgia civil del valencianisme, i sembla que aquest és el criteri que adopten Martínez Gallego i Martínez Sanchis a l'hora de referenciar les 75 capçale-

res festívoles que inclouen. Com qualsevol idea que vol ser socialment rellevant, el valencianisme, en qualsevol de les seues formes, requereix un component ritual i simbòlic que el vincule a la part anímica de la societat sobre la qual percudeix. Les festes, almenys les més rellevants per socialment participades, són un escenari adient per a la construcció de ritus que les publicacions recullen i amplifiquen.

Si entre publicacions satíriques i festívoles ens acostem a la meitat de la premsa valencianista, la resta conté una gran diversitat. Hi ha la política, singularment amb el naixement, a partir del periòdic *València Nova* de 1906, d'una premsa que pretén deixar arrere el valencianisme cultural i que aposta per una perspectiva que va del regionalisme a la conversió del País Valencià en un estat federat amb la resta de països ibèrics. *Lo Crit de la Patria* (1907), *Renaiximent* (1908), *Terra Valenciana* (1908), *Juventut Valencianista* (1913), *La Nostra Terra* (1913), *València* (1913), *La Señera* (1914), *Patria Nova* (1915-1923), *El Poble Valencià* (1917), *La Correspondencia de Valencia* (entre 1918 i 1936), *Renovación* (1919), *El Crit de la Muntanya* (1922), *Agrupació Regionalista d'Ontinyent* (1922), *El Defensor de la Vega* (1923) i altres que els succeïren vingueren a donar veu a un criteri polític minoritari, però cridat a tindre un llarg recorregut. De fet, aquesta obra també revista a consciència la premsa regionalista/nacionalista dels anys de la Segona República, de la clandestinitat franquista i de l'arrancada d'una etapa que encarava una democràcia amb alens valencianistes fundats intel·lectualment i amb organitzacions polítiques i sindicals molt impregnades pel valencianisme.

I després hi ha una àmplia mostra de premsa valencianista vinculada a la cultura, a la literatura, a l'art, a l'ensenyament, a la divulgació científica, a la informació, a la religió, al sindicalisme, a l'agricultura o a l'emigració. És realment emocionant, i obri nous camins, veure reflectida en un grapat de publicacions l'activitat de diverses colònies valencianes ubicades fora de territoris valencians i sovint en indrets ben llunyans.

Perquè, en efecte, la diversitat ens acosta a allò que està per escorcollar amb intensitat. Aquest llibre pot ser llegit com una espècie de full de ruta de tot allò que resta per visitar —en el món de la premsa valenciana i valencianista— en termes de coneixement profund. Comptat i debatut, el llibre ofereix i es nodreix d'una amplíssima bibliografia de tot allò que s'ha escrit sobre premsa en valencià o valencianista i territoris concomitants, però també assenyala les llacunes que encara tenim respecte del món periodístic vinculat al concepte de valencianisme. Se'n poden posar molts exemples. Abans citàvem el pes de la premsa satírica republicana, que de fet obri el llibre amb la publicació d'*El Mole*, de Josep Maria Bonilla, i que té un seguit d'exemples, alguns de tan importants com *La Traca* i *El Tio Cuc*. Però també hi ha la visió de múltiples colònies valencianes d'arreu del món vinculades per papers periòdics i amb una vida associativa intensa. O hi ha les capçaleres de la clandestinitat, moltes més de les que ens pensàvem, o les del redreçament envers la democràcia, tan farcides d'esperança i de perspectiva d'autogovern.

El llibre, essencial, mostra de manera clara que és necessari fer monografies sobre problemes històrics rellevants, alguns dels quals es corresponen amb determinades capçaleres o grups de capçaleres, però té la virtut de donar una visió conjunta: així aprecia la vàlua real de la premsa escrita en valencià i de la premsa valencianista, que deixa de ser un conjunt residual i passa a convertir-se en un Guadiana que, en funció de les característiques de l'època i el context, emergeix o se submergeix, preservant, això sí, la memòria per a tornar a la vida.

Un llibre per a gaudir visualment, intel·lectualment, literàriament. Un llibre que, segurament, demana més. Demana continuïtat. Aturar-se en 1977 era una opció, però no necessàriament determinant. Escorcollar el que va passar a partir de 1978 sembla ara fonamental, necessari, una tasca que cal emprendre prompte. I si això dona un llibre semblant a aquest *La premsa valencianista, 1837-1977*, encara millor.

SOBRE L'ACTUALITAT CULTURAL

Coordina: **Carles Senso**

L'ETNO

El 2025 està sent l'any de la consolidació del treball de L'ETNO en el camp del benestar. Des dels últims anys, el museu treballa per consolidar una línia d'acció basada en la creença que la funció del museu pot tindre un impacte en la societat més enllà de la gestió i la difusió del patrimoni. Així les coses, el passat mes d'abril el museu va organitzar unes jornades, *Iniciatives museístiques i atenció sanitària*, en les quals es va debatre el paper actual dels museus en el camp del benestar i la salut. Les jornades van donar un context teòric a les diverses línies de treball que L'ETNO desenvolupa en aquest camp. Aquestes línies són les següents: «La caixa dels records», centrada en els malalts d'Alzheimer en un estadi inicial i impulsat amb la col·laboració de l'àrea de Benestar Social de la Diputació de València i FEVAFA (Federació d'Associacions de Malalts d'Alzheimer); «Re-creant identitat», un projecte amb persones usuàries de serveis de salut mental realitzat amb l'Hospital de Salut Mental de Bétera (Diputació de València); «Recepta Cultura», una iniciativa dirigida a persones en situació de soledat no desitjada impulsada per l'àrea de Salut Pública de l'Hospital General, en la qual participen sis museus i sis centres de salut de València; «Cura de cuidadores», centrada en les cuidadores de persones amb dependència, articulada mitjançant els centres de salut pròxims a L'ETNO, i, finalment, «l'Etno-Hospital», un treball col·laboratiu entre l'àrea de Didàctica del museu i les unitats pediàtriques dels hospitals Rector Peset i La Fe.

Igual d'important està sent la celebració del festival Etnomusic. Per a la vint-i-dosena edició, el festival, actualment el més important de la ciutat de València en aquest tipus de músiques, continua consolidant la seua programació de referència dins del món dels festivals de músiques ètniques i d'arrel a nivell de l'Estat. Enguany, la proposta inclou referències com els valencians Cabra, Titana o Andres Belmonte i el grup Za!-Perrate, una formació catalana i andalusa. Com en anys anteriors, i dins del marc de L'Etnomusic als Pobles, el festival tindrà la seua presència en poblacions de la província afectades per la dana com Massanassa o Benetússer.

ALFONS EL MAGNÀNIM

L'augment de la dotació econòmica dels Premis València i València Nova 2025 convocats per la Institució Alfons

el Magnànim de la Diputació de València va permetre incrementar-hi la participació. S'hi van destinar 138.000 euros i s'hi van donar cita un total de 234 obres, un 34,88% més que l'any anterior.

El diferents guanyadors i guanyadores foren *Longyear-byen*, de Mònica Richart (Antella); *Esprémer el temps*, de Maria Mitjans (Barcelona); *La angustia y el deseo*, d'Abraham Guerrero (Arcos de la Frontera, Cádiz); *Anatomía de los isópodos*, de Sara Navarro (Sevilla); *Un bell cadàver barroc a l'avinguda deserta*, d'Alfons Navarret (Moncada); *El deute de l'aigua*, de Joaquim Cano (Alacant); *El día que dejamos de ver porno*, de Carolina Otero (València); *Hambre en Manhattan*, d'Alba María Frías (Madrid); *La modernitat frustrada*, de Carles Fenollosa (València); *Scriptura restituta*, d'Alaitz Zalbidea (València), i *Que bestia! L'extraordinària història del circ Cric*, de Berta Cusó (Barcelona).

A més, el Magnànim ha destacat enguany pel seu Reconeixement de la cultura atorgat al Col·legi Oficial de Bibliotecaris i Documentalistes de la Comunitat Valenciana, que representa els professionals de la informació de la Comunitat Valenciana i promou el reconeixement i el desenvolupament professional, el correcte exercici de la professió i la formació de tots els professionals.

L'editorial de la Diputació de València ha obert enguany dues noves col·leccions: «L'Instant. Fotografia» i «Vinyetarium». «»ferhan sigut

El primer número de la col·lecció, *Miguel Ángel López-Egea. Tradició i modernitat a la Ribera Baixa*, es va presentar en la Fira del Llibre de València, amb la participació del director de la col·lecció, Francesc Vera, i del seu dissenyador gràfic, Xavier Mollà.

En aquest volum s'ha seleccionat un conjunt d'imatges sobre el cultiu de l'arròs a Sueca i a l'Albufera que mostren la transició entre la tradició i la modernitat, ja que el pas de la dècada dels cinquanta als seixanta va ser el moment en què el camp, en general, i el cultiu de l'arròs, en particular, van experimentar uns canvis que els van dirigir a la transformació més absoluta i van deixar arrere les formes tradicionals que s'havien mantingut durant segles. En l'admirable pulcritud i senzillesa de les fotografies de López-Egea hi ha sempre una voluntat documental que acosta la quotidianitat d'aquells anys.

D'altra banda, per fer-se ressò de l'auge que viu el còmic en l'actualitat, el Magnànim ha posat en marxa «Vinyetarium», una nova línia editorial centrada en aquest món, amb especial atenció a la producció valenciana. Sota

la direcció de Daniel Tomás, l'editorial aspira a construir un repositori rigorós que funcione com a fons de referència per a estudis i divulgació entorn de la historieta. «Vinçetariu» inclourà reedicions crítiques d'obres clàssiques, textos divulgatius sobre diferents aspectes del còmic i catàlegs d'exposicions que aporten un valor afegit al lector, tant especialitzat com general. Es tracta d'un projecte ambiciós que s'inaugura amb dos títols fonamentals: d'una banda, una edició crítica del descatalogat *El Peu Fregit*, de Miguel Calatayud, i, de l'altra, la reedició de *Vinyetes a la lluna de València*, una obra de referència imprescindible per als qui desitgen conèixer la història del còmic valencià, signada pels experts Pedro Porcel i Álvaro Pons.

Finalment, una de les obres més venudes el 2025 ha sigut la Beca Josep Torrent de Periodisme d'investigació 2022, titulada *Operació Apollo. El segrest de Luis Suñer a mans d'ETA-políticomilitar*, de Sergi Moyano. El 13 de gener del 1981, un comando d'ETA-políticomilitar va assaltar la fàbrica de gelats d'Avidesa a Alzira, a la Ribera, i va segrestar-ne l'amo, Luis Suñer, l'empresari que més havia pagat a Hisenda. El segrest es va allargar durant tres mesos i els seus responsables directes no van ser mai identificats. Una història mai contada, trepidant, que es llig com una novel·la, fruit d'una investigació minuciosa que compta amb el testimoni exclusiu d'un dels segrestadors. Aquestes pàgines descobreixen aspectes inèdits d'un cas que va sacsejar la societat espanyola en ple camí a la democràcia. El resultat és la reconstrucció d'un segrest que va marcar la societat valenciana i sobre el qual sobrevolaven incògnites inquietants. Només van ser enxampats per la policia i condemnats a presó els guardians del segon *zulo*, on Suñer va passar les dues últimes setmanes de captivitat.

MEMÒRIA DEMOCRÀTICA

Josep Franco guanya el premi María la Jabalina de la Diputació de literatura de no ficció vinculada a la memòria democràtica

L'escriptor de Sueca, autor de *L'enviat* o *Les potències de l'ànima*, entre moltes altres obres i adaptacions, s'imposa en la primera edició del premi literari de Memòria amb *Enric Moret: la memòria del marbre*.

La història del fill del trinquer de Sueca, un mestre de l'escultura contemporània exiliat a Cuba per cul-

pa de la Guerra Civil, és la primera guanyadora del premi María la Jabalina, creat per la delegació de Memòria Democràtica de la Diputació de València per a potenciar el vessant pedagògic i divulgatiu del departament coordinat per la vicepresidenta primera, Natàlia Enguix. *Enric Moret: la memòria del marbre* és el títol de l'obra de narrativa de no ficció amb la qual aconsegueix el premi l'escriptor valencià Josep Franco.

La vicepresidenta Enguix, responsable de Memòria en la corporació provincial, destaca el bon nivell dels treballs presentats en la primera edició del premi, que es lliurarà a Franco després de l'estiu. L'escriptor de Sueca, autor de *L'enviat* o *Les potències de l'ànima*, entre moltes altres obres i adaptacions, col·labora de manera esporàdica en mitjans de comunicació com *El País*, *Levante-EMV* i *Noticias al Día*, i al llarg de la seua dilatada trajectòria ha aconseguit reconeixements com el Premi Octubre, el Ciutat d'Alzira, el Sor Isabel de Villena de l'Ajuntament de València, el d'Escriptors Valencians, el Far de Cullera i el Premi València 2023 que entrega el Magnànim, editorial de la Diputació, per la seua obra *Si tenim vida i salut*.

Natàlia Enguix insisteix que la Diputació «mantindrà la seua implicació en polítiques de memòria, no sols amb els recursos econòmics, que hem incrementat en aquests dos anys que portem de legislatura, sinó amb el reforç de la part divulgativa que dirigim especialment a

les noves generacions que mereixen conèixer la nostra història de manera completa, perquè determinats episodis foscos no tornen a repetir-se».

En el marc divulgatiu s'inclou aquest premi Maria la Jabalina de literatura de no ficció, però també els premis La Memòria a l'Escola o el programa La Memòria a les Biblioteques. «La memòria és ajudar els familiars de les víctimes a localitzar les restes dels seus difunts, exhumar-los i identificar-los, però també recuperar espais físics, construir monuments memorialistes i contribuir al coneixement d'aquesta part de la nostra història amb testimoniatges, publicacions i investigacions que aporten llum en la foscor», manté Enguix.

La memòria del marbre: Enric Moret va néixer a Sueca el 1910, i mentre va viure a la seua localitat natal va ser conegut com «el fill del trinqueter», l'home que s'encarregava del manteniment del trinquet, organitzava les partides i controlava les apostes. Enric va abandonar el poble, quan encara era molt jove, per buscar-se la vida. Va tardar molts anys a poder tornar-hi per culpa de la Guerra, i el 1942 es va instal·lar definitivament a Cuba, després de veure's obligat a l'exili per les seues idees revolucionàries.

La vida de Moret no només ha inspirat Josep Franco per aquest component històric i el context polític en el qual es va desenvolupar. L'escriptor de Sueca s'ha sentit atret també pel component artístic que envolta l'exili del protagonista, que es va convertir en un mestre de l'escultura contemporània. Les seues escultures «intencionalistes», com ell mateix les qualificava, van viatjar des de l'antiga Unió Soviètica fins al Vietnam, passant per Txecoslovàquia, Polònia i Mongòlia. Encara en l'actualitat, moltes de les seues obres embelleixen parcs

d'Europa i Amèrica o formen part de la col·lecció de museus de tot el món.

Josep Franco, autor de l'obra *Enric Moret: la memòria del marbre*, és escriptor, traductor i educador d'adults. Ha estudiat Magisteri, Filologia anglesa i Pedagogia a la Universitat de València i un curs de guionista en la Menéndez Pelayo. La història d'Enric Moret, guanyadora del premi Maria la Jabalina de la Diputació, és la d'un valencià orgullós de la seua terra, que recordava el seu poble amb enyorança i que mai va deixar de parlar «un valencià correctíssim, amb una sonoritat i una calidesa tropicals». El protagonista de l'última novel·la de Franco va morir a l'Havana al gener del 1985.

MuVIM

JAPONISMES

Internacionalització de l'art japonès

El fenomen del japonisme, com es coneix la influència profunda i perdurable de l'art i la cultura del Japó a Occident, s'estén molt més enllà d'una simple moda pasatgera ja iniciada en l'orientalisme que, des de Marco Polo i altres viatgers, es va incorporar a l'imaginari europeu. El japonisme, que va començar a mitjan segle XIX, es caracteritza per un intercanvi complex i multifacètic que ha transformat les arts visuals, la música, les arts decoratives i, més recentment, la cultura popular global a través del manga i l'anime.

L'obertura forçada del Japó el 1853, impulsada pel comodor estatunidenc Matthew C. Perry, va marcar l'inici formal d'aquest procés. El flux posterior d'objectes d'art japonesos cap a Occident, especialment les xilografies co-

negudes com *ukiyo-e* ('imatges del món flotant'), va causar una profunda commoció en els artistes europeus. Les exposicions universals, especialment la de Londres el 1862 i la de París el 1878, van tindre un paper crucial en la difusió d'aquestes obres i van mostrar la seua estètica radicalment diferent de les convencions artístiques occidentals.

La fascinació per l'*ukiyo-e* es va estendre ràpidament. Alguns artistes impressionistes i postimpressionistes com Monet, Degas, Renoir, Cassatt i Van Gogh van trobar en aquestes estampes una font inesgotable d'inspiració. L'asimetria de les composicions, l'ús audaç del color pla, l'absència de perspectiva lineal, la representació singular de la naturalesa i la llibertat en l'organització dels elements visuals contrastaven de manera marcada amb la tradició academicista europea. Aquestes característiques es van integrar en les obres d'aquests autors i van generar un llenguatge visual nou que trencava amb els cànons establits i que va contribuir al desenvolupament del modernisme.

Edgar Degas, per exemple, admirava profundament la composició asimètrica i l'enquadrament diagonal que s'observa en moltes d'aquestes xilografies. Claude Monet va quedar sorprès per la vibrant paleta cromàtica i la peculiar representació de la naturalesa; en particular, en aquelles composicions amb perspectiva aèria usades per a mostrar la distància. Vincent van Gogh va deixar constància de la seua admiració apassionada per aquests gravats col·leccionant-los compulsivament, i la seua influència es reflecteix en obres com *La nit estrellada* i *L'habitació a Arlés*, en les quals la pinzellada vibrant i els colors intensos recorden l'expressivitat i vitalitat d'uns certs artistes de l'*ukiyo-e*. L'estatunidenc James McNeill Whistler, un altre gran col·leccionista d'art japonès, va ser una figura fonamental en la introducció d'aquest art a Anglaterra, popularitzant un estil basat en plans de color i línies elegants.

La influència del japonisme no es va limitar a la pintura. En el camp de la música, diversos compositors van incorporar elements de l'estètica japonesa en les seues òperes utilitzant melodies i harmonies que evocaven l'exotisme de l'Orient Llunyà. És el cas, per exemple, de Giacomo Puccini amb *Madama Butterfly* i *Turandot*; de Camille Saint-Saëns amb *La Princesse jaune*, que, encara que ambientada als Països Baixos, utilitza l'escala pentatònica per a crear una atmosfera «oriental», o d'Arthur Sullivan amb *The Mikado*. Tots ells reflecteixen la fascinació de l'època per la cultura nipona.

L'impacte del japonisme es va estendre també a les arts decoratives, la moda, els tèxtils i el disseny gràfic, on van anticipar alguns elements del modernisme i l'art abstracte. L'estil japonès, amb la seua èmfasi en la naturalesa, la simplicitat i les línies elegants, es va integrar en els mobles, la ceràmica, la joieria, els teixits i l'arquitectura, i des de llavors fins ara ha exercit una gran influència en el disseny occidental.

Un cas especial és la irrupció de la influència japonesa en el cinema. La maquinària fílmica estatunidenca, a més de tractar les temàtiques des d'un punt de vista eurocentrista i de mostrar la seua incapacitat per a distingir els asiàtics d'un país o d'un altre —com ara el fet que un terç del repartiment de *Memòries d'una geisha* (Rob Marshall, 2005) no és japonès—, ha utilitzat els valors i els costums ancestrals nipons per a demonitzar el país asiàtic en els moments històrics en què aquest ha sigut «l'altre», l'enemic, com va succeir durant la Segona Guerra Mundial. En l'actualitat, el tractament ha anat evolucionant i les produccions japoneses han aconseguit formar part de l'imaginari occidental, com en són testimoni, per exemple, les diferents pel·lícules protagonitzades per l'icònic Godzilla (*Gojira*, en japonès), i, molt especialment, a partir de mitjan segle XX, el manga i l'anime, que es presenten com un nou capítol en aquest relat. El fenomen que han suposat l'un i l'altre no només implica la difusió d'una estètica visual distintiva, amb els seus personatges d'ulls grans i expressius, sinó una transmissió de valors culturals, formes d'expressió i idees que han conformat la percepció de la cultura japonesa arreu del món. Des del dinamisme narratiu de *Dragon Ball*, d'Akira Toriyama, influït per Osamu Tezuka, fins al tractament de temes complexos en obres com *Akira* o *Neon Genesis Evangelion*, el manga i l'anime han trencat barreres culturals i han introduït el públic occidental en l'univers ric i divers de la cultura japonesa contemporània.

En suma, el japonisme, o, més ben dit, els successos japonismes que s'han donat al llarg de la història, no representen simples modes decoratives, sinó autèntics processos d'intercanvi cultural que han enriquit profundament tant l'art occidental com la comprensió global del Japó fora de les seues fronteres. La seua influència perdura i continua ressonant en la creació artística contemporània, cosa que demostra el poder transformador del diàleg intercultural i la capacitat de l'art per a transcendir les barreres geogràfiques i temporals,

però que ens adverteix, alhora, que, més enllà de la refinada bellesa i harmonia que puguen irradiar les seues creacions, no acabarem d'entendre-les mai si abans no entenem el pensament que subjau darrere seu.

Amador Grifó
Cap d'exposicions del MuVIM

SERVEI DE CULTURA

Deu D'Arrel

Els tòpics no són mai del tot bons i parlar dels pobles del món genèricament no sol resultar mai massa just. Com tot en la vida, en tots els llocs hi ha gent bona i gent que, diguem-ne, no és tan bona. En un món com el nostre, qualificar el diferent d'alguna cosa és fàcil, però segurament perdrem molts matisos. Entre aquests pobles també estem els valencians, que som un poble amb una identitat pròpia, un poble creatiu i culturalment molt divers, amb una riquesa patrimonial i immaterial digna de reconèixer, i, com tots els pobles, amb coses bones i coses no tan bones. Tenim una gent capaç del millor, de generar cultura d'alta qualitat i, per descomptat, tenim una riquesa folklòrica grandíssima i variada: uns balls, unes cançons i unes músiques que mereixen tota la nostra atenció, però entre aquestes coses no tan bones que tenim hi ha la nostra incapacitat col·lectiva de donar-los el valor que realment tenen.

Fa deu anys, la Diputació de València va crear unes trobades de folklore que pretenien posar en valor tot allò que defineix la nostra identitat col·lectiva, unes trobades que, més avant, prendrien el nom de D'Arrel. Amb els anys hem intentat ampliar horitzons, que les nostres músiques i balls no quedaren en una cosa de gent major o per a segments poblacionals molt determinats, sinó que trobaren una harmonia entre tradició i temps actuals, que ampliaren perspectives, que tingueren com a destinatària gent de totes les edats i, amb el temps, això ha esdevingut una realitat.

Vivim en un món en què cada dia és tot més igual: podem anar en taxi o en bus pels carrers o les avingudes de ciutats de molts països i anar veient-hi les mateixes marques o franquícies, fins i tot la música que sentirem en el taxi la podrem sentir a Nova York, París o València, perquè és música que no té denominació d'origen, té igual on estiga feta. Però hi haurà coses que són nos-

tres, que ens configuren com a poble i que no es podran veure en altres parts del món, com les nostres bandes o els nostres cants de batre o boleros, els nostres vestits tradicionals o, fins i tot, els nostres menjars.

Enguany D'Arrel fa deu anys amb l'objectiu que tot allò que tenim per oferir com a cultura pròpia, la que veritablement sí que té una denominació d'origen, pugues ser coneguda i gaudida per tothom, amb l'objectiu que cada dia la conega més i més gent, i sobretot que se li done el valor que realment hauria de tindre. I això també es fa innovant, com una plataforma de valorització de la nostra cultura en que tradició i contemporaneïtat troben espais comuns, des de la dansa tradicional fins a l'*street dance* o des dels cants d'estil fins a les músiques de la Maria o de Jonatan Penalba. D'arrel és tot això i molt més: és cultura, tradició, comarca, maneres de viure, patrimoni ... i també, i sobretot, autoestima.

MUSEU DE PREHISTÒRIA

Un segle d'arqueologia valenciana: passat amb futur al Museu de Prehistòria de València

El Museu de Prehistòria de València ha encetat la preparació d'un projecte il·lusionador que done contingut al programa commemoratiu d'una efemèride important: la creació del Museu de Prehistòria i del Servei d'Investigació Prehistòrica. Fundat el 1927, és el museu més antic de la Diputació de València i l'any 2027 complirà cent anys de vida. La celebració del seu centenari busca posar en valor el seu llegat patrimonial, que s'ha anat atresorant durant dècades de treball de recerca i divulgació, i generar comunitat amb el públic visitant i amb altres institucions amb exposicions, jornades científiques, activitats de difusió, etc.

Amb aquest motiu, el Museu fa balanç de la seua història i planteja una nova etapa de futur amb l'objectiu d'enfortir el seu posicionament davant els nous reptes que presenta la conservació i la difusió del valuós patrimoni arqueològic que conserva. Per això, té el suport de les noves tecnologies i de noves formes de relació amb el públic, amb la intenció de donar-li un enfocament més accessible, inclusiu i participatiu. Es busca fomentar la diversitat, la sostenibilitat i la implicació de

la comunitat, i posicionar la institució, que és referent en l'àmbit de l'arqueologia estatal, com un museu compromès amb els reptes del segle XXI.

Un aspecte clau d'aquest futur és la millora tecnològica, que facilitarà la documentació, catalogació i comunicació del patrimoni. Entre les iniciatives principals destaquen el desenvolupament d'una nova web i la implementació de la plataforma de gestió integral del patrimoni Dédalo. La nova web s'està redissenyant per incorporar-hi funcionalitats modernes i visualitzacions adaptades a les necessitats actuals d'accés a la informació, amb un enfocament en l'accessibilitat universal.

Pel que fa a Dédalo, es tracta d'un sistema de codi obert que permet registrar i publicar, de manera immediata, tota la informació que genera el museu, a fi d'obrir els inventaris i catàlegs a la societat i de superar la tradicional separació entre informació interna i externa. Això suposa una gran oportunitat per a potenciar la visibilitat de les col·leccions, no només les arqueològiques, sinó també els objectes històrics relacionats amb la investigació, així com la biblioteca i els arxius fotogràfics i documentals. Per exemple, es treballa en la digitalització de l'arxiu documental, que inclou llegats de figures com Juan Vilanova y Piera, Isidro Ballester Tormo i Domingo Fletcher Valls, de gran interès científic i històric.

Pel que fa a la conservació, el Museu treballa per posar a punt el seu patrimoni. Enguany, la millora s'ha centrat en la intervenció en la Sala de Reserva, on es guarden les peces més rellevants i que no formen part de l'exposició permanent. Es treballa en la conservació preventiva dels materials més sensibles, com ara restes orgàniques, metalls i restes humanes. Aquestes últimes, amb un enfocament ètic i respectuós. També s'estan reordenant i reubicant les col·leccions d'indústria lítica del Paleolític.

La recerca i la seua difusió també reben un impuls important per a millorar la qualitat científica de les pu-

blicacions i fomentar la investigació arqueològica. Algunes iniciatives d'investigació d'enguany que resulten emblemàtiques són els projectes que revisen les col·leccions antigues, com ara els que s'han dut a terme a la Bastida de les Alcusses de Moixent, a la Casa del Monte de Valdeganga (Albacete) i a la cova del Parpalló de Gandia, que serviran de base per a futurs projectes expositius en el context de la celebració; i els dels jaciments de Maset del Pedralbino de Lliria, d'època ibèrica, i de la cova Foradada d'Oliva, del Paleolític mitjà i superior, incorporats recentment a la programació del Museu.

L'exposició permanent també rep una atenció contínua, amb renovacions que acompanyen els avanços de la investigació i que busquen millorar l'accessibilitat i l'atenció a nous públics i noves demandes. Així, acabem d'obrir al públic l'espai dedicat a la metodologia arqueològica des d'una perspectiva didàctica i educativa que permet als visitants, mitjançant la manipulació i la creació d'experiències, interactuar directament amb els objectes per a aprendre de manera més efectiva, gaudir i reflexionar sobre el passat.

A més, es treballa en la integració del projecte «Relectures», que suposa noves mirades a l'exposició des de la perspectiva de gènere, i en «Cultura accessible», que promou la inclusió i l'autonomia de les persones amb discapacitat visual. També s'han dissenyat visites especialitzades o singulars, com ara una proposta específica per a persones amb TEA, amb vitrines i publicacions adaptades, i un itinerari dels sentits pensat per al públic familiar.

La relació amb la societat i el territori són clau en les noves formes d'acció del Museu i tindran un pes fonamental en l'esdeveniment. Per exemple, el projecte «Barri», un programa de vinculació i participació de la comunitat més immediata, i el compromís amb el territori, on el Museu manté un programa de col·laboració i suport tècnic i econòmic per a posar en valor el patrimoni arqueològic *in situ*, una eina fonamental per al desenvolupament cultural, social i econòmic en el medi rural.

RESÚMENES EN CASTELLANO

La gran migración del siglo XIII hacia las tierras valencianas. Enric Guinot

La Europa medieval protagonizó una gran expansión entre los siglos XI y principios del XIV a nivel interno, con la colonización de zonas boscosas, la fundación de pequeñas aldeas y la jerarquización social a través del establecimiento de redes de dependencia feudal entre señores y vasallos, y entre los propios nobles. Pero al mismo tiempo también protagonizó una expansión territorial y humana sobre sus fronteras exteriores, tanto al norte y el centro de Europa como en el sur, en el Mediterráneo. Un caso bien relevante de ello es el de la Península Ibérica, con los procesos militares de conquista de esos mismos siglos sobre al-Ándalus, desde Galicia y Portugal, pasando por los reinos de Castilla y León y hasta la Corona de Aragón.

Este último reino, a su vez, desarrolló dos procesos parecidos de expansión territorial sobre el sur musulmán. Un primer proceso en el siglo XII sobre el sur de los actuales Cataluña y Aragón, y un segundo en el siglo XIII sobre las Islas Baleares y el territorio que en el año 1240 fundó el rey Jaime I como Reino de Valencia. En ambos casos, más allá de algunas diferencias, lo que se llevó a cabo fue la construcción de la sociedad feudal en los territorios conquistados. Y ello en todos los aspectos posibles: institucionales, de poder, económicos, agrícolas, comerciales, religiosos, culturales y también sociales.

Y todo ello requirió de un importante proceso migratorio que llevó a miles y miles de familias de Aragón y Cataluña a trasladarse e instalarse en las tierras conquistadas. Así, personas de todas las clases sociales migraron hacia el nuevo Reino de Valencia substituyendo a la población andalusí local, y se repartieron y pusieron de nuevo en funcionamiento tanto el espacio rural como el urbano.

En esta aportación explicamos cómo fue aquel proceso migratorio en sus diversos aspectos. Primero, que se trató de un proceso de larga duración, con una primera etapa ligada al asentamiento de personas que participaron en las guerras de conquista y recibieron tierras y casas expropiadas a los musulmanes. Pero que la mayoría de la gente llegó a Valencia en las décadas posteriores, finales del siglo XIII y primer tercio del XIV, cuando la situación militar ya estaba controlada y era más seguro migrar al reino de Valencia.

Un segundo aspecto que tratamos es de dónde venían a Valencia aquellos migrantes y dónde se asentaron, y por qué. Los estudios sobre antroponimia medieval han permitido aplicar esta metodología en este caso, tanto por la cercanía en el tiempo entre la invención de los apellidos en el siglo XII con el momento migratorio del XIII. Y por la abundancia de antropotopónimos, esto es, apellidos que son topónimos y que se generaron mayoritariamente a raíz de estos procesos migratorios. Dada la diferencia de lenguas entre Aragón y Cataluña,

castellano-aragonés y catalán respectivamente, es posible atribuir estadísticamente un origen reciente a unos apellidos y otros según dicha identidad lingüística, y la localización geográfica de los topónimos de los apellidos a un reino o a otro de origen.

En cuanto al asentamiento de estos colonos, su distribución fue desigual sobre el nuevo reino de Valencia. Por un lado, ocuparon básicamente las comarcas que se vaciaron de sus anteriores habitantes andalusíes, pero también ocuparon más intensamente las comarcas costeras, allí donde había una agricultura más rica de regadío y estaban los principales núcleos urbanos. Y sobre las cifras de población migrante que se trasladó a Valencia entre mitad del siglo XIII y mitad del XIV, tan solo se han podido hacer aproximaciones indirectas dada la carencia de fuentes censales y estadísticas. A través de casos locales y fuentes fiscales se ha evaluado un volumen de colonos cristianos de unas 40.000 personas hacia el año 1276, y de unas 100.000 hacia principios del siglo XIV, que convivieron con otras 100.000 personas musulmanas, llamadas ya para esa época «mudéjares».

Finalmente, se hace una breve explicación de la diversidad de clases y grupos sociales que participaron de la migración a Valencia: desde familias de la nobleza a una muy gran mayoría de familias campesinas, como no podía ser de otra manera en una sociedad medieval feudal. Pero al mismo tiempo, ya en el siglo XIII hubo una notable presencia de población urbana: mercaderes, artesanos, juristas, notarios, etc., sin olvidar la llegada de todos los cuadros eclesiásticos de la Iglesia, desde los obispos hasta los abades y abadesas de los conventos, sus monjes y monjas, y las decenas de párrocos y sacerdotes de las primeras iglesias construidas. También comunidades judías que se asentaron en núcleos urbanos, e incluso parte de la población musulmana, que fue reasentada, unas veces por la fuerza y otras por la huida inicial y el retorno a uno u otro lugar. Así es como todos ellos fueron en aquellos años iniciales migrantes en la Valencia medieval.

La mayor migración forzosa de la edad moderna: la deportación de los moriscos valencianos en el 1609. Rafael Benítez

En 1609 Felipe III, bajo el influjo de su valido el duque de Lerma, decidió expulsar a los moriscos. Entre 1609

y 1614, cerca de 300.000 personas salieron de España, principalmente hacia el Magreb. Este éxodo supuso la mayor migración forzosa de la Edad Moderna. Los, aproximadamente, 120.000 moriscos valencianos fueron los primeros en salir deportados bajo estrecho control de las autoridades. En flotas reales y barcos mercantes fueron trasladados a las costas del norte de África.

El mundo contemporáneo ha conocido numerosos procesos de emigración por motivos políticos o económicos. La propia España, desde comienzos del siglo XIX hasta la Guerra Civil, ha visto salir muy diferentes colectivos huyendo de la persecución. Otros muchos la han tenido que abandonar buscando una vida mejor en Europa o América. Lo específico del fenómeno que se presenta es que obedecía no a una decisión individual o del grupo, sino a una imposición política del gobierno de la Monarquía. No fue la única vez que esto sucedió en la España de la Edad Moderna: antes que los moriscos, habían tenido que abandonar su tierra los judíos y los musulmanes. La diferencia es que a estas minorías religiosas se les dio la posibilidad de convertirse al cristianismo para permanecer en España, mientras que los moriscos no tuvieron esa opción, puesto que ya eran cristianos.

Felipe III justificó la terrible medida por el delito de lesa majestad, el más grave que podía concebirse entonces: lo constituían la herejía contra Dios y la traición contra el rey. Los moriscos fueron acusados, globalmente, de ambas y condenados, también de forma general, sin juicio, en virtud del poder absoluto del monarca. No todos los que tenían un cierto peso político o intelectual eran partidarios de la medida, pero una vez adoptada esta casi nadie se manifestó en contra de ella.

Las condiciones en que tuvieron que salir los moriscos del Reino de Valencia fueron muy duras; sus casas y tierras fueron confiscadas, y solamente se les permitió sacar la ropa que podían llevar auestas y, excepcionalmente, vender parte de sus ganados y cosechas. Muchas comunidades prefirieron pagar los fletes de navíos mercantes a esperar a ser conducidos al norte de África en las escuadras de galeras del rey. Allí no todos fueron bien recibidos: hubo ataques y saqueos por parte de grupos incontrolables de bereberes, aunque la mayoría acabó estableciéndose en el norte de Marruecos o en Argel, donde aportaron sus conocimientos, en especial en la agricultura. Otros, sin embargo, se tuvieron que ganar la vida como corsarios en contra de las costas y los navíos cristianos.

Aunque la mayoría aceptaron la medida sin resistencia, se produjeron dos núcleos de rebeldía en el Valle de Cofrentes y en la Marina Alta que tuvieron que ser reducidos por la fuerza. El vacío que dejaron en tierras valencianas y los problemas de los censales —es decir, de los créditos hipotecarios que tenían cargados sobre sus tierras— causaron mucha ruina y dificultaron la repoblación. El Reino de Valencia tardó un siglo en recuperar los niveles demográficos y económicos anteriores a la expulsión.

En estos tiempos en que se alzan tantas voces contra los emigrantes y las noticias de deportaciones nos llegan de muchas partes, este ejemplo histórico debería servir para reflexionar sobre su justicia y sus consecuencias.

Emigración, conciencia colectiva y sentimiento identitario: la emigración mallorquina en el Reino de València en el siglo XVII y su huella, pasada y actual. Antoni Mas, Joan Lluís Monjo y Josep Mas

En unas cuantas localidades valencianas son todavía visibles algunas trazas que tienen explicación en un movimiento migratorio que tuvo lugar desde las Islas Baleares, sobre todo desde Mallorca, hacia el sur del Reino de València después de la expulsión de los moriscos (1609). En un primer momento, en ámbito académico se tenía una noción muy localista de este fenómeno, que se creía circunscrito a un par de localidades que habían mantenido un elemento dialectal tan llamativo como el uso del artículo «salat». Aun así, los estudios de Josep Costa, desde una vertiente histórica, y de Jordi Colomina, desde una vertiente filológica, comenzaron una nueva perspectiva que se ha ido enriqueciendo con las aportaciones de varios investigadores y que han permitido constatar que el área afectada por la migración balear abrazaba unas dimensiones más importantes que la mera anécdota. Se ha podido concluir que el flujo migratorio isleño tuvo una mayor incidencia en La Marina, El Comtat y La Safor, pero que estuvo presente en muchas más comarcas, de manera más o menos significativa, como La Ribera, La Vall d'Albaida, La Costera, La Canal de Navarrés, La Foia de Bunyol, El Camp de Túria... La llegada de migrantes contribuyó a la recuperación de diversas comunidades que quedaron despobladas por la deportación de los moriscos, con varios grados de

incidencia y siguiendo un proceso de asentamiento con unas características particulares. Este movimiento se vio propiciado por la situación en Mallorca a finales del quinientos y a principios del seiscientos, en qué la emigración supuso una vía de escape de la situación de crisis que se vivía en la isla. Por una parte, se documenta un crecimiento demográfico, sobre todo en las áreas rurales; por otra, se registra un empobrecimiento del campesinado, vinculado a la subida de los precios de los cereales y a la reducción de la producción agraria. Además de esto, el contexto de la sociedad era de gran tensión, a causa de las luchas de bandos y el bandidaje. Con el reclamo de los pregones solicitando nuevos pobladores, espolcado por los señores territoriales valencianos, que necesitaban repoblar los territorios de su dominio afectados por la expulsión de los moriscos valencianos, se abrió una puerta que atrajo los flujos migratorios que, desde las Baleares, se dirigían hacia otros lugares del Mediterráneo. El contingente de repobladores estaba integrado sobre todo por personas pobres de las áreas rurales, pero no faltaron otros elementos como quienes huían de la justicia y los desterrados por las autoridades. La emigración balear se caracterizó por su carácter fundamentalmente familiar y con perspectivas de un asentamiento definitivo en la tierra de acogida. En los nuevos vecindarios se observa a menudo que el desplazamiento de los emigrantes se hacía por grupos familiares, a pesar de que también hubo quien emigró en solitario. Sobre todo en las primeras generaciones se observan fenómenos como la solidaridad de grupo, visible principalmente en las alianzas matrimoniales entre descendentes de un mismo origen, o el mantenimiento del contacto con Mallorca. En cuanto a los asentamientos de emigrantes baleares, se observan diferencias en la proporción o en la persistencia del componente de nuevos pobladores con esta ascendencia. Hay comunidades de predominio de nuevos pobladores baleares desde el principio (por ejemplo, en L'Atzúbia, Llíber, Tàrbena, La Vall d'Ebo, La Vall de Laguar, La Vall de Gallinera o Xeresa) o que van aumentando en este componente después de la marcha de los repobladores iniciales de origen valenciano (por ejemplo, en Aielo de Rugat, L'Orxa, Pedreguer o Xaló). Por otro lado, hay asentamientos que experimentaron un proceso de desvanecimiento del componente balear, al ser abandonados por sus colonos baleares iniciales (por ejemplo, Barxeta, Bufali). El grueso de los emigrantes procedía de Mallorca y eran originarios sobre todo de

los pueblos de Santa Margalida, Lluçmajor, Artà, Manacor y Pollença. En un segundo término hay que señalar la presencia de ibicencos. La proporción de menorquines es más testimonial. El resultado de este asentamiento humano es todavía visible después de cuatro siglos a través de varios elementos etnológicos diferenciales, visibles sobre todo en los territorios donde el componente balear fue más numeroso y persistente. En este sentido, en cuanto a la dialectología, los estudios filológicos más recientes distinguen una variante dentro del valenciano meridional designada con el término valenciano mallorquín (*valencià mallorquí*), caracterizado por los componentes explicables por el aporte mallorquín (véase el trabajo de los profesores Vicent Beltran i Carles Segura, *Els parlars valencians*, 2017). Dentro de este conjunto, el habla local de Tàrbena —el *parlar de sa*— sería el ejemplo más emblemático. Un elemento especialmente llamativo es la onomástica, en que hay que distinguir, por un lado, el aumento de apellidos de raíz lingüística catalana con la llegada de los emigrantes balears, y, por el otro, la incorporación de nuevas formas onomásticas originarias de las Islas Baleares o documentadas en territorio valenciano a raíz de la emigración balear (es el caso, por ejemplo, de Buñ, Estalric, Femenia, Fluixà, Llodrà, Mengual, Molines, Teclas, Todolí...). Otros posibles elementos culturales de origen mallorquín son visibles en la cultura popular, en cuanto al cancionero, la rondallística, las leyendas, la fraseología... incluso en la gastronomía, visible sobre todo en la elaboración de la sobrasada. En los últimos cincuenta años se ha vivido un despertar de la memoria de los vínculos históricos que hay entre el sur valenciano y las Islas Baleares. Ha evolucionado desde el desprestigio inicial que se observaba en la memoria oral de la emigración, que se había fosilizado en ciertos elementos tópicos denigrantes que se aplicaban a los pueblos más marcados por el origen mallorquín, hasta una cierta revalorización de esta página de nuestra historia. Contribuyeron a esta evolución las publicaciones que se dedicaron al repoblamiento, empezando por las mencionadas de Josep Costa y por el libro *Per poblar lo Regne de València... L'emigració mallorquina al País Valencià en el segle XVII* (2002) de Antoni Mas i Joan L. Monjo. Las publicaciones han contribuido a la asunción de la ascendencia insular vista como una parte de la personalidad colectiva. Se puede observar esta recuperación de la memoria histórica de la repoblación en una serie de acciones que tienen el objetivo de

fomentar las relaciones entre el País Valenciano y las Islas Baleares, a través de hermanamientos entre pueblos valencianos y mallorquines o con la creación de entidades para la colaboración o la investigación, como el Centro de Estudios de la Repoblación Mallorquina, o en la potenciación de foros para el encuentro de investigadores que muestran los vínculos entre las Islas Baleares y València, como las Jornadas de la Repoblación Mallorquina en el Sur Valenciano. Así mismo hay que destacar las acciones para la reivindicación del legado cultural insular, en cuanto a la lengua, con iniciativas como «Sa Festa des Parlar de Sa» de Tàrbena, o la publicación de libros para la difusión de este patrimonio, como el manual escolar *Jo també parla de sa* de Joan L. Monjo (2020), editado por la Acadèmia Valenciana de la Llengua, o el libro misceláneo *Parlar de sa. El llegat mallorquí a la Marina* (2021), editado por la Universidad de Alicante. Hay que considerar como positivas todas las iniciativas que contribuyan a nuestro enriquecimiento cultural como pueblo y nos motiven a recuperar los vínculos que históricamente vinculan las Islas Baleares y el País Valenciano.

«¿Qué raza de gente tan maldita sois vosotros que nadie os quiere?»: Los jesuitas valencianos exiliados en el siglo XVIII. Francesc Monjo

La expulsión de los jesuitas, el 3 de abril de 1767, por orden de Carlos III, fue el hecho histórico que más sorprendió —y conmocionó— al mundo católico de la modernidad. El rey Borbón, defensor del regalismo, vio en la Compañía de Jesús una amenaza para su poder absoluto. Esta orden religiosa, fiel al papa y muy influyente entre los estamentos privilegiados, fue acusada de obstaculizar las reformas estatales y, por lo tanto, era vista como un «estado dentro del Estado».

La medida se ejecutó con gran secretismo y simultaneidad en todos los territorios hispánicos. En el reino de Valencia, los nueve colegios jesuíticos existentes fueron ocupados por tropa armada y los religiosos —190— fueron arrestados y tratados como delincuentes. Para el viaje, solo se les permitió llevar como equipaje algunas mudas, tabaco y chocolate. Se les concedió una pensión modesta a los sacerdotes y hermanos coadjutores, pero los novicios quedaron sin ayuda económica.

Los jesuitas valencianos fueron trasladados a Tarra-gona y, posteriormente, embarcados en Salou con destino

a los Estados Pontificios. Sin embargo, al llegar a Civita-vecchia, el papa Clemente XIII les prohibió la entrada, lo que evidenciaba el rechazo de Roma a la política regalista española. Ante esta negativa pontificia, los jesuitas permanecieron en condiciones pésimas dentro de los barcos, sufriendo calor, suciedad y enfermedades.

Finalmente, tras largas y complejas negociaciones, fueron desembarcados en Córcega, una isla entonces en guerra. Los valencianos fueron destinados a Bonifacio, una localidad inhóspita y pobre, donde vivieron hacinados en habitaciones improvisadas. A pesar de la precariedad, reanudaron sus estudios y actividades intelectuales.

Con el traspaso de la isla a Francia, los jesuitas fueron nuevamente expulsados y enviados a los Estados Pontificios. Tras serles denegado el desembarco en Génova, finalmente obtuvieron permiso para hacerlo en Sestri Levante y fueron autorizados tácitamente por Roma a establecerse en Ferrara. Este nuevo exilio en Italia no fue fácil: hubo escasez de vivienda, penurias económicas y un estricto control por parte de las autoridades españolas, que amenazaban con suspender las pensiones a quienes se mostraran indóciles.

En Ferrara, los jesuitas catalanoaragoneses abrieron tres filosofados y pudieron continuar los estudios, favorecidos por la proximidad de las famosas universidades de Bolonia y Venecia. La vida cultural cobró nuevo impulso, especialmente entre los jesuitas catalanes y valencianos, que mostraron una actitud más receptiva hacia la Ilustración que sus compañeros castellanos.

En 1773 llegó el golpe definitivo: Clemente XIV, presionado por el embajador español en Roma, José Moñino, suprimió la Compañía de Jesús mediante el breve *Dominus ac Redemptor*. En Ferrara, los jesuitas recibieron la noticia con profunda aflicción. Sin comunidad ni recursos, se vieron obligados a buscar alternativas: los hermanos se dedicaron a oficios manuales, mientras que los sacerdotes permanecieron como clérigos seculares. Muchos de estos hombres se convirtieron en figuras relevantes de la cultura italiana. Los valencianos y catalanes, en particular, adoptaron el italiano para escribir obras de gran valor intelectual.

El regreso a tierras hispánicas no se produjo hasta 1815, tras la restauración de la Compañía por Pío VII. Algunos supervivientes, ya muy ancianos, retornaron al País Valenciano. Durante los siglos XIX y XX, la Compañía de Jesús sufrió nuevas supresiones y exilios.

El efecto modernizador de América del Norte para la emigración valenciana. Juli Esteve

La primera fase del proyecto *Del Montgó a Manhattan* consistió en la revisión exhaustiva de las listas de pasajeros de todos los barcos llegados desde España y Francia a los puertos atlánticos del Canadá y los Estados Unidos entre 1900 y 1920. Ello permitió elaborar la lista completa de los emigrantes valencianos, hasta totalizar 15.768 entradas, hombres en un 93,4%. Con esa información, que incluía el municipio de origen, el trabajo de campo posterior permitió entrevistar a unas setecientas personas, descendientes de los emigrantes, en las comarcas de La Marina, La Safor, La Vall d'Albaida, El Comtat, La Ribera i El Racó d'Ademús. Entre otros, uno de los objetivos de esta segunda fase fue determinar cómo influyó aquella experiencia norteamericana en la mentalidad de aquellas personas. Vivir y trabajar unos años en el país más rico y moderno del mundo debía de haber generado un impacto enorme en personas procedentes de una zona tan pobre y subdesarrollada.

La agricultura de secano, centrada en el viñedo, era la principal actividad económica en las comarcas estudiadas. La propiedad de la tierra se concentraba en unos pocos terratenientes, que ejercían un control absoluto sobre el territorio y sus habitantes. Sin alternativas, la abundante mano de obra no cualificada se veía obligada a aceptar salarios muy bajos y a soportar toda clase de abusos de los caciques. A mantener el *statu quo* contribuían unos índices altísimos de analfabetismo, que el censo del año 1900 cifraba en más del 80% de la población. Cuando ese sistema colapsó debido a la filoxera a partir de 1904, se produjo un estallido migratorio que llevó a miles de jornaleros, acompañados muy minoritariamente de sus familias, hacia Argelia, Cuba, Argentina y, por primera vez, a América del Norte, a donde llegó la primera expedición valenciana en 1906, formada por diez jornaleros de Orba, en La Marina Alta. La dureza del destino fue compensada con creces por unos salarios que multiplicaban hasta por cincuenta los que percibían hasta entonces: pasaron de ingresar 100 o 150 pesetas al año, por dos o tres días semanales de jornal, a razón de una peseta al día en el mejor de los casos, a percibir ese total en una sola semana. Por eso, cuando la noticia se extendió, pueblos enteros como Pego, Orba, Pedreguer y otros muchos se vaciaron literalmente de jornaleros, decididos a buscar una vida mejor.

Las narraciones sobre cómo les impactó descubrir una ciudad como Nueva York y el *american way of life* son abundantísimas. Los que regresaron a Valencia —la mayoría de los emigrados— se fijaron en los rascacielos, las luces y la electricidad que las generaba, el agua corriente, los cuartos de baño, los ascensores, los automóviles, los cines y los teatros, los grandes almacenes, la comida abundante, la ropa elegante de uso general, las máquinas expendedoras, las lavadoras automáticas... Pero también tomaron buena nota de la multiculturalidad, el trato más igualitario hacia las mujeres, la prohibición del trabajo infantil, la educación obligatoria, unas costumbres sexuales más relajadas... De que aquella, en definitiva, era una sociedad democrática, laica y mucho más justa que la que habían conocido en su tierra. Por ello, cuando las crisis de 1921 y 1929 les obligaron a regresar —también porque habían ahorrado lo suficiente para vivir con desahogo el resto de sus vidas—, muchos ya habían evolucionado hacia una mentalidad considerablemente más moderna e irradiaron ese cambio hacia sus entornos más próximos.

Se notó esa modernidad, por ejemplo, en la manera de educar a sus hijos y sobre todo a sus hijas, a quienes inculcaron en ciertos casos las ventajas de contar con estudios, incluso universitarios para quienes se lo pudieron permitir, y de tener un trabajo remunerado que les otorgara una independencia económica como la de las emigrantes que se emplearon en las fábricas manufactureras de Nueva York y Connecticut, principales destinos de la emigración valenciana. También fue mucho más avanzada la educación sentimental que impartieron. Las hijas de aquellos emigrantes tuvieron relaciones sentimentales mucho menos vigiladas por sus padres que las de quienes no salieron nunca de sus pueblos.

Ese espíritu innovador también lo exhibieron en su cotidianidad, en su manera de vestir y en su mayor higiene, en su interés por la cultura y la política, en el uso —aún muy marginal— de anticonceptivos, en la adquisición de los electrodomésticos que podían conseguir y en un espíritu emprendedor que los llevó a montar negocios hasta entonces inéditos en sus entornos. Fueron, por tanto, modelos a imitar, aunque no lo pretendieran abiertamente.

Y también fueron alcaldes y concejales en muchos municipios de la zona de emigración cuando, proclamada la República, se abrió en España un tiempo de reformas sociales y políticas que movilizaron a las ma-

sas. Elegidos en las listas de Izquierda Republicana o el Partido Socialista, aplicaron en sus pueblos las políticas de justicia social y derechos civiles que habían visto en los Estados Unidos. E intentaron evitar hasta donde fue posible muchas de las situaciones de violencia extrema que provocó la guerra en la retaguardia. Salvaron, de hecho, muchas vidas. Pero les valió de poco. En todos los casos detectados, una veintena de alcaldes y altos cargos, el final de la guerra los llevó sin excepción al exilio, a la cárcel o ante el pelotón de fusilamiento, que acabó con las vidas de Aquilino Barrachina y Antoni-Vicent Borrás, alcaldes de Pego y Bellreguard, respectivamente.

Siete de cada diez personas migrantes experimentan malestar psicológico: análisis sociodemográfico de 801 personas. Milton Alexander López-de-León y Susana Puertas Valdeiglesias

Mientras los debates actuales sobre la migración se enfocan en aspectos legales y socioeconómicos, estos han prestado menor atención al estado de la salud mental de las personas migrantes. Por esta razón, llevamos a cabo este estudio para ofrecer (1) una descripción de la prevalencia del malestar psicológico (entendido como un estado emocional perjudicial y caracterizado por síntomas de ansiedad y depresión) entre las personas migrantes, y (2) un análisis interpretativo de las características personales que afectaban su salud mental. Un total de 801 personas que vivían en las regiones de Valencia y Andalucía completaron un cuestionario sociodemográfico y la Escala de Malestar Psicológico de Kessler (K10). Nuestros hallazgos indican que siete de cada diez personas migrantes experimentaban malestar psicológico, y de estas siete, aproximadamente tres inmigrantes presentaban niveles extremos. Estos resultados son preocupantes, dado que el deterioro de la salud mental es más elevado en la población inmigrante comparado con la población española (según estudios previos). A través del análisis interpretativo de las narrativas y las notas de campo, hallamos que el deterioro de la salud mental estaba relacionado con factores personales y sociales: a pesar de que las personas migrantes aportaban riqueza cultural a la sociedad de acogida, estas experimentaban dificultades emocionales por la influencia que tenía el país de origen. Lamentable-

mente, el color de la piel, los rasgos físicos y la vestimenta fueron características por las que sufrieron discriminación, xenofobia y ataques racistas por una proporción significativa de la sociedad local. Por otra parte, la situación laboral era una de las causas principales de los síntomas de ansiedad y depresión para muchos migrantes. En este sentido, tanto la explotación laboral de las personas empleadas como la reducción de la valía personal de los desempleados contribuían al malestar psicológico. Con respecto al nivel educativo de esta población, las estrategias poco eficaces para gestionar las situaciones de estrés y la dificultad para acceder a puestos de trabajo (especialmente en el campo de su formación educativa), influían en el deterioro de la salud mental. Así también, el estatus administrativo-legal tenía relación con los síntomas de depresión, ansiedad, estrés postraumático e ideación suicida. A este respecto, la tristeza y la preocupación de las personas indocumentadas y las solicitantes de protección internacional estaban influenciadas por la falta de reconocimiento de sus derechos y por el miedo a ser detenidas y repatriadas. Por otro lado, las personas migrantes en sus primeros años de estancia experimentaban síntomas de depresión y ansiedad debido al acceso limitado a recursos, así como a la experiencia de soledad y nostalgia. Sin embargo, para las personas con varios años de residencia, el malestar psicológico no resuelto y la discriminación aumentaban también el deterioro de su salud mental. Por otra parte, la afectación emocional también se asociaba a las dificultades de comunicación en el idioma local. A este respecto, aunque las personas migrantes se apoyaban en recursos informáticos y sociales para superar los problemas de comunicación, las personas con limitadas habilidades lingüísticas en castellano o valenciano a menudo se sentían *excluidas* o *aisladas* del entorno local. Con respecto a la creencia religiosa, esta proporcionaba herramientas que ayudaban a afrontar las situaciones de estrés. No obstante, la salud mental de los creyentes estaba afectada por las experiencias de constante miedo de ser atacadas y la discriminación por su creencia religiosa. Aparte de estos factores, identificamos otros emergentes que se asociaron con el detrimento de su salud mental, tales como la edad, el género, el duelo migratorio, las estrategias de afrontamiento y las dimensiones de aculturación. Para resumir, la mayoría de personas migrantes experimentan malestar psicológico el cual está asociado a numerosos factores personales y contextuales de la migración. Asimismo, el proceso de recono-

cer este malestar y buscar ayuda requiere una inversión de energía y recursos que las personas no pueden priorizar, ya que sus capacidades están centradas principalmente en su supervivencia. Como resultado, las personas inmigrantes sufren en silencio y soledad los síntomas del malestar psicológico, lo cual puede complicar el proceso de inclusión que promueve la sociedad de acogida y que se discute en los debates sociales. Como limitaciones de nuestro estudio, las notas de campo y la reflexión interpretativa de los investigadores limitan la generalización de estos resultados a otras poblaciones inmigrantes en España. Además de continuar desarrollando más estudios sobre la salud mental, sería recomendable ajustar el sistema de acogida, especialmente al (1) implementar programas de prevención e intervención psicoterapéutica, (2) replantear los protocolos de acogida para grupos vulnerables y (3) sensibilizar a la sociedad de acogida sobre las características y condiciones de las personas inmigrantes, con el fin de promover la inclusión que garantice su bienestar emocional, social y económico.

Migrar para crecer: aportaciones positivas de la migración. Immaculada Carda

La migración constituye un fenómeno estructural e histórico del País Valenciano. Los procesos migratorios presentes desde el siglo XIX han evolucionado a lo largo del tiempo. Inicialmente, se caracterizaba por la emigración de valencianos hacia América Latina, el norte de África y el sur de Francia, impulsada por crisis agrícolas y la búsqueda de mejores oportunidades económicas. Con el paso del tiempo, especialmente durante el siglo XX, el País Valenciano se ha convertido en territorio receptor de migrantes. La globalización y los cambios socioeconómicos han intensificado estos flujos, transformándose en un espacio de acogida.

Durante las últimas décadas, el País Valenciano ha recibido población migrante procedente principalmente de Europa (rumanos, británicos y ucranianos), del Magreb y de América Latina. Los datos del último saldo migratorio (2023) son positivos, con 113.129 personas, de las que 102.302 son de origen extranjero. Actualmente, la población migrante representa el 17,48% del total, con una notable concentración en la provincia de Alicante.

¿Qué impactos tiene la migración en el País Valenciano?

- **Impacto demográfico:** la migración contribuye a paliar el envejecimiento poblacional y enriquece la diversidad cultural. Aporta crecimiento demográfico y posibilita la revitalización de zonas con baja densidad de población.
- **Impacto económico:** las personas migrantes refuerzan sectores económicos esenciales como la agricultura, el turismo y la construcción. La regularización de migrantes, como la de 2005, ha comportado un aumento de las altas en la Seguridad Social y una formalización de las relaciones laborales. Además, muchos migrantes se han convertido en emprendedores, dinamizando las economías locales.
- **Impacto en los servicios públicos:** el incremento poblacional ha exigido la adaptación de servicios como la educación y la sanidad, con la incorporación de figuras como los mediadores interculturales. Se ha producido un aumento de la demanda de vivienda y bienes de consumo, con impactos como la gentrificación en barrios de Valencia o la compra de viviendas por parte de población extranjera en municipios como Dénia.
- **Impacto sociocultural:** la presencia de varias comunidades ha enriquecido la sociedad valenciana con nuevas tradiciones, expresiones culturales y artísticas. El arte y la cultura han sido utilizados como medios de denuncia y sensibilización ante las injusticias y vulneraciones de derechos.
- **Impacto territorial y urbanístico:** municipios como Torrevieja, Elche y Benidorm han experimentado un crecimiento urbano acelerado. Algunas políticas públicas han visto la migración como una oportunidad para mitigar el despoblamiento, aunque persisten los retos de la redistribución equilibrada.

Políticas y retos

En los últimos años, el País Valenciano ha puesto en marcha iniciativas como la Estrategia Valenciana de Migraciones 2021-2026, que adopta un enfoque basado en los derechos humanos y la interculturalidad. Este plan prioriza la inclusión activa y la corresponsabilidad, en contraposición con los modelos asistencialistas. A pesar de los avances, las entidades sociales denuncian insuficiencia de recursos y barreras administrativas que dificultan la plena integración.

Especial atención requieren algunos colectivos como los menores no acompañados y las mujeres migrantes, expuestos a menudo a mayores vulnerabilidades

y discriminaciones múltiples. Es fundamental desarrollar políticas interseccionales que garanticen la protección jurídica y la inclusión social efectiva.

Para concluir, la migración, lejos de ser un problema, representa una oportunidad para fortalecer el estado del bienestar, siempre que se desarrollen políticas públicas inclusivas y basadas en la justicia social y los derechos humanos. La escuela y los servicios públicos deben ser ejes fundamentales para garantizar la cohesión social y el respeto a la diversidad. Es imprescindible avanzar hacia unos modelos de convivencia basados en la igualdad, la no discriminación y el diálogo intercultural.

Migraciones, derechos humanos, cine para la transformación social: una perspectiva desde Italia. Valentina Ripa

Italia, históricamente conocida como país de emigración, especialmente desde sus regiones del sur y las islas hacia América, Europa y Oceanía, se ha transformado en las últimas décadas en un país receptor y de tránsito de migrantes. La memoria colectiva italiana está marcada por la nostalgia y las dificultades de quienes partieron en busca de una vida mejor, como reflejan las canciones populares y la literatura. Sin embargo, a pesar de haber sufrido discriminación en el pasado, Italia y Europa han ido endureciendo sus políticas migratorias, convirtiéndose en una «fortaleza» que dificulta el acceso a quienes buscan una vida digna.

El endurecimiento de las leyes, la externalización de fronteras, la criminalización de la migración y los acuerdos con Libia y, últimamente, con Albania han generado sufrimiento y muerte entre quienes intentan llegar a Europa. El país, que fue solidario en otras épocas, ahora participa en la detención y deportación de migrantes, muchas veces vulnerando derechos fundamentales y exponiéndolos a riesgos extremos, como la travesía del Mediterráneo en condiciones precarias.

No solo la migración internacional ha marcado la historia italiana; también las migraciones internas, del sur pobre al norte industrializado, han generado racismo y exclusión. Ejemplos históricos como los carteles de «No se alquila a gente del sur» en el norte del país o «Prohibido el paso a perros y a italianos» en Bélgica muestran que la discriminación ha sido parte de la experiencia migratoria italiana.

A partir de los años sesenta, Italia empezó a recibir inmigrantes que inicialmente eran absorbidos con cierta facilidad, principalmente para trabajos domésticos y agrícolas. Poco a poco, con la intensificación del fenómeno migratorio, sobre todo desde 1989 y sin una política adecuada de acogida y concesión de derechos a quienes buscaban asilo o que simplemente querían vivir y trabajar en Italia, muchos inmigrantes acabaron en las garras de la delincuencia organizada y aparecieron figuras como el *caporale*, símbolo, casi, de las nuevas esclavitudes.

A pesar del progresivo cierre de las políticas migratorias, siempre ha existido en Italia un movimiento de solidaridad y defensa de los derechos humanos. La sociedad civil italiana ha mostrado su solidaridad en momentos clave, como la acogida de exiliados latinoamericanos en los años setenta, especialmente tras el golpe de estado en Chile. Sin embargo, la respuesta institucional en esa época fue ambivalente, alternando gestos de apertura con complicidad en políticas represivas, como ocurrió con la dictadura argentina.

Más adelante, el principio de los flujos migratorios propiamente dichos y episodios como el desembarco del barco albanés Vlora en 1991 fueron percibidos por muchos como una «invasión». En el caso del Vlora, aunque la población y la administración locales mostraron solidaridad y apertura, las autoridades nacionales optaron por la repatriación de la gran mayoría de los migrantes, manteniéndolos, mientras organizaban el regreso, confinados en condiciones indignas. Esta tendencia se ha acentuado con leyes cada vez más restrictivas hasta llegar a la criminalización de la ayuda a migrantes, un fenómeno que se observa en toda Europa.

El cine, la música, las artes visuales, una parte del periodismo y del fotoperiodismo (que se ha ido haciendo siempre más minoritaria, pero también por eso es muy significativa) y la sátira, muy viva, como se observará también en las viñetas elegidas para este artículo, han desempeñado un papel fundamental en la denuncia de la situación de los migrantes y en la promoción de una conciencia crítica. Películas como *Terraferma*, de Emanuele Crialese; *Io sto con la sposa*, de Gabriele del Grande, y *Io, capitano* de Matteo Garrone, han mostrado el drama humano de la migración y la necesidad de solidaridad, poniendo rostro a quienes suelen ser invisibles en los medios y la política.

Experiencias como la de Riace, en Calabria, donde el alcalde Mimmo Lucano impulsó un modelo de aco-

gida e integración de migrantes en un pueblo despoblado, han demostrado que es posible una convivencia enriquecedora y beneficiosa para todos. Sin embargo, estos modelos han sido perseguidos judicialmente y obstaculizados por el Estado.

El *artivismo* (activismo a través de las artes), los colectivos de activistas y las ONG, como Mediterranea Saving Humans, han sido clave en el rescate de migrantes en el Mediterráneo y en la denuncia de las políticas de cierre de fronteras. Al mismo tiempo, los festivales de cine, los documentales y las producciones independientes han contribuido a visibilizar estas realidades y a fomentar el debate social.

En conclusión, el texto expone que, justo en países como Italia y Europa, con una importante tradición de teorizaciones, leyes y prácticas en defensa de los derechos humanos, las políticas actuales de migración y asilo vulneran estos principios y perpetúan el sufrimiento. Frente a la criminalización de la migración y la solidaridad, el arte y el activismo siguen siendo herramientas esenciales para la transformación social, la denuncia de injusticias y la construcción de una sociedad más abierta y humana y el desafío sigue siendo abrir vías legales y seguras para la migración, garantizar los derechos fundamentales de todas las personas y promover una cultura de acogida y respeto.

MISCELÁNEA

29 de octubre de 2024: crónica de un desastre natural anunciado. Victòria Rosselló Botey

El documento analiza en detalle el episodio de lluvias torrenciales que asoló la Comunidad Valenciana el 29 de octubre de 2024, considerado uno de los mayores desastres naturales recientes en la región. Se expone cómo los avances en predicción meteorológica y la existencia de una densa red de observación permitieron anticipar el episodio, aunque la gestión de la alerta y la información a la población resultaron insuficientes para evitar una tragedia humana de grandes dimensiones.

De hecho, las lluvias torrenciales, riadas y avenidas son fenómenos habituales en el clima mediterráneo, pero en las últimas décadas se han desarrollado herramientas avanzadas de seguimiento y predicción, como el *nowcasting* y redes de observación como AVAMET, con

más de setecientas estaciones automáticas. Estos instrumentos permiten monitorizar en tiempo real la evolución de las lluvias y los caudales de ríos y barrancos.

Por ello, el episodio del 29 de octubre fue detectado por los modelos meteorológicos con varios días de antelación, señalando un riesgo elevado especialmente en las cuencas medias de los ríos Magro y Turia y en la rambla de Poyo, que desemboca en la densamente poblada Horta Sud. La previsión se fue confirmando a medida que se acercaba la fecha, y la situación fue comparada con la DANA de la Vega Baja de 2019, aunque finalmente la magnitud superó las expectativas.

Una dana (depresión aislada en niveles altos), que fue en definitiva la responsable del desastre, se formó con una masa de aire muy húmeda y cálida procedente del Mediterráneo oriental, favorecida por la elevada temperatura superficial del mar, superior en más de 2 °C respecto a la media de 1991-2020. Este aporte de humedad, junto con el aire frío en altura, generó unas condiciones óptimas para el desarrollo de tormentas extremadamente intensas y persistentes. Y así, la madrugada del 29 de octubre las lluvias torrenciales comenzaron en la Ribera Alta, con registros excepcionales: en algunos puntos se superaron los 130 l/m² en una hora, y en total se recogieron más de 700 l/m² en pocas horas en zonas como la rambla de Poyo. El sistema convectivo mesoscalar (SCM) responsable de las lluvias se mantuvo prácticamente estacionario, descargando cantidades históricas de agua en la misma área, lo que provocó el desbordamiento de ríos y barrancos.

El episodio causó riadas históricas en el Magro, el Turia y especialmente en la rambla de Poyo, donde el caudal llegó a cifras nunca vistas: la estación de aforo de Loriguilla registró un máximo de 2.283 m³/segundo antes de colapsar, aunque estudios posteriores estiman que el caudal real en la desembocadura pudo alcanzar entre 6.000 y 7.000 m³/segundo. El volumen de agua descargado triplicó el máximo registrado por los sistemas automáticos y afectó gravemente a L'Horta Sud, donde se concentraron la mayoría de las víctimas mortales.

El desastre evidenció dos grandes carencias: la falta de integración entre la información meteorológica e hidrológica en la gestión de emergencias y la insuficiencia de estaciones de aforo en barrancos y ramblas normalmente secos, pero vulnerables a episodios extremos. Aunque las herramientas de predicción y vigilancia eran avanzadas, la alerta a la población no fue suficiente para

evitar una tragedia cuya magnitud triplicó la de episodios históricos como la riada de 1957 o la pantanada de Tous de 1982.

El estudio concluye que el episodio fue entre un 12% y un 14% más destructivo debido al actual contexto de cambio climático, con lluvias más intensas y frecuentes, aunque de menor duración. Los récords de precipitación horaria y diaria superaron todos los registros anteriores en la región, destacando la vulnerabilidad de zonas urbanizadas sin ordenación adecuada del territorio.

Por otra parte, el documento subraya la necesidad de mejorar la integración de sistemas de alerta, la coordinación entre organismos y la comunicación efectiva a la población ante episodios de lluvias torrenciales, que serán cada vez más frecuentes e intensos bajo el cambio climático. La tragedia del 29 de octubre de 2024, pese a la previsión y los medios disponibles, demostró que aún existen importantes desafíos en la gestión del riesgo y la protección civil en el Mediterráneo hispánico.

El Corredor Mediterráneo: dos décadas decisivas (2005-2025). De la marginación a la realización.

Josep Vicent Boira

El artículo analiza la evolución y la relevancia estratégica del Corredor Mediterráneo entre los años 2005 y 2025, subrayando su papel como infraestructura clave para la cohesión económica, territorial y social de España y Europa. El autor sitúa el corredor como una red multimodal que articula ferrocarriles, puertos, aeropuertos y terminales logísticas desde Algeciras hasta Hungría, y lo define como la «Vía Augusta del siglo XXI». No es solo un eje ferroviario, sino un sistema que busca mejorar la movilidad, la sostenibilidad, la competitividad y la conectividad del litoral mediterráneo.

Durante las últimas décadas, el litoral mediterráneo español ha experimentado un notable crecimiento demográfico, urbano y económico. Este dinamismo contrasta con la histórica marginación del territorio respecto a las infraestructuras del Estado, tradicionalmente radiales y centradas en Madrid. No fue hasta 2011 que el Corredor fue incluido en la Red Transeuropea de Transportes (TEN-T), tras años de presión académica, empresarial y política. Desde entonces, se han desarrollado múltiples proyectos, especialmente desde 2018, con cifras récord de licitaciones y ejecuciones en el trienio 2024-2026.

La red ferroviaria conecta 18 puertos, 14 aeropuertos y más de 20 ciudades, facilitando la movilidad de pasajeros y mercancías. Su diseño prioriza la intermodalidad (tren, camión, barco), la eficiencia energética y la reducción de emisiones. El artículo destaca que esta infraestructura permitirá descongestionar las carreteras, abaratar los costes logísticos, fomentar la exportación y reforzar el papel estratégico de las regiones mediterráneas en Europa.

Se señalan también desafíos pendientes, como la escasa coordinación entre regiones, la falta de autoridades suprarregionales de transporte o la lentitud de Francia en completar el tramo Montpellier-Perpiñán, esencial para la conexión internacional. Asimismo, se pone énfasis en la necesidad de superar la dualidad de anchos ferroviarios en España y de facilitar la liberalización del transporte ferroviario de pasajeros.

El autor destaca un nuevo enfoque europeo que incluye no solo las grandes ciudades, sino también núcleos urbanos de más de 100.000 habitantes como nodos del Corredor, lo que obliga a planificar estaciones intermodales conectadas con redes locales de metro, tranvía y autobuses. Esta visión europeísta de la infraestructura se vincula con los objetivos del Pacto Verde Europeo y con un nuevo paradigma de resiliencia y defensa europea: se plantea que estas infraestructuras también tengan capacidad de doble uso (civil y militar) para responder a crisis climáticas o geopolíticas.

En conclusión, el Corredor Mediterráneo no es una simple obra pública, sino un proyecto estratégico que busca reequilibrar el modelo de desarrollo español, integrarlo en el sistema europeo y afrontar los retos del siglo XXI: sostenibilidad ambiental, competitividad económica, cohesión territorial y resiliencia frente a riesgos globales. Es, en definitiva, una apuesta por una España y una Europa mejor conectadas, más sostenibles y más justas.

TikTok y los *fact-checkers* espanyols en la cobertura del incendio de Campanar y la DANA de Valencia. Arán Reig Martínez

Desde la llegada TikTok a España en 2018, y especialmente a partir del confinamiento decretado para frenar el Covid-19 en 2020, esta red social ha experimentado un crecimiento continuo en lo que respecta al número de usuarios, llegando a convertirse en la primera opción

de los nativos digitales. Esta tendencia, sumada a los cambios en las rutinas de consumo de noticias por parte de los internautas, quienes dejan de lado los medios tradicionales para informarse a través de nuevas plataformas, ha convertido TikTok en un espacio para la información y, por tanto, para la desinformación.

2024 ha sido un año muy importante, informativamente hablando, para la Comunidad Valenciana, debido al incendio que tuvo lugar el 22 de febrero en un edificio del barrio de Campanar, en la capital valenciana, y a las inundaciones provocadas por la Dana del 29 de octubre, que afectaron a más de cien municipios. En un contexto marcado por la desinformación (fundamentalmente en el caso de la Dana), nuestro trabajo analiza la cobertura de estos sucesos por parte de los medios de verificación de noticias en TikTok. Estableciendo distintas preguntas de investigación, este estudio tiene como objetivo identificar qué temas tratan estos perfiles; en qué medida son temas de ámbito nacional o internacional; qué cobertura se realiza de temas relacionados con la Comunidad Valenciana; en qué medida desmiente o explica este contenido una noticia compartida por otro medio o red social; si se hace referencia a las fuentes de difusión de la noticia y a las fuentes utilizadas para su verificación; cuál es el grado de interacción de los usuarios con estas cuentas; y que tipo de contenido, según la temática, se ha publicado sobre la Comunidad Valenciana.

Para responder a estas preguntas, el trabajo analiza todas las publicaciones realizadas en TikTok durante el 2024 (desde el 1 de enero hasta el 31 de diciembre) por parte de los perfiles de los cuatro medios firmantes españoles de la International Fact-Checking Network: @malditobulo, @newtraltiktok, @efeverifica i @verificat.es. Así, se ha realizado un análisis de contenido a partir de la aplicación de un libro de códigos formado por doce variables articuladas alrededor de cuatro dimensiones: elementos formales, temática del contenido, verificación y *engagement*. Se ha estudiado un total de 658 publicaciones mediante una metodología de tipo cuantitativa.

Por lo que respecta a los resultados del estudio, se ha identificado en la cuenta de @malditobulo el mayor número de publicaciones durante el año (248), calculándose una frecuencia de 0,67 publicaciones al día. Por lo general, todas las cuentas (a excepción de @newtraltiktok) han priorizado el contenido en vídeo ante las imágenes fijas. En cuanto a la duración de estos vídeos, @malditobulo, @newtraltiktok y @efeverifica muestran cierta pre-

ferencia por el contenido de entre 30 y 60 segundos, mientras que el 69,61% de los vídeos de @verificat.es presenta una duración de entre 61 y 120 segundos. Comparando el contenido de ámbito nacional e internacional, @malditobulo, @newtralitktok y @verificat.es han registrado los porcentajes más altos en los aspectos nacionales. Por el contrario, en el perfil de @efeverifica predomina el contenido de ámbito internacional.

Otro de los asuntos a tener en cuenta ha sido el hecho de la verificación. Tanto @malditobulo como @efeverifica y @verificat.es presentan más porcentajes superiores al 50% en relación al contenido de verificación. No obstante, en @newtralitktok se ha clasificado un 88,58% de contenido como «no verificador». En términos generales, los temas más recurrentes han sido, para @malditobulo y @efeverifica, la política, y para @newtralitktok y @verificat.es, la salud.

Centrando la atención en los temas que afectan a la Comunidad Valenciana, el perfil en TikTok de maldita.es ha sido también el que más publicaciones ha realizado durante el año, dedicando 1 vídeo al incendio de febrero (el único sobre este acontecimiento) y 23 publicaciones a la dana; @newtralitktok ha compartido 6 vídeos sobre la dana; @efeverifica, 2 sobre la dana, y @verificat-es, 4 sobre la dana y 1 identificado como «otro» por hacer referencia a una conferencia sobre igualdad en Valencia. Las temáticas más recurrentes en este caso han sido las defunciones, las ONG, las ayudas económicas y la información de servicio, existiendo un mayor número de publicaciones de verificación en los cuatro perfiles frente al contenido no verificador.

Los resultados de este estudio reflejan una actualidad informativa en la que debemos plantearnos la implementación de herramientas que garanticen la veracidad y verificación de las afirmaciones que circulan por internet, con el objetivo de hacer frente a la desinformación, así como la necesidad de reforzar la pedagogía hacia el usuario en materia de verificación, algo que ya vienen haciendo medios como Verificat.

El MuVIM. Entre el pecado original y la redención museográfica. Marc Borràs

El museo es una institución que nace y cobra sentido con la modernidad, caracterizándose por el principio de historicidad: la consciencia de pertenecer a una secuencia

histórica y la necesidad de mirar al pasado para definirse a sí misma. Así, la modernidad se entiende como una época que, aunque proyecta hacia el futuro, siente una auténtica «sed de pasado». El museo, junto con la estación de ferrocarril, se convierte en una de las materializaciones más emblemáticas de la modernidad, funcionando como un «templo» laico donde la sociedad se reúne para contemplar y reconocerse en su historia colectiva.

El comportamiento de los visitantes en los museos —recorriendo las salas en silencio y admirando los objetos— revela el carácter casi sagrado que estos espacios han adquirido en la sociedad contemporánea. Así, el museo es tanto un artefacto cultural como un espacio de culto, donde la misión pública y social se entrelaza con la función política y educativa.

En sus orígenes, los museos eran instituciones semipúblicas, más cercanas a los gabinetes de curiosidades de la aristocracia que a los museos democráticos actuales. El acceso estaba restringido a las élites, y la disposición de las colecciones reforzaba la identidad de los visitantes como miembros de una clase culta y distinguida. Sin embargo, la Revolución Francesa marcó un punto de inflexión con la apertura del Louvre al público general, simbolizando la transferencia de la propiedad del arte de la monarquía a la nación.

A pesar de este giro democrático, el museo siguió siendo, durante mucho tiempo, un espacio ritualizado y jerarquizado, donde la comprensión de las obras y la participación en el «nuevo ritual civilizatorio» requerían un conocimiento previo que no estaba al alcance de todos. El museo, aunque potencialmente democrático, mantuvo barreras simbólicas y prácticas que excluían a las clases populares. No fue hasta el siglo xx, con la consolidación de la democracia y la profesionalización de la museología, cuando se intensificaron los esfuerzos por acercar el museo a todos los estratos sociales, poniendo énfasis en la educación y la mediación cultural.

El museo, lejos de ser una institución estática, es un organismo vivo que evoluciona y se adapta a los cambios sociales. No existe una definición universal e inmutable de museo; la propia ICOM (Consejo Internacional de Museos) ha ido ampliando y modificando su definición para incluir nuevos valores como la diversidad, la sostenibilidad y la experiencia, además de las funciones tradicionales de conservación y exhibición. Esta flexibilidad es vista por algunos como una debilidad, pero para otros es una virtud que permite al museo

responder a las necesidades cambiantes de la sociedad.

El MuVIM (Museu Valencià de la Il·lustració i de la Modernitat), inaugurado en 2001, nació con la intención de romper con las convenciones museográficas tradicionales. Su principal «pecado original» fue no contar con una colección permanente de objetos materiales, sino centrarse en la preservación y difusión de un legado inmaterial: las ideas de la Ilustración y la modernidad. En ese momento, no era habitual dedicar museos a bienes inmateriales, pero el MuVIM se adelantó a su tiempo, definiéndose como un «museo de ideas».

Esta apuesta implicó también una transformación de las estrategias expositivas, alejándose de la mera acumulación y exhibición de objetos para centrarse en la transmisión de conceptos y valores que han dado forma al mundo moderno. El museo, así, se convierte en un espacio para la reflexión sobre los derechos, las libertades y la racionalidad que caracterizan a la sociedad contemporánea, mostrando cómo la Ilustración sentó las bases del individuo moderno, aunque también evidenciando las contradicciones y tensiones no resueltas de la modernidad.

El MuVIM no estuvo exento de polémica en sus inicios, tanto por su enfoque innovador como por cuestiones relacionadas con la identidad valenciana y la lengua. Aunque algunos criticaron la falta de una Ilustración «valenciana» suficientemente relevante, el museo se concibió como un espacio valenciano dedicado a la Ilustración en general. La lengua mayoritariamente empleada por los ilustrados valencianos fue el castellano, lo que también generó debates en una sociedad marcada por la diglosia y las tensiones lingüísticas y políticas.

A punto de cumplir veinticinco años, el MuVIM ha superado muchas de las controversias iniciales y se ha consolidado como una institución fundamental en el paisaje cultural de Valencia, con medio millón de visitantes en 2024. La tendencia internacional hacia la «desmaterialización» de los museos, priorizando la experiencia y el discurso sobre el objeto, ha validado retrospectivamente la apuesta del MuVIM. Hoy, integrar nuevas tecnologías y ofrecer exposiciones inmersivas es ya una práctica común en muchos museos.

El MuVIM ha demostrado que un museo puede cumplir su función social sin depender exclusivamente de la exhibición de objetos materiales. Su misión de preservar y difundir el legado de la Ilustración sigue vi-

gente, ofreciendo un espacio para la reflexión crítica y el debate, en línea con el espíritu emancipador y progresista que inspiró a los ilustrados. Así, el derecho a discrepar —uno de los valores más defendidos por la Ilustración— sigue siendo una seña de identidad del museo y de la sociedad que lo acoge.

Una reflexión sobre la expansión y la alterización en las fiestas de moros y cristians valencianas.

Raül Sanchis Francés

Según Berger, la conciencia sociológica se desarrolla con más intensidad en contextos culturales marcados por la *alternación*: la coexistencia de múltiples sistemas de significado, a menudo contradictorios, dentro de un mismo entorno social (2020 [1963], p. 73). Esta complejidad obliga al individuo a cuestionar aquello que alguna vez se dio por supuesto y, en el intento de entender su propia biografía, le lleva hacia una mirada crítica y reflexiva. En este sentido, resulta especialmente relevante asumir una *imaginación sociológica* que, como resume Mills, nos permita «lograr una comprensión lúcida de lo que está sucediendo en el mundo y de lo que puede estar sucediendo dentro de nosotros mismos». En otras palabras, «la imaginación sociológica nos permite comprender la historia y la biografía, y las relaciones entre las dos dentro de la sociedad» (1987 [1959], p. 10).

Esa conciencia es posible cuando uno interioriza una perspectiva sociológica que es parcial, crítica, desmitificadora, relativizadora y descosificadora. En otras palabras, una perspectiva no totalizadora que considere tanto las concepciones oficiales como las no oficiales de la realidad, que responda a la estructura interna de la sociedad y sus roles cambiantes, que subraye la pluralidad y resalte la historicidad y la construcción social de lo que a menudo aparece como «fijo», «normal» o «natural». Es alcanzable cuando la situación social examinada se aborda a través del cuestionamiento sociológico y la objetivación, recordando al mismo tiempo que «las herramientas hermenéuticas [...] son en sí mismas el producto de una coyuntura histórica y un contexto geográfico específicos». (Busquet y Medina 2013, p. 37).

Esta actitud sociológica puede surgir tanto en la vida cotidiana como en los rituales festivos, que constituyen la base de este análisis.

Por tradición familiar, he participado en la fiesta de Moros y Cristianos desde la infancia. A primera vista, la celebración puede parecer que se basa simplemente en dos bandos opuestos, con atuendos contrastantes, que escenifican una confrontación *teatralizada* con un telón de fondo *historicista*. Sin embargo, bajo esta aparente simplicidad se despliega una compleja arquitectura ritual y simbólica y una realidad social multifacética que trasciende la religión para incluir dimensiones míticas, folclóricas, históricas, políticas, económicas, lingüísticas, culturales y relacionadas con la identidad. En este sentido —y sin entrar en detalles—, la fiesta funciona no solo como un mecanismo cultural, sino también como una institución social en la que convergen las relaciones de poder, la negociación de la memoria, la construcción de identidad y patrimonio, las tensiones entre tradición e innovación, el carácter mutable de las instituciones, la diferenciación social, los lazos comunitarios y las dinámicas de prestigio y capital simbólico.

Sin embargo, nos centramos en dos aspectos concretos: la evolución del modelo de fiesta de Moros y Cristianos y la noción de *alteridad*. A partir de estas premisas surgen dos preguntas: ¿por qué razón, a partir del último tercio del siglo xx, la fiesta de Moros y Cristianos no solo persiste, sino que se expande? ¿Y hasta qué punto puede considerarse una fiesta *alterizadora*?

En *The Condition of Postmodernity*, Harvey (1998 [1989]) sostiene que, desde los años 1970, se ha producido una «metamorfosis» en las prácticas culturales, económicas y políticas, ligada a la aparición de nuevas formas dominantes de experimentar el espacio y el tiempo. Si bien estas coincidencias no implican necesariamente una relación causal directa, Harvey da razones convincentes para argumentar a favor de una conexión entre el posmodernismo cultural, la acumulación flexible del capitalismo y la concepción del espacio-tiempo como principio organizador del nuevo orden capitalista.

Desde este punto de vista, la transición de la modernidad a la posmodernidad —descrita de distintas maneras como *modernidad líquida* (Bauman, 2010 [2005]), *sobremodernidad* (Augé, 1996) o *hipermodernidad* (Lipovetsky, 2003 [1983])— reformula el valor de la tradición dentro de las lógicas del espectáculo, la mercantilización cultural y las identidades flexibles. Sin embargo, este cambio no debe verse como una ruptura completa con la modernidad, sino más bien como su

continuación, de ahí la frecuente referencia a una *segunda modernidad*.

En este contexto finisecular, y a pesar de las raíces centenarias y la diversidad de *universos festivos* que confluyen en el llamado modelo meridional de la fiesta valenciana de Moros y Cristianos—especialmente en los pueblos del entorno de la Serra Mariola y el curso alto-medio del río Vinalopó—, esta variante puede leerse como una expresión cultural de la *modernidad* en transición hacia la *posmodernidad*. En este período, el modelo ha experimentado una notable expansión, tanto en términos de participación creciente como de difusión geográfica: desde finales del siglo xx hasta principios del siglo xxi, se ha extendido de una treintena de ciudades a más de cien.

Este crecimiento puede leerse como una respuesta posmoderna a una paradoja: el distanciamiento ideológico de la fiesta de su discurso religioso originario, construido en torno a las dualidades del *Bien* y el *Mal*, *cristiano* y *moro*, *sagrado* y *profano*. En paralelo, se relativizan o rechazan las grandes narrativas de la «alta cultura» burguesa de la primera modernidad —sobre todo el mito nacional-católico, antimusulmán y colonial español de la Reconquista, cristalizado en el repertorio dramático de los *ambaixades*—. Por el contrario, los espectaculares desfiles (*entrades*) se convierten en la columna vertebral de la fiesta: encarnan el eclecticismo, la hibridación y el simulacro, con atuendos, música *ad hoc* y actuaciones que favorecen el impacto visual y la experiencia estética sobre la precisión histórica. El romanticismo simbólico da paso a la ironía y la parodia, mientras que el relativismo cultural, arraigado en la diversidad de identidad, también juega su papel. La cultura festiva se masifica, se mercantiliza, se convierte en un producto y se exporta para el turismo. Mientras tanto, la descentralización del poder y la fragmentación del modelo festivo fortalecen la *fraternidad* a través de una vida asociativa centrada en comparsas o *filades*, desdibujan las fronteras entre clases y favorecen la inclusión igualitaria de las mujeres. En suma, surge una nueva paradoja: la globalización y la homogeneización del fenómeno conviven con una tendencia a la «glocalización»; es decir, la producción global de localidad a través de referencias próximas y concretas que refuerzan la identidad colectiva y canalizan las emociones compartidas.

Si seguimos el marco de Pierre Bourdieu en *La Distinction* (1988 [1979]), el modelo moderno de la

fiesta de Moros y Cristianos puede verse como una revalorización de una cultura que alguna vez fue considerada «baja» por la cultura «alta» dominante. El gusto por el folclore, la teatralidad y la vestimenta se *patrimonializa* y legitima, al tiempo que se conservan espacios para la distinción y la exhibición de un *habitus* cultural diferenciado. A medida que la sociedad avanza hacia la posmodernidad, la homogeneización social de la modernidad da paso a un mayor reconocimiento del *otro*. Ahora bien: este reconocimiento, al menos en el plano cultural, no está exento de tensiones. Como observa Bauman (2010 [2005]), las identidades modernas no son fijas ni estables, sino líquidas: fluctuantes, flexibles, fragmentadas y permanentemente en duda. En este contexto, la fiesta de Moros y Cristianos puede servir como un espacio para la reafirmación de la identidad en medio de la incertidumbre de un mundo *desencantado* —en el sentido weberiano— que se aleja de la religión. Mientras que el individuo posmoderno vive bajo la presión de la autoconstrucción, la fiesta ofrece una narrativa compartida y tranquilizadora de *quiénes somos* y *dónde venimos*, lo que ayuda a explicar su adopción por comunidades sin vínculos históricos, a menudo a través de un pasado recreado y magnificado.

Todo ello plantea una pregunta clave: ¿es este un ejemplo de *alterización*? Frechina describe una evolución desde el moro tangible —el enemigo histórico— hasta el moro idealizado y, en última instancia, hasta el moro festivo, despojado de connotaciones negativas y dotado de un fuerte atractivo dentro del imaginario local: «todo el mundo quiere hacer de moro» (2007, p. 5). Sin embargo, esta evolución no significa que la fiesta haya dejado de *alterizadora*. En contextos marcados por la diversidad y la presencia de musulmanes en las comunidades donde se celebra la fiesta —aunque ellos no lo hacen—, la representación del *moro* puede seguir siendo problemática si no se ve de forma crítica.

La distinción entre *otredad* (*otherness*, la condición de ser diferente), *alterización* (*othering*, el proceso de definir y marginar al otro) y *alteridad* (*alterity*, el reconocimiento de la diferencia como un valor irreducible) ayuda a matizar la cuestión. Desde esta perspectiva, muchas representaciones festivas pueden involucrar elementos de la alterización —como *el blackface* o *la exotización*— pese a estar justificadas por la tradición. Al

mismo tiempo, hay movimientos que buscan escuchar al *otro*. Todo ello abre un debate fundamental: aunque no se pretenda ofender, los efectos simbólicos pueden reforzar los estereotipos o las jerarquías culturales.

Los trabajos de Fanon (1952), Said (2008 [1978]) y Spivak (2013 [1999]) proporcionan marcos para analizar cómo las culturas dominantes representan al *otro*. La crítica poscolonial muestra que la alteridad a menudo se construye a partir de la hegemonía o la invisibilidad de los subordinados para estabilizar la identidad dominante. El *otro* se vuelve así exótico, inferior o subordinado. En este sentido, las fiestas de Moros y Cristianos pueden leerse como un espacio de disputa simbólica: rituales de inclusión y reconocimiento, o la perpetuación de imaginarios de dominación. Por esta razón, como argumenta Cardús, la sociología reflexiva debe ir más allá del análisis y contribuir a la transformación de las prácticas sociales (2019, p. 22-23).

Una forma de (re)pensar ciertos elementos de la fiesta sería promover una participación más inclusiva, lecturas críticas del pasado y espacios de intercambio intercultural. Como indica Powell, solo el diálogo genuino puede construir vínculos (*bonding*) y puentes (*bridging*) entre comunidades, superando la asimilación y apostando por la inclusión basada en la pluralidad (2024). Eso implicaría revisar algunos rituales, adaptar narrativas y dar visibilidad a las voces silenciadas. En este sentido, ya se han dado pasos mediante la incorporación de las mujeres y la inclusión de inmigrantes de otras partes de España, aunque no se ha hecho, por ejemplo, con las comunidades identificadas como musulmanas.

En resumen, el crecimiento de las fiestas de Moros y Cristianos puede entenderse como una respuesta compleja a la modernidad líquida: una búsqueda de referencias, identificación colectiva y recreación simbólica del pasado. Al mismo tiempo, son espacios de tensión en los que se disputa el significado de la diferencia y el reconocimiento del *otro* —a menudo invisibilizado por el *Otro*—. Desde una perspectiva sociológica, se necesita no solo reflexividad sino también conciencia personal del conflicto. Solo así la fiesta podrá convertirse en un espacio verdaderamente compartido por toda la comunidad, abierto a la diversidad y consciente de su poder formativo y transformador sobre las identidades colectivas en el mundo líquido contemporáneo.

ISSN 0212-0585

9 770212 058002

PREU: 10 €

Diputació
de València

Cultura

institució
alfonso
el magnànim